

p2
n-25

К. ПАУСТОВСКИЙ

ОЛТИН
БУЛ

БЕБАҲО ЧАНГ

Парижлик фаррош Жан Шамет қиссасини қандай билиб олганимни ҳеч эслаёлмайман. Шамет ўз маҳалласидаги ҳунармандларнинг устахоналарини супуриб-сидириб, тирикчилик ўтказарди.

Шамет шаҳар чеккасидаги кулбада истиқомат қиларди. Бу жойни батафсил таъриф қиладиган бўлсак, китобхонни ҳикоянинг асосий йўналишидан узоқлаштириб юбориш мумкин, албатта. Бироқ Парижнинг чекка жойларида қадимий қалъаларнинг кўтармалари сақланиб қолганини эслатишнинг ўзи кифоя. Чунки ҳикоядаги воқеа содир бўлган кезларда кўтармаларни учқат ва дўлана дарахтлари коплаган, уларга қушлар ин кўйганди.

Фаррошнинг кулбаси шимол томондаги қалъа кўтармасининг этагида бўлиб, тунукасозлар, этикдўзлар, папирос қолдиқларини тўпловчилар ва гадоларнинг бошпаналари каторида эди.

Мабодо, Мопассан ана шу вайроналарда турувчилар ҳаётига қизиққанида эди, яна бир қанча ажойиб ҳикоялар яратган бўлур эди. Турган гапки, бу ҳикоялар унинг барқарор шуҳрати тожига янги безаклар бўлиб қўшилди.

Ишлари, бу томонларга изкуварлардан бўлак ҳеч ким оёқ босмасди. Улар ҳам ўғирланган буюмларни кидирган пайтларидагина бу тарафларга келишарди.

Қўни-қўшнилари Шаметга «Қизилиштон» деб лақаб қўйганларига қараганда, у озгин, қирра бурун ва кушларнинг пўпагига ўхшаган сочи шляпаси остидан доимо пахмайиб чиқиб турган бўлса керак.

Жан Шаметнинг кўкрагига шамол теккан кунлар ҳам бўлганди. У Мексика уруши кезларида «Кичик Наполеон»нинг армиясида солдат бўлиб хизмат қилганди.

Ушанда Шаметнинг иши ўнгидан келди. Вера-Крусда у кора безгакка чалинди. Шундан кейин ҳали бир марта ҳам росмана отишма овозини эшитмаган бетоб солдатни ватанига қайтариб юборишди. Полк командири бундан фойдаланиб, Шаметга саккиз яшар қизчаси Сюзаннани Францияга ола кетишни топширди.

Командир сўққабош бўлганидан қизчасини ўзи билан олиб юришга мажбур эди. Аммо бу гал у қизчасини ўзидан айириб, уни Руандаги синглизиникига жўнатишга аҳд қилди. Мексиканинг иклими европалик болаларга хатарли эди. Бунинг устига, алғов-далғов партизанлар уруши ҳам бошга кўп кутилмаган таҳликалар солиб турар эди.

Шамет Францияга Атлантик океан орқали қайтар экан, ҳавода олов сели жимирлаб турарди. Қизча эртдан кечгача чурқ этмасди. Ҳатто океанининг мойли сувидан чарх уриб чиққан баллиқларга ҳам ўйчан тикилар, чеҳраси очилмасди.

Шамет қўлидан келганча Сюзаннанинг кўнглини овламоқчи бўларди. У қизчага фақат меҳрибонлик қилиш эмас, балки уни эркалатиб туриш кераклигини ҳам тушунарди, албатта. Бироқ мустамлака полки солдати-нинг қўлидан нима ҳам келарди, дейсиз? Қизчани қан-

дай қилиб овутсин? У билан соққа ташлаш ўйнасинми? Ё казармада айтиладиган беўхшов ашулалари билан кўнглини очсинми?

Ҳар қалай узок вақт жим кетиб бўлмасди. Шамет ҳар гал қизча томонга ўгирилганида, унинг ажабланиб тикилиб турганини пайқарди. Шундан кейин у ниҳоят дадилланиб, қизчага ўз ҳаётидан бесўнақай қилиб бўлса ҳам гапириб беришга аҳд қилди. Ўшанда Ламанш қирғоғидаги балиқчилар шаҳарчасининг ипидан-игнаси-гача гапириб чиқди. Улар кумлар, тошқиндан кейин қоладиган кўлмаклар, кўнғироғи дарз кетган қишлоқ бутхонаси, кўни-кўшниларини жиғилдон қайнашдан кутқарадиган онасини ҳам кўшиб кетди.

Шамет ана шу хотираларини сўзларкан, Сюзаннага ҳуш келадиган бирорта кулгили гап тополмади. Қизча бўлса аксинча бу ҳикояларни жон қулоғи билан тинглай ва ҳатто ёнига кўшиб-чатиб қайтадан айтиб беришни талаб қиларди.

Шамет бошидан кечирган воқеалардан зўр бериб янги тафсилотлар изларди. У ниҳоят бошидан айтарли жизиқарли воқеалар кечирмаганига ишонч ҳосил қилди. Чунки унинг гаплари чинакам хотиралар эмас, балки хотираларининг кўланкаси эди. Булар бамисоли туман шарраларидек хаёлидан кўтарилиб борарди. Тўғрироғи, бир кунмас-бир кун ҳаётидаги бу ўткинчи даврни фикран қонлантиражаги Шаметнинг тушига ҳам қирмаганди.

Бир куни олтин гул ҳақидаги ҳикоя хаёлида эс-эс қонланди. Қорамтир тилладан ясалган ва кекса балиқчи аёл уйидаги бутга илинган бу ўхшовсиз гулни ё Шамет ўз кўзи билан кўрган, ё бўлмаса бу гул ҳақидаги ҳикояларни одамлардан эшитганди.

Йўқ, бир куни у бу гулни кўрган эди чамаси. Ўшанда во булут, бўғоз устида қора довул авж қилаётган бўлса ҳам, олтин гул ярақлаб тургани хаёлига келди. Ша-

мет буни ўйлаган сари гул қандай ярақлаганини тобора аниқ тасаввур қилар, ўшанда уйнинг пастак шифти тагида бамисоли чўғ яллиғидай кўринганди.

Шаҳарчадагиларнинг ҳаммаси кампирнинг бу қиммат баҳо буюмини сотмаётганидан ҳайрон бўларди. Сотса бир нарсали бўлиб қоларди, албатта. Елғиз Шаметнинг онасигина, бу гулни сотиш гуноҳ, дер, нега деганда уни кампирга севгилиси «бахтли бўлгин» деб инъом қилган экан. Кампир у пайтларда хушчақчақ қиз бўлиб, Одьернадаги сардин фабрикасида ишларкан.

— Бунақа олтин гуллар камдан-кам топилади.— дерди Шаметнинг онаси.— Аммо уйида бундай гули бор одамлар, албатта бахтли бўлишади. Фақат гул эгаларигина эмас, унга кўли текканлар ҳам бахтга етишади.

Шамет кичкиналигида, кампир қачон бахтли бўларкин, деб пойлагани пойлаганди. Аммо бахтдан мутлақо дарак йўқ эди. Кампирнинг уйи шамолда қисирлагани қисирлаган, оқшомлари унда чирок ёнмасди.

Шамет кампир тақдиридаги ўзгаришни кўролмай, ахийри шаҳарчадан кетиб қолди. Фақат орадан бир йил ўтгач, почта парохотида гўлаҳ бўлиб ишлайдиган таниши, Гаврда, кампирнинг олдига Париждан рассом ўғли — серсоқол, хушчақчақ ва тентакнамо киши тўсатдан кириб келганлигини айтиб берди. Шундан кейин одамлар кампирнинг кулбасини таниёлмай қолишибди. Шодхуррамлик ва фаровонлик унга қиё боқибди. Одамларнинг гапига қараганда, рассомлар чизган суратларига кўп пул олишаркан.

Бир куни Шамет темир тороғи билан палубада Сюзаннанинг шамолда тўзиган сочларини тараб ўтираркан, қизча:

— Жан, менга олтин гул ҳадя қиладиган одам бормикин?— деб сўраб қолди.

— Нега ҳадя қилмасин,— жавоб берди Шамет.—

Сенга ҳам, Сузи, бирорта тентак топилиб қолар. Рота-мизда битта қилтириқ солдат бўларди. Ушанинг жуда омади келарди-да. Бир куни жанг майдонидан синган бўлсаям тилла тиш топиб олса-я. Ушани сотиб, пулига бутун рота ичдик. Бу Аннам уруши пайтида бўлган эди. Тўпчиларимиз кайфда шўхлик қилиб, мортира ота бош-лашувди, снаряд ўчган вулқонга тушган экан, портлаб, вулқон қайтадан тутаб, отила бошлади. Бу вулқоннинг оти нималигини ким билади дейсан! Менимча, оти Крако-Така бўлса керак. Ўзиям роса отилди-е! Уша ерли қора халқдан қирқтаси ўлди. Буни қара, битта эски жағ тиши деб шунча одам нобуд бўлди-я! Кейин билсак, тишни полковнигимиз йўқотиб қўйган экан. Албатта, ишни бости-бости қилиб юборишди. Негаки, армиянинг обрўси ҳамма нарсадан баланд туради-да. Ўзиям ўшанда роса тортгандик-да.

— Қаерда?— сўради Сузи гумонсираб.

— Аннамда дедим-ку. Ҳинди-Хитойда. У ерда океан жаҳаннам сингари ёниб туради, медузалар бўлса рақ-қосаларнинг тўр юбкасининг ўзи деявер. Шунанганги намгарчилик бўладики, бир кечада этигимизни замбуруғ бойлаб қоларди! Агар ёлғон гапираётган бўлсам, осилиб ўлай!

Бу воқеагача Шамет солдатларнинг ёлғон-яшиқ гапларини кўп эшитган бўлса ҳам, бировга ҳеч ёлғон гапирмаганди. У ёлғонни укувсизлигидан эмас, балки унга ҳожат йўқлигидан ишлатмасди. Ҳозир эса Сюзаннанинг кўнглини очишни ўзининг муқаддас бурчи санарди.

Шамет қизчани Руанга келтириб, уни заҳил юзли, индамас ва новча хотин — Сюзаннанинг аммасига топширди. Кампир устига шиша мунчоқли кўйлак кийганидан чипор илонга ўхшаб кетарди.

Қизча унга кўзи тушиши билан Шаметнинг офтобда унққан шинелига ёпишиб олди.

— Майли!— Шамет шивирлаб шундай деди-да, Сюзаннанинг елкасидан сал итарди.— Такдиримизда нима бўлса шунни кўрамиз. Бардош қил, Сузи, солдат кизи!

Шамет кетди. У ҳатто пардаларига ҳам шамол тегмайдиган кўримсизгина уйнинг деразаларига қарай-қарай борарди. Жин кўчалардаги дўконлардан соатларнинг тақ-туқ овози эшитилиб турарди. Шаметнинг қопчиғида Сузидан ёдгорлик бўлган буюм — сочга тақадиган кўк лентаси ёжимланиб ётарди. Бу лента гўё бинафша солинган саватчада узоқ ётгандай шундай хушбўй ҳид таратардики, асти кўяверасиз.

Мексика безгаги Шаметнинг силласини қуритди. Уни армиядан сержант унвони бермай бўшатиб юборишди. Шамет оддий аскарлигича гражданлик ҳаётига қайтди.

Йиллар муҳтожликда бирдай ўтаверди. Шамет жуда кўп бўлмагур касбларни қилиб кўрди, ниҳоят Парижда фаррошлик қила бошлади. Шу-шу қаерда бўлмасин димоғига чанг ва ювинди ҳиди урадиган бўлиб қолди. У бу ҳидни ҳатто Сена томондан эсаётган енгил шабадада ҳам, чиннидай кампирлар хиёбонларда сотиб ўтирадиган шабнам инган гулдасталардан ҳам сезиб оларди.

Шаметнинг кўзига дунё қоронғи эди. Гоҳо назарида Сюзаннанинг эски бинафша кўйлагини ажиб бир йўсинда кўргандай бўлар, бу кўйлакчадан ҳам гўё бинафша солинган саватчада узоқ вақт тургандай баҳорнинг хушбўй иси анқирди.

Сюзанна ҳозир қаердайкин? Унинг ҳоли нима кечдийкин? Шамет унинг бўйга етганлигини, отасининг эса оғир яраланиб, оламдан ўтганлигини биларди.

Шамет Сюзаннани кўргани Руанга бормоқчи бўларди. Бироқ ҳар гал бунни пайсалга соларди. Шамет вақт ўтганини ва ўзи, Сюзанна мени унутиб юборгандир, деган фикрга келганини сезгунча, бу ҳол давом этаверди.

Ҳар гал у Сюзанна билан хайрлашганини эслаганида, ўзини ўлгудай сўкарди. Қизчанинг пешонасидан ўпиш ўрнига уни жодугар кампир томон итариб: «Бардош қил, Сузи, солдат қизи!» деб ўтирибди-я!

Фаррошларнинг тунда ишлашини ҳамма билади. Бунга уларни иккита нарса мажбур қилади: биринчидан, кишиларнинг жўшкин ва гоҳида бенаф меҳнатидан ҳосил бўладиган чанг кечга якин йиғилиб қолади. Бундан ташқари, ҳамма ёқни чангитиб, паришликларнинг кўзини ачитиш ва димоғларини ёриш ҳам яхши эмас. Тунда эса фаррошнинг ишлаётганини каламушлардан бошқа деярли, ҳеч бир мавжудот сезмайди.

Шамет тунлари ишлашга ўрганиб кетди, ҳатто тунни ёктириб ҳам қолди. У айниқса Париж устида тонг эришибгина отаётган пайтларни ёктирарди. Бундай пайтларда Сена дарёсидан туман кўтарилар, бироқ у кўприкларнинг панжарасидан ўтмай эриб кетарди.

Шамет ана шундай туманли тонгларнинг бирида Инвалидлар кўпригидан ўтаётиб, кўкракбурма оч бинафша ранг кўйлакли ёшгина бир жувонни кўриб қолди. Жувон кўприк панжарасига суянганича Сенага тикиларди.

Шамет тўхтаб, бошидан чангли шляпасини олди-да:

— Хоним, ҳозир Сенанинг суви жуда совук. Келинг, яхшиини, уйингизга кузатиб кўя қолай,— деди жувонга.

— Менинг энди уйим йўқ,— тезгина жавоб берди жувон. Кейин Шаметга ўгирилди.

Шаметнинг кўлидан шляпаси тушиб кетди.

— Сузи!— Шаметнинг севиначдан юраги ёрилаёзди.—

Сузи, солдат қизи! Қизгинам! Сени кўрар кун бор экан-ку. Мени унутиб юборгандирсан. Мен— Жан Эрнест Шаметман. Уша йигирма еттинчи мустамлака полкининг оддий аскариман, Сени Руандаги аммангникага олиб келганман. Уҳў, чиройли қиз бўлиб кетибсан-ку! Сочинг-

ни яхшилаб таралганини қара! Мен лапашанг бўлсам соч тарашни ҳам эплаёлмасдим!

— Жан!— жувон шундай дея ўзини Шаметга отиб, бўйиндан кучоқлаганича йиглаб юборди.— Жан, ҳозир ҳам худди аввалгидай меҳрибонсиз. Ҳаммаси эсимда!

— Э-э, қўйсанг-чи!— ғўлдиради Шамет,— Нима яхшилиқ килибман сенга шунчалик? Ўзингга нима бўлди, бўталоғим?

Шамет Сюзаннани бағрига босди. Руанда юраги дов бермаган ишни қилди: силаб-сийпалаб, ялтираган сочларидан ўпди. Шу онда у камзулидан келаётган сичқон хидини Сюзанна сезиб қолишидан чўчиб, ўзини четга олди. Сюзанна бўлса баттар пинжигга кирарди.

— Сенга нима бўлди, қизалоғим?— ҳайрон қолиб қайта сўради Шамет.

Сюзанна жавоб бермади. У ўзини тутолмай ҳўнграб юборди. Шамет ҳозирча ундан ҳеч нарса сўраш керакмаслигини тушунди.

— Менинг,— деди у,— қалъа кўтармаси ёнида кулбам бор. Бу ердан сал нарироқда. Уйим шипшийдам, албатта, унда ҳеч вақо йўқ. Бироқ сув иситиб ювинса ва ётиб ухласа бўлади. Сен у ерда ювиниб, дам олсанг бўлади. Хоҳлаганингча тураверишингга ҳам розиман.

Сюзанна Шаметникида беш кун турди. Қуёш ҳам Шаметнинг кўзига беш кун Париж осмонига бошқача чиқди ҳисоби. Барча бинолар, қурум босган иморатлар, ҳатто Шаметнинг вайронаси ҳам ана шу қуёш нурида ёқутдай ялтираб кетгандай бўлди.

Ухлаётган ёш жувоннинг енгилгина нафас олишидан ҳаяжонга тушмаган одам нафислик нималигини билмайди. Унинг лаблари гул баргларидан қизилроқ, киприкларида эса тунги йиғининг қатралари титрарди.

Ҳа, Сюзаннанинг бошига Шамет гумон қилган ташвиш тушганди, севгилиси бўлган ёш актёр унга бевафо-

лик қилганди. Аммо Шамет уйида кечган беш кун уларнинг ярашиб олишларига бемалол кифоя қилди.

Шамет уларни яраштириб қўйди. У Сюзаннанинг мактубини актёрга элтди. Ушанда бу барно йигит бир неча су чой пули узатмоқчи бўлганида, Шамет одобдан пича сабоқ бериб қўйди.

Актёр кўп ўтмай соябон аравада Сюзаннани олиб кетгани келди. Шунда ошиқ-маъшуклар таомилидаги нарсаларнинг бари рўй берди! Икковлари бир-бирларига гулдасталар туттишди, бўсалар олишди, чеҳраларида кўз ёши аралаш табассумлар кўринди, пушаймонлар айтилди. Бироқ шунда ўринсиз бепарволик ҳам бўлди.

Сюзанна жўнаш олдидан азбаройи шошиб қолганидан Шамет билан хайр-маъзур қилишни ҳам унутиб, соябон аравага чиқиб олди. Шундан кейингина хайрлашиб бирдан эсига тушиб қолди шекилли, айбдорлардай кип-қизарганича Шаметга қўл чўзди.

— Шунақа турмушни ўзингга муносиб кўрган экансан,— деди гўлдираб Шамет кузата туриб,— майли, бахтли бўл.

— Ҳали нима бўлишини билмайман,— деди Сюзанна унга жавобан. Шунда кўзларида ёш ялтиради.

— Бекорга хавотирланяпсан, жонгинам,— деди актёр норози бўлгандай овозини чиқариб. Кейин яна: — Гўзалим, жонгинам,— деб қўйди.

— Менга битта-яримта олтин гул ҳадя этса, қани энди,— деди Сюзанна хўрсиниб,— ўшанда, албатта, бахтли бўлардим. Пароходдаги ҳикоянг эсимда турибди, Жан.

— Ҳайронман!— деди Шамет унга жавобан.— Ҳар ҳолда бу бойвачча сенга олтин гул инъом қилмайди. Кечир. Мен солдатман. Лўттибозларга тобим йўқ.

Ёшлар бир-бирларига қараб олишди. Актёр елка қисди. Соябон арава кўзгалди.

Шамет одатича кун бўйи ҳунармандчилик устахоналаридан чиққан ахлатни ташлаб юборарди. Бироқ Сюзанна воқеасидан кейин заргарлик устахоналарининг чангини йиға бошлади. У чангни қопга солиб, яширинча кулбасига олиб кела бошлади. Қўни-қўшнилари уни «айниб қопти»га чиқаришди. Қопдаги чангда маълум миқдордаги олтин зарралари борлигини жуда кам одам биларди-да. Чунки заргарлар ишлаганда доимо озгина олтинни эговлаб ташлашади.

Шамет заргарлик дўконлари чангидан олтин зарраларини элаб олиб, кичикроқ қўлом қилишга ва ана шу қўломдан Сюзанна бахтиёр бўлсин деб олтин гул яса-тишга аҳд қилди. Эхтимол, бу гул онаси айтганидай бошқа кўплаб оддий одамларни ҳам бахт-иқболга етказар. Ким билади, дейсиз! У гул тайёр бўлгунча Сюзанна билан учрашмасликка аҳд қилди.

Шамет бу хусусда бировга оғиз очмади. У маъмурлар ва полициячилардан кўрқарди. Бемаъни судьяларнинг хаёлига нималар келмайди дейсиз. Улар Шаметни ўғри деб, турмага тиқиб, олтинини тортиб олишлари мумкин. Негаки, олтин ҳар қалай ўзгалар буюмининг зарраларидан йиғилган-да.

Шамет армияга олингунча қишлоқ кюресининг фермасида батраклик қилганидан дон тозалашни биларди. Бу ҳунари шунда кўл келди. У ғаллани ғалвирда элаганда тўқ донлар пастга тушиб, енгил ғуборни шамол учириб кетишини эслади.

Шамет ихчамгина ғалвир ясаб, тунлари ҳовлида заргарлик устахонасининг чангини эларди. У ғалвирда аранг кўз илғайдиган олтин зарраларини кўргандан кейингина кўнгли сал жойига тушгандай бўлди.

Олтин заррачалари қўлом бўладиган миқдорга етгунча орадан кўп вақт ўтди. Шамет бўлса уни заргарга бериб, олтин гул яса-тишга шошилмасди.

Шаметни пулсизлик ҳам йўлини тўсолмасди — ҳар қандай заргар кўломнинг учдан бири эвазига бу ишни ўз зиммасига хурсандлик билан оларди.

Аммо гап бунда эмасди. Шаметнинг Сюзанна билан учрашув онлари тобора яқинлашарди. Шаметнинг эса анча вақтдан бери ана шу учрашувга юраги бетламай келарди.

Шамет юраги қаърида сақланиб келаётган бор меҳрибонлигини фақат Сузигагина тортиқ қилишни истарди. Бироқ хароб ва бадбашара кимсанинг меҳр-муҳаббатига ким ҳам зор дейсиз! Шамет, кўчада тўкнашиб қолган одамларнинг ўзидан нарироқ юришларини ва унинг салқиган ҳақил юзи, ич-ичига ботган кўзларини узокдан кўриш ҳаракатига тушиб қолишларини анчадан бўён сезиб юарди.

Шаметнинг кулбасида бир парча ойна синиғи бор эди. У онда-сонда ана шу кўзгуга қараб қўйса ҳам, ҳар гал қаттиқ сўкниб улоқтирарди. Бод касалига мубтало бўлиб, аранг судралиб юрган кишининг, яъни ўзининг бадбин қиёфасини ойнада кўришга ҳеч тоби йўқ эди.

Шамет гул тайёр бўлганидан кейингина Сюзаннанинг бундан бир йил муқаддам Париждан Америкага кетганлигини билди. Айтишларича, бадар кетган экан. Ҳеч ким унга Сюзаннанинг адресини айтиб беролмади.

Олдинга Шамет бундан енгил тортгандай бўлди. Бироқ кейинчалик ундаги меҳрибонона ва самимий учрашувга бўлган истак бамисоли занглаган темир парчасидай кўкрагида, юрагининг ёнида туриб қолди. Шу вайдан Шамет худодан ана шу қирралари ўткир парча мўрт юрагига санчилиб, тезроқ жонини олишни илтижо қиларди.

Шамет устахоналарни супуриб-сидиришни йиғиштириб қўйди. Бир неча кунгача у вайронасида деворга қараб ётди. У миқ этмасди, фақат бир марта эски камзу-

лининг енгини кўзига тегизгандагина жилмайди. Бирок буни ҳеч ким кўрмади. Ҳатто кўни-кўшнилари ҳам кирди-чиқди қилишмас, ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди.

Шаметни фақат бир кишигина кўздан қочирмасди. У қўломдан мўъжазгина олтин гул, у билан бир шохда турган кичкинагина ва ўткир учли гунча ясаган қари заргар эди.

Заргар Шаметнинг ҳолидан хабар олиб турар, лекин дори-дармон келтирмасди. Чунки буни беҳуда ҳисобларди.

Дарҳақиқат, Шамет заргар яна бир кўргани келганида вафот этди. Заргар ўшанда фаррошнинг бошини кўтариб сарғиш болиш тагидан ғижимланган кўк лентага ўралган олтин гулни олди-да, ғижир-ғижир қиладиган эшикни ёпиб, оҳиста чиқиб кетди. Лентага сичқон ҳиди ўтириб қолганди.

Кеч кузак эди. Қиём пайтида енгил шабада эсиб, чироклар жимирлаб турарди. Заргар Шаметнинг башараси ўлимдан кейин ўзгариб кетганини эслади. Шаметнинг юзи жиддий ва хотиржам эди. Ана шу чеҳрадаги изтироб заргарга гўзал кўринди.

«Ҳаёт беролмаган нарсани, ўлим бахш этади». Енгилтак заргар шу сўзларни кўнглидан кечиаркан, чуқур уҳ тортиб қўйди.

Орадан кўп ўтмай заргар гулни кекса адибга сотди. Заргарнинг фикрича, хароб кўринган қаламқашнинг бундай қиммат баҳо буюмни сотиб оладиган қудрати йўқдай эди.

Заргарнинг қаламқашга айтиб берган ҳикояси савдони тезлаштирган бўлса керак.

27-мустамлака полкининг собиқ солдати Жан Эрнест Шаметнинг ҳаётидаги аламли воқеани баъзи одамларга етказгани учун, кекса адибнинг хотираномаларига кулук қиламиз.

Адиб хотираларида қуйидагиларни ҳам ёзади:

«Ҳар бир дақиқа, бехосдан айтилган ҳар бир сўз ва ташланган нигоҳ, ҳар бир теран ва юзаки фикр, инсон юрагининг ҳар бир сезилмас ҳаракати, теракнинг учиб юрган момиги ёки кечаси қўлмакда жимираган юлдуз шуъласи — ҳаммаси-ҳаммаси олтин чангининг зарраларидир.

Биз, қаламкашлар, ўн йилларча мана шу кичик зарраларни йиғамиз, йиғаетганимизни ўзимиз ҳам пайқамаймиз, қўломга айлантирамиз ва кейин ундан ўзимизнинг «олтин гул»имизни — повесть, роман ёки поэма-мизни ясаймиз.

Шаметнинг олтин гули! Уни қисман ижодий фаолиятимизнинг ҳаётдаги прототипи сифатида тасаввур қиламан. Таажжубки, ана шу қиммат баҳо зарралардан адабнётнинг жонли оқими юзага келишини кузатишдек риёзат чекишни ҳеч ким зиммасига олмаган.

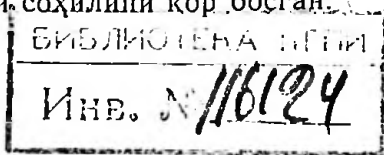
Бироқ кекса фаррошнинг олтин гули Сюзаннани бахтиёр этишга мўлжаллангани каби ижодимиз ҳам тупроғимиз гўзаллиги, иқбол, шодлик ва озодлик учун курашга чорлаш, инсон юрагининг сахийлиги ва ақл қучи зулматдан ғолиб келиб, сўнмас қуешдек чарақлаши йўлида хизмат қилажак».

ХАРСАНГДАГИ ЁЗУВ

Ўз виждони яқин кишиларининг виждони билан ҳамоҳанг бўлмагунча ёзувчи ўзини бахтиёр деб билмайди.

Салтиков-Шчедрин

Мен қум тепалар устига қурилган мўъжазгина уйда истиқомат қилардим. Рига денгизи соҳилиши қор босган.

Қор дам-бадам баланд қарағайлардан узун шода янглиғ тушиб, чангдек түзгирди.

Қорни шамол ҳам учирар, қарағайлар устида илдам юрган олмахонлар ҳам уни тушириб турарди. Ҳамма ёқ осуда бўлган пайтда олмахонларнинг қарағай бужурини титкилаётгани эшитилиб қоларди.

Уйим денгиз соҳилида эди. Ташқари эшикдан чиқиб, қордаги сўқмоқдан пича юриб, ҳамма ёғи берк чорбоғни босиб ўтилса денгиз лабига чиқиларди.

Чорбоғнинг деразаларида ёзда тутилган пардалар қолганди. Улар сал шамол турса ҳам ҳилпиради. Чама-си, шамол билинар-билинимас ёриқлардан ҳувиллаган чорбоққа кирар, аммо узокдан қараганда кимдир пардаларни кўтариб, нима қилаётганининг зиндан кузатиб турганга ўхшарди.

Денгиз яхламаганди. Соҳилдаги қор денгиз сувига тегай-тегай дер, унда қуёнларнинг изи кўзга ташларди.

Денгизда тўлқин кўтарилганда сувнинг қирғоққа шапиллаб урилиши эмас, унда сузиб юрган палахса-палахса музларнинг қисирлаши ва эриётган қорнинг майин гижри эшитиларди.

Болтиқ денгизи киш кунлари бўм-бўш ва тунд кўри-нарни.

Латишлар уни «каҳрабо денгиз» («Дзинтара юра») дейдилар. Бу ном Болтиқ қирғоққа каҳрабони мўл улоқтириб турганидангина эмас, балки суви каҳрабодай бўлганидан келиб чиққан бўлса керак.

Кун бўйи уфқни қуюқ туман босиб ётади. Туманда пастак соҳилларнинг лаблари кўринмайди. Фақат бу зулматнинг қаеридадир денгизга оқ нарса тушаётганлиги кўзга ташланади. Демак, ўша ерга қор ёғаётган бўлади.

Гоҳо бу йил барвақтроқ учиб келган ёввойи гозлар

сுவга тушиб, ғағиллашади. Уларнинг ташвишли «ға-ғу»-ларни қирғоқнинг олис жойларидан ҳам эшитилади, бироқ ҳеч ким унга жўр бўлмайди — қирғоқ ўрмонларида киш кунлари парранда зоти деярли қолмайди.

Кундузлари мен турган уйда ҳаёт бир маромда кечади. Ранг-баранг кафелли печларда ўтин чирсиллайди, ёзув машинка бўғиқ чиқиллайди, камгап фаррош Лиля шинамгина залда ўтириб, нимадир тўқийди. Ҳамма нарса одатдагидай ва жўн кўринади.

Оқшомлари эса зимзиё тун уйни ўз оғушига олади, қарағайлар ҳам яқинроқда турганга ўхшайди. Шу ваздан чарогон залдан ташқарига чиққанингда, киш, денгиз ва тун билан юзма-юз келиб, таиҳо қолганингни аён сезасан киши.

Денгиз кўрғошин тусли кенгликлар томон юзларча миль узоқлашиб кетганга ўхшайди. Унда бирорта ҳам чироқ кўринмайди. Сувнинг шалолагани ҳам эшитилмайди.

Мўъжазгина уй поёнсиз туман чеккасида сўнги маёқдай қад кериб туради. Ер шу ерда тугайди. Шу ваздан уйда чироқнинг осуда ёниши, радио сайраши, юмшоқ гиламларда оёқ товушининг сингиб кетиши, столларда очиқ китоблар ва кўл ёзмалар ётиши ажабланарли туюлади.

Уйнинг ғарб ёғида, Вентспилс томонда, куюқ туманнинг ортида кичкина балиқчилар посёлкаси бор. Бу — тўрлари шамолда қуритишга ёйиб қўйилган, пастак уйлариинг мўриларидан тутун пастлаб чиқиб турадиган, моторли қайиқлари қумликка чиқариб қўйилган ва пахмок жунли ювош итлари ҳам бор оддийгина балиқчилар посёлкасидир.

Бу посёлкада кўп асрлардан буён латиш балиқчилари яшаб келадилар. Авлодлар ўрнини авлодлар эгаллаб туради. Олтин сочли, кўзлари туйғун, хушовоз қизлар

бир кун бориб, юзлари шамолда дағал тортган, қалин рўмолларга ўраниб олган, бесўнақай кампирларга айланадилар. Кепкаларини қийшиқ бостириб юрадиган анор юзли йигитлар пайти келиб, соч-соқоли ўсган ва меҳрибон нигоҳли қариялар бўлиб қоладилар.

Ҳозир ҳам бундан бир неча аср аввалгидек балиқчилар салака овлагани денгизга кетадилар. Худди бир неча юз йил илгаригидек ҳамма ҳам омон қайтавермайди. Бу айниқса куз кунларида, Болтиқ пўртанадан жунбушга келиб, худди дўзах қозонидай совуқ кўпик сачратиб қайнаб турган пайтларда юз беради.

Бироқ ниманки содир бўлмасин, кишилар шериклари фарқ бўлганини эшитиб, неча марталаб бошларидан шапкаларини олмасинлар, боболари ва оталари васият қилган хавфли ва оғир ишни — ўз тирикчиликларини давом эттираверадилар. Денгизга бўш келса бўлмайди.

Посёлка ёнидаги денгиз сувида катта гранит тош бор. Унга бир вақтлар балиқчилар «Денгизда ҳалок бўлганлар ва ҳалок бўладиганлар хотирасига» деган ёзувни ўйиб ёзганлар. Бу ёзув узоқдан ҳам кўриниб турарди.

Ана шундай ёзув борлигидан воқиф бўлганимдан кейин, у менга ҳамма қабр тошларидаги ёзувлардай мунгли туюлди. Бироқ менга буни сўзлаб берган латиш ёзувчиси гапимга қўшилмай бош чайқади-да, шундай деди:

— Аксинча, бу жуда мардона гап. У инсонлар ҳеч қачон таслим бўлмасликлари ва ҳар қандай қийинчиликларга қарамай ўз ишларини бажаришларидан далолат беради. Мен ана шу ёзувни инсоннинг меҳнати ва тиришқоқлигидан ҳикоя қилувчи ҳар қандай китобга эпиграф қилган бўлардим. Менга у ёзув бамисоли: «Бу денгизни жиловлаган ва жиловлайдиганлар хотирасига» дегандай жаранглайди.

Мен унинг фикрига қўшилдим ва бу эпиграф ёзувчи

меҳнати хусусидаги китобга ҳам мос келар деган хаёлга бордим.

Адиблар бир дақиқа ҳам қийинчиликлардан чўчий олмайдилар ва тўсиқларни кўрганда чекинолмайдилар. Улар нимаики рўй бермасин, ўтмишдошлари васият қилган ва замондошлари ишониб топширган ишни тинимсиз амалга оширишлари керак. Салтиков-Шчедрин, адабиёт бир дақиқа жим қолса борми, бу халқнинг ўлими билан баробардир, деб бежиз айтмаган эди.

Ёзувчилик — ҳунар ва машғулот эмас: ёзувчилик — истеъдоддир. Биз баъзи сўзларнинг замирига, оҳангига эътибор қилсак, уларнинг дастлабки маъносини билиб оламиз. «Призвание» (истеъдод) сўзи «зов» («нидо») сўздан пайдо бўлган.

Инсон ҳеч маҳал даққи бўлишга даъват қилинмайди. У фақат бурч ва машаққатли вазифани адо этишга чорланади.

Ёзувчининг кўпинча машаққатли, бироқ гўзал меҳнат қилишга нима мажбур этади?

Даставвал буларга қаламкаш юрагининг нидоси даъват этади. Виждон садоси ва истиқболга ишонч чинакам ёзувчининг ер юзида беиз яшаб, қалбини лиммолим тўлдирган хилма-хил туйғулардан бошқаларни сажийларча баҳраманд қилмай кетишига йўл қўймайди.

Инсон нигоҳини ақалли озгина ўткирлаштира олмаган одамни ёзувчи деб бўлмайди.

Инсон фақат юрак даъвати билангина ёзувчи бўлиб қолмайди. Биз юрак садосини кўпинча ёшлик чоғларимизда — янги ҳиссиётларимиз оламини ҳали ҳеч қандай рутубат бўғиб, топтамаган йилларда эшитамиз.

Бироқ балоғат йиллари ҳам ўтиб кетади. Шундан кейин биз ўз юрагимизнинг чорловчи садоси билан бирга янги бир қудратли садони — ўз давримиз ва халқимиз садосини, башарият садосини ҳам эшитамиз.

Инсон истеъдодининг амри ва дил орзуси туфайли мўъжизалар яратиши ва энг оғир машаққатларга бардош бера олиши мумкин.

Голланд ёзувчиси Эдуард Деккернинг қисмати буни тасдиқловчи мисоллардан биридир. У асарларига «Мултатули» деб тахаллус қўярди. Бу сўз лотин тилида «Ҷабрдийда» деган маънони билдиради.

Бадқовоқ Болтиқ қирғоғида Деккерни хотирлаганимга унинг ватани Нидерландия ҳам ана шу бўзарган шимол денгизи соҳилида жойлашганлиги сабабчи бўлса бордир. Бу ҳақда у алам ва номус билан: «Мен Фрисландия билан Шельда орасидаги қароқчилар мамлакати бўлмиш Нидерландиянинг фарзандиман» деб ёзган эди.

Голландия маданийлашган қароқчилар мамлакати эмас, албатта. Бундай қароқчилар у ерда кўп эмас, бинобарин, улар халқнинг қиёфасини белгилай олмайдилар. Бу исёнкор «гёз»лар ва Тиль Уленшпигель авлоди бўлган меҳнатсевар кишилар мамлакатидир. Ҳозирга қадар кўп голландияликларнинг юрагида «Қлаас хокининг чўғи бор». У Мултатулининг юрагини ҳам алангалатган эди.

Денгизчилар оиласидан чиққан Мултатули Ява оролига ҳукуматнинг мартабали кишиси этиб тайинланди. Орадан бир оз ўтгач, оролдаги округларнинг бирига резидент бўлди. Уни иззат-икром, эҳсон, бойлик, эҳтимол вице-қироллик мансаби кутарди. Бироқ «Қлаас хоки юрагини алангалатгани»дан, Мултатули бу имтиёзлардан юз ўгирди.

У яваликларни асоратга солиш йўлида голландиялик маъмурлар ва негоциантлар асрлардан бери қўллаб келган тажрибани ичдан туриб портлатишга матонат ва ғайрат билан киришди.

У доимо яваликларни ҳимоя қилишга жон куйдиради, уларга озор етказишга йўл қўймасди. Порахўрларни

эса қаттиқ жазоларди. У хушфеъл христианлар — вице-қирол ва унинг яқинлари устидан кулар, бу борадаги хатти-ҳаракатларини изоҳлашда Исонинг, ўз яқинларингга меҳр-муҳаббат кўй, деган таълимотига суянади. Унга эътироз билдириб бўлмасди. Уни нобуд қилишигина мумкин эди.

Яваликлар кўзғолон кўтарганда, Мултатули кўзғолончилар тарафига ўтди, чунки «Класс хоки унинг юрагини алангалатишда давом этди». У болалардай соддадил яваликлар ҳақида меҳру муҳаббат билан, ўз ватандошлари тўғрисида эса ғазаб билан қалам тебратганди.

У голландиялик генераллар ўйлаб топган ҳарбий мурдорликни фoш қилди.

Яваликлар ғоят покиза бўлиб, искиртликни ёқтирмайдилар. Голландияликлар режа тузганларида уларнинг ана шу фазилатларини ҳисобга олган эдилар.

Улар солдатларига атака вақтида яваликлар устига нажас сочишни буюрдилар. Шундан сўнг милтиқ ўқларининг ёмғиридан чўчимаган яваликлар урушнинг бундай турига дош беролмай чекинишга мажбур бўлдилар.

Мултатули мансабидан олиниб, Европага жўнатилди.

У бир неча йил голланд парламентида яваликларга адолат қилишни ўтинди. Бироқ илтимослари беҳуда кетди. Қаерда бўлмасин, шу ҳақда гапирарди. Министрлар ва қиролга петициялар ёзди.

Бироқ уринишлари бекор кетди. Киборлар унинг сўзини эътиборсиз ва гижиниб тингладилар. Орадан кўп ўтмай, Мултатули хатарли тентак, ҳатто жинни, деб эълон қилинди. У ҳеч қаердан иш тополмади. Оиласи эса оч-наҳор қолди.

Мултатули шундан кейин юрак садосига қулоқ солиб, бошқача айтганда, қалбида яшаган, бироқ шу чокқача ноаниқ бўлган истеъдодга бўйсуниб, қалам сура

бошлади. У Явадаги голландияликларни фош этувчи «Макс Хавелаар ёки қаҳвафурушлар» романини ёзди. Бироқ бу биринчи адабий тажрибаси эди, холос. Китобда у адабий маҳоратининг ҳали бўш заминини бамисоли пайпаслаб кўрган эди.

Бироқ кейинги асари бўлган «Севги мактублари» зўр куч билан ёзилган эди. Бу кучни Мултатулига ўзининг ҳақли эканига бўлган комил ишончи берган эди.

Бу китобнинг айрим боблари гоҳ ўтакетган адолатсизликни кўрганда, бошини чангаллаб фарёд қилган инсон қичқириғини ифодаласа, гоҳ аччиқ ва ўткир масал — памфлетни эслатади, гоҳо севимли кишиларга берилган ҳазин ва майин тасаллидай, гоҳо болаликдаги илк туйғуларни жонлантиришга сўнгги интилишдай кўринадди.

«Худо йўқ, бўлса ҳам хушфеъл бўлмоғи лозим»,— деб ёзганди Мултатули.— Гадоларни тунашни қачон бас қилишаркин ўзи!»

У хориждан бир бурда нон топиш мақсадида Голландиядан чиқиб кетди. Хотини болалари билан Амстердамда қолди. Бола-чақасини ўзи билан бирга олиб кетишга ёнида ортиқча чақаси йўқ эди.

Баодоб жамиятга ёкмаган, ҳазилкаш ва жабрдийда бу одам Европа шаҳарларида хор-зор кезишдан, бетиним ёзишдан тўхтамади. Хотинидан деярли хат олмас, чунки марка олишга ҳам пули етмасди.

Мултатули хотини ва болаларини ҳеч хаёлидан чиқармас, айниқса, кўзлари кўм-кўк кенжатоё ўғлини ўйлагани-ўйлаганди. У, ўғлим инсонларни кўрганда маъсумлик билан жилмайишни унутмасин, деб кўрқар, шу ваядан катталардан, ўғлимнинг барвақт кўз ёши тўкишига йўл қўйманглар, деб илтижо қиларди...

Мултатулининг китобларини нашр этишни ҳеч ким истамасди.

Мана, ниҳоят унинг орзуси рўёбга чикди. Голландиядаги йирик нашриёт қўл ёзмаларини сотиб олишга рози бўлди. Бироқ у ёзувчига асарларини бошқа ҳеч ерда бостирмасликни шарт қилиб қўйди.

Азобдан силласи қуриган Мултатули бунга рози бўлди. У Ватанига қайтди. Унга озгина пул ҳам бердилар. Қўл ёзмаларини бу одамни қуролсизлантириш учун сотиб олган эдилар. Қўл ёзмалар китоб ҳолида ниҳоятда оз нусхада нашр қилингани ва нархи ғоятда баланд бўлганидан, китобхонга етиб боролмади. Голландиялик савдогарлар ва маъмурлар бу порох бочкаси чангалларига тушмагунча хотиржам бўлолмасдилар, албатта.

Мултатули адолат кўролмай оламдан кўз юмди. У яна кўп ажойиб китоблар яратиши мумкин эди. Бундай китоблар сиёҳ билан эмас, юрак қони билан ёзилган, дейилади.

У кучи етганча курашди ва ҳалок бўлди. Бироқ у «денгизни жиловлади». Эҳтимол, кўп ўтмай мустақил Явада, Жакартада бу беғараз жабрдийдага ҳайкал ўрнатилар.

Икки буюк истеъдодни уйғунлаштирган инсон ҳаёти шундай ўтган эди.

Ўз ишига садоқат бобида Мултатулининг сафдоши бор эди. Бу унинг замондоши бўлган голландиялик расом Винсент Ван-Гог эди.

Санъат деб ўз ҳаётини барбод қилганларга Ван-Гогдан бўлак мисол топиб бўлмайди. У Францияда тасвирий санъатга хизмат қилишдан бўлак ташвиши бўлмаган ўзига хос коммуна — «Рассомлар биродарлиги»ни тузишни орзу қиларди.

Ван-Гог кўп мусибат чекди. У ўзининг «Қартошка-хўрлар» ва «Маҳбуслар сайри» асарларида инсон ғоят оғир уқубатларга дучор қилинганлигини зўр маҳорат билан ифодалади. У санъаткорнинг иши — мусибатга

қарши барча куч, бутун истъдод билан курашишдан иборат деб ҳисобларди.

Санъаткор юракка шодлик олиб киради. Шунинг учун ҳам Ван-Гог бўёқлар сир-синоатини эгаллаб, у билан шодлик яратди.

У ўз расмларида ер жилосига жило кўшди. Гўё у ер чеҳрасини шундай оби замзам билан ювдики, оқибатда у мислсиз жилва қилиб, ҳар бир кекса дарахт ҳайкалта-рошлик асарига, ҳар бир бедазор беҳисоб мўъжаз гултожларга жо бўлган қуёш нурига айланди.

Мана шуларнинг гўзаллигидан бизни баҳраманд бўлсин деб Ван-Гог ирода кучи билан бўёқларга абадийлик бахш этди.

Шундай экан, Ван-Гог кишиларга бепарво муносабатда эди, деб бўладими? У инсонга бисотидаги энг яхши нарсасини — барча гуллари анвойи товланиб турадиган замин узра яшашдек қобилиятни ҳадя этди.

У гадо, мағрур ва тажрибасиз эди. У бошпанасиз одамлар билан бурда нонини баҳам кўрар, ижтимоий тенгсизлик нималигини яхши тушунарди. Енгил-елпи муваффақиятлардан эса жирканарди.

Ван-Гог курашчи эмасди, албатта. Унинг қаҳрамонлиги меҳнат кишилари — кўшчилар ва ишчилар, шоирлар ва олимларнинг гўзал истиқболига қатъий ишончида мужассам эди. У курашчи бўлолмади, бироқ келажак хазинасига она тупроқни мадҳ этувчи расмлари билан ўз улушини кўшди.

Ван-Гог бу гўзалликнинг барча турларидан фақат бир нарсани — рангни танлаб олди. Уни доимо табиатнинг бўёқлар мутаносиблигига ҳар маҳал мос келадиган хусусиятлари, хилма-хил товланиши, ернинг доимо ўзгариб турадиган, бироқ ҳамма фаслларда ва барча жойларда бирдай гўзал кўринган жилоси ҳайратлантирарди.

Ван-Гог, Врубель, Борисов-Мусатов, Гоген на бошқа кўп рассомларга адолатли мунасабатда бўлиш вақти етган.

Бизга социалистик жамият кишининг ички дунёсини бойитадиган, унинг эмоционал ҳаётини чўккига кўтарадиган нарсаларнинг барчаси керак. Наҳотки, ана шу оддий ҳақиқатни исботлаб ўтириш зарур бўлса?!

Очигини айтганда, биз барча даврлар ва мамлакатлар санъатидан баҳраманд бўлишимиз керак. Биз гўзаллик ўзларининг хоҳишларига бўйсунмаётганидан, уларнинг ихтиёрида эмаслигидан аламзада бўлган мунофиқларни мамлакатимиздан қувишимиз керак.

Адабиёт соҳасидан тасвирий санъатга бундай чекиниш қилганимга уэр сўрайман. Мен, санъатнинг барча турлари ёзувчига маҳоратда камолот касб этишда кўмаклашади, деб ҳисоблайман. Бироқ бу ҳақда кейинчалик алоҳида тўхталаман.

Истеъдод ҳиссини маҳв этмаслик керак. Аниқ режа ҳам, адабий тажриба ҳам унинг ўрнини босолмайди.

Нурли-нурсиз кишилар томонидан ёзувчилик истеъдоди ҳақида тўқилган гапларнинг бари ёлғон, унга сохта кўтаринкилик ҳам, ёзувчининг ўз ишидан керилиб, осмонда юриши ҳам бутунлай ётдир.

Пришвин шак-шубҳасиз ёзувчилик истеъдодига эга бўлган инсон эди. У истеъдодига ҳаётни бўйсундирган эди. Бироқ унинг ўзи «ёзувчининг энг буюк бахти — ўзини айрича, танҳо ҳисобламаслик, балки барча одамлар қатори ҳисоблашдир» деган ажойиб сўзларни ҳам айтган эди.

ПАЙРАҶА ГУЛЛАР

Қаламкашлигимни ўйлаганимда ўзимдан ўзим тез-тез, бу ишни қандай бошлаган эдим, деб сўрайман. Бу қачон бошланган эди ўзи? Умр бўйи тебратмоққа қаламкашга илк марта ким қалам тутқизади?

Қаламкашликни қачон бошлаганимни эслаш ҳаммасидан ҳам мушкул. Қалам тебратиш истаги инсонда бамисоли руҳий ҳолат сингари қанча-қанча қоғозларни қора қила бошлашидан анча илгари пайдо бўлса керак. Бу истақ қалбда ёшлиқ йилларида туғилади. У кишининг болалик йилларида ҳам ҳосил бўлиши мумкин.

Болалик ва ёшлигимизда олам кўзимизга вояга етган йилларимиздагига қараганда бутунлай бошқача кўринади. Болалигимизда қуёш ҳароратлироқ, майсалар қалинроқ, ёмғирлар тез-тез ёғадигандай, осмон янада қорамтир туюлади, ҳар бир инсон эса кўзга жуда қизқарли кўринади.

Ҳар бир катта киши болаларга, хоҳ у пайраҳалар ҳиди анқиб турган ранда-рундаларини кўтариб олган дурадгор ёки майсаларнинг ранги нима сабабдан яшил бўлишини биладиган олим бўлмасин — бир оз сирли мавжудот янглиғ туюлади.

Ҳаётни, теварак-атрофимиздаги барча нарсани шоирона ҳис қилиш болалигимиздан қолган буюқ туҳфадир.

Агар инсон ана шу туҳфани узок йиллар авайлаб асраса, у албатта, шоир ёки ёзувчи бўлади. Қисқасини айтганда, шоир билан ёзувчи ўртасида унчалик тафовит йўқ.

Ҳаётни бетиним униб-ўсиб турган ҳолда, янгилик ҳолида ҳис эта билиш — санъат гул очиб, яшнайдиган ҳосилдор заминдир.

Гимназист эканлигимда шеърлар ёзардим, албатта.

Уларни шунақангги кўп ёзардимки, бир ойда битта қалин дафтарни тўлдирардим.

Булар мазаси йўқ, дабдабали, усти ялтирок, ўша вақтларда ҳам пайқаганимдай жуда чучмал шеърлар эди.

Ҳозир мен уларни унутиб юборганман. Фақат айрим байтларгина ёдимда қолган. Масалан, қуйидаги мисраларни олайлик:

О, эгилган туплардан гулларни узинг,
Емғир секин ёғар дала бағрига.
Заъфарон япроқлар тинимсиз учар
Шафақлари алвон узоқ ўлкага.

Бироқ булар ҳали ҳолва. Мен борган сари шеърларимни тўғри келган, ҳатто маънисиз чучмал сўзлар билан тўлдириб тоширдим:

Имилдоқ кунларнинг саҳифаларида
Ёкутдек ялтирар Саъдийнинг мунги.

Мунг нега «ёкутдай ялтирар» экан — бунини ўша вақтдагидай ҳозир ҳам тушунтириб беришдан ожизман. Мени сўзларнинг жаранги мафтун этарди, холос. Маъносини ўйлаб ўтирмасдим.

Мен ҳаммадан ҳам денгиз ҳақида кўп шеър ёзганман. У пайтларда мен денгиз нималигини мутлақо билмасдим.

Тасаввуримдаги денгиз Қора, Болтик ёки Ўртаер денгизи сингари аниқ бир денгиз эмас, балки дабдабали «умуман бир денгиз» эди. У чинакам кишилар, давр ва географик макондан маҳрум бўлган барча хилма-хил ранглар, муболағалар ва жиловсиз романтикани ўзига мужассам қилганди. Ўша йиллари бу романтика бами-соли зич атмосфера сингари кўз ўнгимда ер куррасини ўраб олгандай эди.

Бу тез юрар кемалар ва жасур денгизчилар ватани бўлган асов, кўпиксочар денгиз эди. Унинг қирғоқларидаги маёқлар зумраддай ёниб турарди. Портларида эса беташвиш ҳаёт қайнарди. Қорачадан келган ғоят гўзал аёллар менинг муаллифлик иродам туфайли эҳтиросли жононларга айлангандилар.

Тўғри, йиллар ўтиши билан шеърларим гўзаллаша борди. Бироқ экзотика уларни аста-секин тарк эта бошлади.

Бироқ, тўғрисиини айтганда, болалик ва ёшлик йиллари — тропик мамлакатлар экзотикаси ёки граждандар урушининг экзотикасими — бари бир, экзотикасиз бўлмайди.

Қим болалигида асар қаҳрамонлари билан қадимий қасрларни ишғол қилмаган, Магеллан кўрфази ёки Новая Зеландия қирғоқлари ёнида елканлари дабдала бўлган кемалар билан ҳалок бўлмаган, тачанқада Чапаев билан бирга Урал даштларида жавлон урмаган, Стивенсон томонидан сирли оролга моҳирона яширилган хазинани изламаган, Бородино жангида яловлар ҳилпирашини эшитмаган ёки Ҳиндистоннинг қалин чангалзорларида Мауглига мадад қилмаган дейсиз.

Экзотика ҳаётда ҳар бир ёш ва таъсирчан қалб соҳибига зарурий ажиблик бахш этади.

Дидро, санъат оддий нарсадан ажойиблик, ажойиб ҳодисадан оддийлик топа билишдан иборат, деганида ҳақ эди.

Мен ҳар қалай ёшлигимда экзотикага қизиққанлигимга мутлақо ачинмайман.

Экзотика хаёлимдан бирданига кўтарилмади, албатта. У боғларда сирень иси анча вақт тургандай қалбимда узоқ сақланди. У менга таниш, ҳатто сал-пал жонимга тегиб қолган Киевни кўзимга тамоман бошқача кўрсатарди. Киев боғлари устида шафақ ёлқини сузар,

ортидаги зулматда чақмоқ чақарди. *Мени*
рда сермомақалди роқ ва серёмғир, барглари ти-
из ғувиллаб учадиган нотаниш мамлакат бордай
арди.

аҳор келгач, япроқлари қизил холли каштанлар
рга сарғиш гулларини тўқди. Улар шунчалик кўп
и, тўкилган гуллар ёмғир сувини тўсиб, баъзи кў-
рда кичик-кичик кўллар пайдо бўлганди.

ёмғирдан кейинги Киев осмони ялтироқ тошдан
лган гумбаздай ярқирарди. Шунда хотирага қуйи-
и мисралар кучли оқиб келади:

Табнатнинг юлдузлар ниган
Сирли кучи бугун ҳукмрон.
Серғалва туяроқда латофат ила
Бахтни ваъда этдинг севимли жонон...

Бу вақтларда юрагимда дастлабки севги ҳислари
йғона бошлаган эди. Бу шундай ажиб ҳолатки, унда
амма қизлар кўзингга гўзал кўринаверади. Кўчадами,
юғдами, трамвайдами лип этиб кўринган ҳар бир қиз-
нинг ҳар қандай ғамзаси — уятчан, бироқ эътиборли
нигоҳими, мушкининг исими, ғунча лаблар орасидан члт
этган дурдона тишларми, шамол турганда бехос кўрин-
ган болдирми, совук бармоқларнинг сал тегиб кетиши-
ми — бари эртами-кечми ҳаётда ишққа муяссар бўли-
шимни эслатарди. Бунга ишончим комил эди. Мен шун
хаёл қилишни истар, шунини ўйлаганим-ўйлаганди.

Ана шундай ҳар бир учрашув менга нотаниш ғам-
андухнинг дебочаси эди.

Қашшоқ, тўғрироғи, гоят аламли ёшлигимнинг кўп
йилларини шеърлар ёзишга бағишладим. Негадир ўзим-
дан ўзим ҳаяжонланардим.

Орадан кўп ўтмай шеър ёзишни тарк этдим. Мен бу-
ларнинг ҳаммаси усти ялтироқ, ичи қалтироқ, яхши бў-

ялган пайраҳалардан ясалган гуллар, олтин суви югуртирилган жез эканлигини тушундим.

Шеърларнинг ўрнига ўзимнинг илк ҳикоямни ёздим. Унинг ўзига яраша тарихи бор. Бу хусусда кейинги бобда ҳикоя қиламан.

И Л К Ҳ И К О Я

Мен Чернобил деган жойдан Киевга пароходда Припять дарёси орқали қайтардим. Ёзни Чернобил яқинидаги генерал Левковичнинг қаровсиз қолган мулкида ўтказдим. Синф раҳбаримиз мени Левковичнинг оиласига муаллимликка жойлаб қўйганди. Вазифам — генералнинг такасалтанг ўғлини иккита кузги имтиҳонни қайта топшира олиши учун тайёрлаш эди.

Генералнинг помешчикларниқига ўхшатиб солинган эски уйи пастликда эди. Кечкурунлари уйни совуқ туман чулғаб оларди. Теварак-атрофдаги ботқоқликларда қурбақалар роса вақир-вукур қилишар, бўзтикан исидан эса бош лўқиллаб кетарди.

Левковичнинг ўйинқароқ ўғиллари кечкурунги чой вақтида тўппа-тўғри айвондан милтиқ отиб ёввойи ўрдакларни қийратишарди.

Бақалоқдан келган, малла мўйловли, сержаҳл, қопқора кўзлари чакчайган генерал эса кун бўйи айвондаги юмшоқ креслода ўтирар ва зикнафас касалига мубтало бўлганидан харс-харс қилиб нафас оларди. У аҳён-аҳёнда хириллаб:

— Бу оила эмас, бекорчилар тўдаси! Уй эмас, ковоқхона бу! Ҳаммангни қуваман! Меросдан маҳрум қиламан!— деб бақиргани бақирган эди.

Бироқ унинг хириллаб бақиришларига ҳеч ким парво қилмасди. Мулк ва уйни ҳали унча сўлимаган, ўйноқи, бироқ ҳаддан ташқари зикна «Левкович хоним» бошқарарди. У бутун ёз бўйи ғижирлайдиган корсетда¹ юрарди.

Левковичнинг саёқ ўғилларидан ташқари йигирмаларга кирган қизи ҳам бор эди. Уни «Жанна д'Арк» деб чақиришарди. У эрталабдан қора кечгача асов қора тўриқ жийронни миниб олиб, чоптиргани чоптирган эди, ўзини тенги йўқ фариштадай кўрсатишга ҳаракат қиларди.

У «жирканаман» деган сўзни, ҳожати борми, йўқми — тез-тез айтиб туришни ёктирарди.

Мени у билан таништирганларида, у отда туриб қўл чўзди-да, кўзимга тикилиб:

— Жирканаман!— деди.

Мен бу мудҳиш оиладан қандай қочишни билмасдим. Ниҳоят муаллимлик муддатим тугаб, пичан ташланган аравага чиқиб олганимдан кейин, яйраб нафас олдим. Аравакаш «Игнатий Лойола» (Левковичлар оиласида ҳаммага тарихий лақаб қўйишарди), тўғрироғи, Игнат аркон тизгинни силтади. Арава Чернобил томон оҳишта жўнади.

Генерал қўраси дарвозасидан чиқишимиз биланок майда дарахтли ўрмон сукунати бизни ўз оғушига олди.

Чернобилга кун ботганда етиб келиб, карвонсаройда тунадик: пароход кечикаётган эди.

Карвонсаройнинг хўжайини Қушер деган кекса яхудий эди.

У мени ота-боболари, авлод-аждодлари бўлмиш оппоқ соқолли, бошларига ҳожи дўппи кўндирган қариялар, қора тўр рўмол ёпиниб, парик кийган кампирлар-

¹ Белни хипча туттиш учун пичан кийиладиган махсус кийим.

нинг суратлари осилган мўъжазгина залга жойлаш-
тирди. Расмлардаги кампирларнинг кўзлари ёшланиб
турганга ўхшарди.

Қора чирокдан керосин ҳиди келарди. Баланд пар
тўшакка ётишим биланок барча коваклардаги қандала-
лар мени чақишга тушди.

Ирғиб туриб, апил-тапил кийиндим-да, ташқарига
чикдим. Уй соҳилдаги кумликнинг тумшугида турарди.
Припять хира ярқираб оқар, қирғокда тахталар қатор
ётарди.

Уй олдидаги ўриндикка ўтириб, гимназистча шине-
лимнинг ёқасини кўтардим. Тунги аёздан қалтирардим.

Уйнинг зинапоясида иккита нотаниш одам ўтирарди.
Қоронғида уларни яхшилаб кўролмадим. Биттаси тама-
ки чекар, иккинчиси букчайиб ўтирар ва ухлаётганга
ўхшарди. Ҳовлидан эса Игнатий Лойоланинг қаттиқ
хурраги эшитиларди. У аравадаги пичан устида ётар,
энди унга ҳавасим келарди.

— Қандала чакдими?— Баланд овоз билан сўради
мендан тамаки тутатаётган киши.

Уни овозидан танидим. Бу калишни сарпойчан кийиб
олган паст бўйли бадқовоқ жуҳуд эди. Игнатий Лойола
билан келганимизда у карвонсаройнинг дарвозасини
очган ва бунинг эвазига ўн тийин талаб қилган эди. Мен
унга ярим танга берувдим, Кушер билиб қолиб, ойнадан:

— «Йўқол, ҳовлимдан, итялоқ! Минг марта айта-
манми сенга!»— деб бақириб берганди.

Бироқ калиш кийган киши Кушерга қиё ҳам боқма-
ди. У менга кўз қисиб:

— «Эшитдингизми? Биров берган ярим танга ҳам
унинг ичини куйдиради. Бунақаларнинг жонини хасис-
лик олади. Мени айтди дерсиз»,— деганди.

Кушердан, бу одам ким, деб сўраганимда у ёқинқи-
рамай:

— «Э, буми — Иоська! Савдойи. Мен ҳам тушунаман, албатта. Ейинига нони бўлмаганидан кейин ҳеч бўлмаса одамларни ҳурмат қилсин-да. Довудшоҳдек тахтада ғўдаймасин-да»,— деб жавоб берди.

— Сизни чаққан қандалаларга ҳам Күшерга пулдан яна чўзасиз,— деди Иоська тамакини қаттиқроқ тортиб. Шунда унинг соколи ўсиб кетганини кўрдим.— Одам бойликка бир хирс кўйдими бўлди — ҳеч нарсадан ҳазар қилмайди.

— Иося!— деди тўсатдан букчайиб ўтирган одам бўғиқ ва дарғазаб овозда.— Нега сен Христьянинг бошига етдинг? Мана икки йилдирки, оромимни йўқотганман...

— Бунақа бемаъни сўзлар тариқча ақли йўқ одамдан чиқади, Никифор!— деди Иоська аччиғланиб.— Уни мен жувонмарг қилдимми? Михаил ҳазратнинг ҳузурига бориб, ким жувонмарг қилганини ўшандан сўранглар. Ё бўлмаса исправник Сухаренкодан суриштиринглар.

— Овунчоғим!— деди Никифор сўниқ овозда.— Менинг куёшим ботқоқлар ортига бир умрга ботди.

— Бас!— Иоська унга бақриб берди.

— Аза очайлик десам шунга ҳам йўл қўйишмади!— Никифор Иоськанинг сўзига қулоқ солмай гапираверди.— Киевда нақ митрополитнинг ўзига учрайман. Рухсат бермагунларича бир қадам ҳам жилмайман.

— Бас!— деди Иоська.— Унинг бир тола сочига бу хароб ҳаётимни тиккан бўлардим. Сиз бўлсангиз қаёқдаги нарсаларни гапириб ўтирибсиз!

Бирдан у бўғиқ ҳиқиллаб йиғлаб юборди. Ўзини бошишга ҳаракат қилганидан томоғидан ҳиқиллаган овоз аранг чиқарди.

— Йиғлайвер, аҳмок,— деди Никифор ҳатто унинг йиғлаётганини маъқуллагандай пинагини ҳам бузмай.— Агар Христя сен бемаънини яхши кўриб колмаганида

борми, ўзим сендай бадбахтни гумдон қилиб, гуноҳга битта ортиқроқ ботардим.

— Ўлдир қолинг!— бақирди Иоська.— Марҳамат! Балки, ўзим ҳам шуни хоҳлаётгандирман. Бундан кўра гўрда чириганим маъқул!

— Ҳалиям аҳмоқлигингча қолибсан,— маъюс жавоб берди Никифор,— Киевдан қайтиб келай, ўшанда юрагимни заҳарлаб юрмагин, деб жонингни олиб кўя қоламан. Бошим мусибатдан чиқмай қолди.

— Уйни кимга қолдирдингиз?— деди Иоська йиғидан тўхтаб.

— Ҳеч кимга. Эшикни миҳладим — вассалом! Ўлиқка бир чеким тамакидек, уй ҳам менга жуда керак-да, ҳозир!

Мен бу ғалати суҳбатни эшитиб турардим. Припяты устига қалин туман тушганди. Ҳўл тахталардан ёқимли ва ўткир ҳид анқирди. У ер-бу ердан итларнинг эриниб вовиллаши эшитилиб қоларди.

— Ҳеч бўлмаганда пароход деган шайтон арава қачон келишини билсак эди!— деди Никифор алам билан.— Икковимиз мусаллас ичардик. Кўнгил яйраб, одам энгил тортармиди. Ҳа, айтгандай, мусалласни қайдан топса бўлади?

Шинелда эгимга иссиқ тегиб, деворга суянганимча мизғибман.

Эрталаб пароход келмади. Кушер, пароход туман тушганидан бирор жойда тўхтаб, тонг отишини кутаётганини айтди. Кейин, кўп ташвишланаверманг, пароход бари бир Чернобилда бир неча соат туради, деб қўйди.

Мен мириқиб чой ичдим. Игнатий Лойола қайтиб кетди.

Зерикканимдан нима қиларимни билмай, Чернобилни айлангани чиқдим. Марказий кўчадаги расталар очилган эди. Улардан тузланган балиқ ва кир совун ҳиди келарди.

Сартарошхонанинг тепасидаги вивескаси қозик мих билан қоқиб қўйилганди: унинг эшиги олдида эса устига халат кийган, юзига сепкил тошган сартарош писта чакиб турарди.

Бекорчиликдан соқол олдиргани кирдим. Сартарош уҳ тортиб қўйиб юзимга совуқ кўпик суртаркан, гапни вилоят сартарошхоналарида қалтис ҳисобланган саволдан — кимлигим ва қандай қилиб бу гўшага келиб қолганимни суриштиришдан бошлади.

Шу чок тўсатдан дераза тагидаги тахта йўлкадан болалар ҳуштак чолиб, қий-чувлашиб чопиб ўтишди. Иоськанинг менга таниш овози эшитилди:

Жасур кўшиғимда гўзал малакнинг
Ноз уйқусин бузмам, бузмайман асло.

— Лазарь,— тахта тўсиқ ортидан аёл кишининг овози эшитилди.— Эшикка тамба сол! Иоська яна ичибди! Қандай кунга қолдик, эҳ худойим!

Сартарош эшикни тамбалаб, пардани тортиб қўйди.

— Сартарошхонада битта одамни кўрса бўлди,— деди сартарош яна уҳ тортаркан изоҳ бериб,— дарров ичкарига кирази-ю, ашула айтиб, ўйинга тушиб, йиғи-сиғи қилаверади.

— Унга нима бўлган?— сўрадим мен.

Сартарош жавоб беришга улгурмади. Тўсиқ ортидан сочлари пахмайган, ҳаяжондан кўзлари ҳайратомуз йилтираб турган ёшгина жувон чиқиб келди.

— Менга қаранг, мижоз!— деди у.— Биринчидан, салом! Иккинчидан, буни айтиб бериш Лазарнинг қўлидан келмайди, чунки эркаклар хотин кишининг қалбини тушунолмайдилар. Нима? Қаллангни кимирлатмай қўя қол, Лазарь! Хўп, бўлмаса, кулоқ солиб, айтганларим ҳақида яхшилаб ўйлаб кўринг. Қиз йигитни севиб қол-

ганда қанақанги дўзахга ўзни ура олишини билиб кўйинг, деяпман.

— Маня,— деди сартарош,— ўзингни бос.

Иоськанинг овози энди олисдан эшитиларди:

Ўлганимни эшитган замон,
Йиғилишиб қабримга келинг,
Менга атаб қолбаса билан
Бир шишада шароб келтиринг.

— Нақадар даҳшат!— деди Маня.— Эсиз, эсиз Иоська! Бу Чернобилдаги энг хушфезъл хотин Песя холанинг Киевда фельдшерликка ўқиши керак бўлган ўғли Иоськанинг ўзгинаси. Худога шукурки, хола бундай шармандали кунларга қолмай ўлиб кетди. Сиз, мижоз, хотин киши ана шундай азобга дучор бўлишига кўзи етса ҳам эркакни севишга журъат қилолганини тушуняпсизми?

— Нималарни гапиряпсан ўзи, Маня!— сартарош бақириб берди.— Бунақа гапиришингда мижоз барибир ҳеч нарсани тушунмайди.

— Бизда ярмарка бўлган эди,— деди Маня.— Уша ярмаркага Карпиловка яқинида турувчи бева ўрмон қоровули Никифор ҳам биттаю-битта қизи Христя билан келди. Оҳ, агар сиз уни бир кўрганингизда борми! Эс-ҳушингиздан айрилардингиз! Мен сизга айтсам, кўзлари осмон янглиғ кўм-кўк, сочлари худди тилла сувида ювилгандай. Латофатини айтмайсизми! Қомати шундай кетворган, нозик ниҳолки, бундан ортикча таърифини келтиролмайман! Кўйинг-чи, Иоська уни кўрди-ю, тилдан айрилди. Севиб қолди. Бунда, мен сизга айтсам, ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Агар қизни подшоҳнинг ўзи кўриб қолганда ҳам, ишқида ёниб адо бўларди. Ҳайрон қоладиган жойи шундаки, қиз йиғитни яхши кўриб қолди. Иоськани кўргандирсиз? Анови боладай пастаккина, овози чийилдоқ, бирорта ишни ҳам оҳанжамасиз қилмайдиган, малла йиғит. Хуллас, Христя отасини таш-

лаб, Иоськанинг уйига келди. Сиз ўша уйни бир бориб кўринг! Қандайлигини ўшанда кўрасиз! Уч киши сиғиш у ёкда турсин, эчки кирса бурилиб чиқолмайди. Лекин озодаликка озода. Буни қарангки, Песя хола Христяни худди маликадай бағрига олди. Христя Иоська билан эр-хотиндай туришаверди. Йигит бечоранинг оғзи кулоғида, азбаройи хурсандлигидан терисига сиғмасди. Сиз яҳудий йигитнинг православ қиз билан туриши нималигини биласизми? Уларни никоҳлаб бўлмайди. Биров у, биров бу, деб вақиллаб, гап-сўз кўпайиб кетди. Шундан кейин Иоська чўқинишга жазм қилиб, черковдаги Михаил ҳазратнинг олдигача борди. У бўлса Иоськага: «Олдин чўқиниб олиб, кейин христиан қизга кўл теккизиш керак эди. Сен бўлсанг тескарисини қилибсан, энди митрополитнинг рухсатисиз сен Қуддуси шариф хўжасини чўқинтиролмайман», дебди. Иоська уни бошлаб сўкиб, кетиб қопти. Шундан кейин бизнинг раввин билан ребе ишга аралашди. Иоська чўқингани борганини билиб қолиб, синагогда уни лаънатлаб, кофирдан олиб, кофирга солишди. Бунинг устига, Никифор келиб, уйга қайт, деб Христянинг оёғига йиқилди. Христя бўлса кўз ёши қилган бўлди-ю, уйига қайтмади. Кимдир болаларни ҳам қайраб кўйибди. Улар Христяни кўрди дегунча: «Ҳой, жуҳуд Христя! Чиллик гўшти ейсанми?» деб бақираверишди. Унга ёғоч милтик, тўппонча ўқталиб, масхара қилишарди. Кўчада ҳамма қараб, орқасидан куларди. Бошқа маҳал кимдир девор ортидан туриб, курагига гўнг билан тушириб қоларди. Билсангиз, Песя холанинг уйини қора бўёққа чаплаб кетишди.

— Бечора, Песя хола!— хўрсинди сартарош.— Хотинмисан хотин эди-да!

— Жим бўлсанг-чи, гапиргани кўясанми, йўқми!— Маня унга бақириб берди.— Раввин Песя холани чақириб олиб, унга: «Сиз уйингизни нопок қилдингиз, ҳур-

матли Песя Израйловна. Қонунга хилоф иш қилдингиз. Бунинг учун хонадонингизни лаънатлайман, олло ҳам сиздек хиёнаткор аёлнинг жазосини берар. Сочингиз оқини ҳурмат қилсангиз бўларди» дебди. Хола раввинга нима жавоб қилибди, денг! «Сиз раввин эмассиз,— дебди у.— Сиз миршабсиз! Икки ёш бир-бирини севса-ю, уларнинг ишига ифлос тумшуғингизни суқишга нима ҳаққингиз бор?» дея раввинга тупуриб, жўнаб қолибди. Раввин шундан кейин синагогда уни ҳам лаънатлаб, кофирдан олиб кофирга солди. Бизда одамларни ана шунақа расво қилишади. Тагин сиз бунини одамларга айтиб юрманг. Бу жанжал шу ерликларни ғимирлатиб кўйди. Ниҳоят исправник Сухаренко Иоська билан Христяни чақиртириб: «Иоська, грек-россия черковининг иерейи Михаил ҳазратни қаттиқ ҳақорат қилганинг учун, сени судга бераман. Ҳали каторганинг «мазаси»ни ҳам тотиб кўрасан. Христяни зўрлаб бўлса ҳам отаси ёнига қайтараман. Уйлаб кўришингга уч кун муҳлат бераман. Икковинг бутун уездни алғов-далғов қилдинглар. Сени деб ҳали жаноб губернатордан дакки эшитаман», дебди.

Сухаренко ўша заҳотиёқ Иоськани музхонага қамаиб кўйибди. Кейин одамлар, ўшанда исправник Иоськани кўрқитмоқчи бўлган экан, деб гапириб юришди. Бу ишнинг оқибати нима бўлди денг? Гапимга ишонмайсизу, лекин Христя мусибатдан адоён тамом бўлди. Уни кўрган одамнинг раҳми келарди. Одамнинг юраги увушиб кетарди. Бечора бир неча кун кўз ёши тўкди, кейин кўзида ёш ҳам қолмади, қуриди, томоғидан овқат ўтмади. Фақат Иоськани кўрсатинглар, дея яливарди, холос.

¹ Яҳудийлар бир кеча-кундуз рўза тутиб, ибодат қиладилар. Бир йилда қилган гуноҳларини кечириб учун худодан илтижо қиладилар. Гуё худо шу кунини уларнинг гуноҳларини кечириб, одамларнинг ҳаёт-мамонтини ҳал қилар экан.

Нақ Йом-Кипурдай¹ улуг айём куни кечкурун ётганича эрталаб турмаса бўладими. Бечоранинг мурдаси ок момикдай, ўзи ўлиб бахтиёр бўлгандай кўринарди. Шўрлик, бунақанги бемаъни кунлардан қутқарганинга шукур, деб худога шукрона келтираётганга ўхшарди. Ўша Иоськани севгани учун бечора шунча азоб чекиши керакмиди? Хўш, айтинг-чи, нимага энди азоб тортаркан? Нима, дунёда ундан бошқа одам куриб қолувдими? Сухаренко Християнинг ўлганини эшитибок Иоськани чиқариб юборди. Аммо Иоська бутунлай савдойи бўлиб қолди. Ўшандан бери ичкиликка берилиб, одамлардан нон тилаб ейди.

— Унинг ўрнида бўлсам ўлимни маъкул кўрардим,— деди сартарош.— Ўзимни-ўзим пешонамдан отардим.

— Ол-а, жуда ботирсизлар-э!— деди Маня шанғиллаб.— Иш мана шунақа чаппасидан кетиб, ўлишга тўғри келиб қолса, юз чақирим наридан қочасизлар. Муҳаббат деган нарса хотин кишининг юрагини куйдириб, кул қилишга кодирлиги етти ухлаб тушларинга ҳам кирмайди.

— Хотинларнинг юраги нима-ю, эркакларнинг юраги нима,— сартарош шундай дея елка қисди,— ҳеч қанақа фарқи йўк!

Сартарошхонадан чиқиб кўналғага бордим. У ерда Иоська ҳам, Никифор ҳам кўринмади. Устига эски жилет кийган Кушер дераза ёнида ўтириб чой ичарди. Хонада пўрдок пашшалар ғинғилларди.

Мўъжазгина пароход кечга яқин келди. У Чернобилда кечасигача турди. Менга пароходдаги ҳамма ёғи кўчиб кетган клеёнкалий дивандан жой тегди.

Кечаси яна туман тушди. Пароход учи билан соҳилга қадалиб қолди. У саҳаргача, то туман тарқалгунча шу алфозда турди. Пароходда Никифorni учратмадим. У Иоська билан ичиб қолган бўлса керак.

Буни батафсил ҳикоя қилишимнинг сабаби: Киевга қайтиб келишим биланок илк шеърларим битилган дафтаримни куйдириб юбордим. Бу дафтарга битган гўзал сатрларим кулга айланиб, «серкўпик биллурлар», «зангори осмонлар», қовоқхона ва гитанларнинг рақслари тавсифлари бир умрга маҳв бўлаётганига мутлақо ачинмай қараб турардим.

Кўзим тез очилди. Билсам, муҳаббатга «сўлаётган нилуфар азоби» эмас, балки гўнг парчалари ёр бўлган экан. Бу гўнг парчаларини ёрини жонидан ортиқ севувчи гўзалга отишибди.

Шуларни ўйларканман, илк ҳикоямни, Христянинг қисмати ҳақидаги «чинакам ҳикоям»ни ёзишга жазм қилдим.

Шу ҳикоя деб анча азоб чекдим. Мен унинг фожиали мазмунига қарамасдан, зерикарли ва нурсиз чиққанлиги сабабига тушунолмасдим. Буни кейин фаҳмига етдим. Сабаби: биринчидан, ҳикояни бировлардан эшитиб ёзган бўлсам, иккинчидан, Христянинг севгиси тасвирига берилиб, воқеа содир бўлган жойдаги ваҳшиёна ҳаётни назардан четда қолдирган эдим.

Ҳикояни қайтадан ёзиб чиқдим. Нозик ва чиройли сўзлар ҳикояга ҳеч «ёпишмаётганлигидан» ҳайратда қолардим. Ҳикоя ҳақиқат ва соддаликни талаб қиларди.

Мана шу илк ҳикоямни шеърларим босилиб турадиган журнал редакциясига олиб келганимда, муҳаррир менга шундай деди:

— Порохни бекор ишлатибсиз, йигитча. Ҳикояни босиб бўлмайди. Биргина исправник образи учун онамизни уч кўрғондан кўрсатиб кўйишади. Бироқ ҳикоя умуман пишиқ ёзилган. Бизга бошқа бирор нарса олиб келинг. Унга, албатта, тахаллусингизни кўйинг. Сиз

гимназистсиз-ку. Шундай қилмасангиз, гимназиядан ҳайдаб юборишади.

Мен ҳикояни қайтиб олдим-да, яшириб қўйдим. Фақат келаси йил баҳордагина қўлга олиб, ўқирканман, яна бир ҳолни сездим. Ҳикояда автор кўринмасди — унинг ғазаби ҳам, Христя севғиси олдидаги таъзими ҳам сезилмасди.

Шунда ҳикояни қайтадан ишладим-да, бостириши учун эмас, фикр олиш мақсадида муҳаррирга олиб бериб кўрсатдим.

Муҳаррир уни олдимда ўқигач, ўрнидан туриб, оламга коқди-да, фақат бир оғиз сўз айтди:

— Оқ йўл тилайман!

Мен шундагина қаламқаш учун асосий нарса ҳар бир асариди, ҳаттоки кичик ҳикояда ҳам ўзни нақадар тўла ва бемалол кўрсатиш, бу орқали эса ўз даври ва халқини ифодалаш эканини тушундим. Ёзувчи асарда ўзини ифодалар экан, бунда унга ҳеч нарса — китобхон олдидаги ясама хижолат ҳам, бошқа ёзувчилар томонидан илгарилари (бошқачароқ қилиб айтилган) айтилган нарсаларни такрорлаб қўйишдан чўчиш ҳам, танқидчи ва муҳаррирдан ҳадиксираш ҳам раҳна солмаслиги керак.

Иш вақтида ҳамма нарсани бутунлай унутмоқ керак ва бамисоли ўзинг ёхуд оламдаги энг яқин кишинг учун ёзаётгандек қалам тебратишинг керак. Бунақа вақтда маънавий оламингга эрк бермоқ, бунинг учун барча булоқлар кўзини очмоқ керак. Ана шундагина онгингда мўлжалингдагидан ҳам кўп фикр, ҳиссиёт ва поэтик куч жо эканлигини бирдан сезиб ҳайратда қоласан. Ижодий жараён ўз оқими давомида янгича сифатлар касб этади, мураккаблашади ва бойийди.

Бу табиатдаги баҳорга ўхшайди. Куёш ҳарорати ўзгармайди. У қорни эритади, ҳаво, тупроқ ва дарахтлар-

ни киздиради. Ер ғовур-ғувурга тўлади — томчилар ва эриган сувлар ўйини бошланади — баҳорнинг минг хил нишонлари ўзини кўрсатади. Ана шунда ҳам такрор айтаман, куюш ҳарорати ўзгармай тураверади.

Ижодда ҳам худди шундай. Онг ўз моҳиятига кўра ўзгармасдир, бироқ иш вақтида янги фикр ва образлар, ҳиссиётлар ва сўзларнинг гирдоблари, оқимлари, шалолаларини яратади. Шу важдан инсон гоҳо ёзиб қўйган нарсасидан ўзи ҳайратланиб юради.

Бисотида одамларга айтадиган янги, аҳамиятли ва қизиқарли нарсалари бўлган, оламда бошқалар сезмаётган нарсаларни кўп кўра оладиган инсонгина ёзувчи бўла олади.

Ўзимга келсак, одамларга айта оладиган гапим алам қиларли даражада кам эканлигини тез орада тушундим. Ижод орзуси озукасиз қолдирилса борми, қандай тез пайдо бўлган бўлса, шундай тез сўниши ҳам мумкин экан. Менинг ҳаётим кузатишларим ниҳоятда оз ва ғарибона эди.

У вақтларда менинг китобим ҳаётдан пастда эмас, аксинча ундан юқорида турарди. Мен қалбимни ҳаётим кузатишлар билан лиммо-лим тўлдиришим керак эди.

Шуни тушуниб олганимдан кейин ўн йилгача ёзмай қўйдим ва Горький айтганидек, «одамлар орасига» кетдим. Россия бўйлаб санкиб, хилма-хил касбларни қилишга, турли одамлар билан муомала-муносабатда бўлишимга тўғри келди.

Бироқ бу сунъий равишда яратилган ясама ҳаёт эмасди. Мен профессионал кузатувчи ёки факт йиғувчи эмасдим.

Йўк! Мен келгусидаги китобларимга материал учун бирорта ҳам нарсани ёзиб олишга ёки эслаб қолишга ҳаракат қилмай, шунчаки яшадим, холос.

Мен фақат бир нарсани — эртами ё кечми, ўрта

яшарлигимда, ёинки, эҳтимол, қариганимдами ёза бош-
лашимни билган ҳолда кун кечирдим, ишладим, севдим,
азоб чекдим, ишондим, орзу қилдим. Бирок бунда ўз
олдимга шундай вазифа қўйганимни эмас, балки ёзиш-
ни вужудим талаб этаётганини билардим. Зеро, адабиёт
мен учун оламдаги энг ажойиб ҳодиса эди-да!

Ч А Қ М О Қ

Ният қандай туғилади?

Бир хилда пайдо бўлиб, ривожланидиган иккита ни-
ят деярли бўлмайти. Чамаси: «ният қандай туғилади?»
деган саволни, умумий ҳолда эмас, балки айрим ҳикоя,
роман ёки повесть муносабати билан бериб, кейин бунга
жавоб олиш керак бўлади.

«Ният туғилиши учун нима зарур ёки жўнгина қилиб
айтганда, ният туғилишини нима тақозо қилади?» деган
саволга жавоб бериш осонроқдир. Ёзувчининг руҳий
ҳолати доимо ният намоён бўлиши учун уни тайёрлаб
боради.

Ният пайдо бўлишини, менимча, ўхшатиш йўли би-
лан тушунтириш осонроқ. Ўхшатиш гоҳо энг мураккаб
нарсаларни тушунтиришда ажойиб равшанлик бахш
этади.

Бир куни астроном Джинсдан, Ермизнинг ёши не-
чада, деб сўраб қолишибди.

— Сиз кўз олдингизга энг баҳайбат тоғни, мисол
учун Кавказдаги Эльбурсни келтиринг,— деб жавоб бе-
дибди Джинс. Айни вақтда, бемалол учиб-қўниб, ана
шу тоғни чўқиляётган митти чумчуқни ҳам тасаввур
қилинг. Демак, ана шу чумчуқ Эльбурсни чўқилаб-чўқи-
лаб тагига етишига қанча йил кетса, Ернинг ёши ҳам
шунча бўлади.

Ният тугилишини тушунишга ёрдамлашадиган ўхшатиш бунга қараганда анча оддий.

Ният — бу чакмоқдир. Электр зарядлари бир неча кунда ер устида тўпланиб қолади. Атмосфера бу зарядларга лик тўлгандан кейин оқ паға булутлар даҳшатли қора булутларга айланади ва улардаги куюк электр қиёмидан илк учқун — чакмоқ туғилади.

Чакмоқ чакқан лаҳзанинг ўзидаёк, кетма-кет жала қуяди.

Ният ҳам мисли чакмоқ янглиғ фикр, ҳиссиётлар ва хотира лавҳаларга тўлган инсон онгида туғилади. Буларнинг ҳаммаси то муқаррар разряд талаб этадиган кескин даражага етгунча сезиларсиз ҳолда аста-секин тўпланаверади. Шундан кейин фикр, ҳиссиётларнинг ана шу сиқилган ва ранг-баранг олами чакмоқни — ниятни тугдиради.

Ният пайдо бўлиши учун худди чакмоқ ҳосил қилганда керак бўлганидагидек сал туртки зарур.

Бу туртки тасодифий учрашув, юракка ўрнашиб қолган сўз, туш, олисдан эшитилган товуш, томчидаги қуёш нури ёки пароход гудоги шаклида намоён бўладими — ким билади дейсиз.

Оламда мавжуд нарсаларнинг бари, атрофимиздаги ва вужудимиздан жой олган нарсаларнинг ҳаммаси туртки бўлиши мумкин.

Лев Толстой далада синиб ётган қариқиз ўтини кўриб қолгандан кейин қалбида чакмоқ чакди — унда Ҳожимурод ҳақида ажойиб повесть ёзиш нияти туғилди.

Агар Толстой Кавказда бўлмаганида, Ҳожимурод ҳақида ҳеч нарса билмаган ва эшитмаганида, албатта, қариқиз ўти қалбида бундай фикр пайдо қилмасди. Толстой бу мавзуга руҳан тайёрланган эди, шу вайдан қариқиз унга керакли турткини бера билди.

Агар чакмоқ — ният бўлса, жала — ниятларнинг му-

жассамидир. Бу образлар ва сўзларнинг силлиқ оқимидир. Бу — китоб демакдир.

Бироқ дастлабки ният чакмоқдан фаркли ўлароқ кўпинча ноаниқ бўлади.

«Эркин роман уфқларини ҳам сеҳрли кристал оша ноаниқ тасаввур этардим» деб ёзган эди улкан санъаткор.

Ният аста-секин етила боргани сари ёзувчининг ақл ва қалбини забт этади, ҳар тарафлама пишитилади ва мураккаблашади. Бироқ ниятнинг «етилиши» баъзи содда кишилар ўйлаганича бўлмайди. У ёзувчининг бошини чангаллаб бир жойда ўтирганида ёки ўзига-ўзи нималарнидир гапириб юрганида ифодаланмайди.

Йўқ, мутлақо бундай эмас! Ният етилиши ҳар соат, ҳар кун, ҳар ерда ва доимо, барча тасодифий ҳолларда, меҳнатда, «илдам ҳаётимиз»нинг шодлик ва мусибатларида ҳам тўхтовсиз давом этаверади.

Ёзувчи ниятнинг пишиб етилишига йўл очмоқ учун ҳеч қачон ҳаётдан ажралмаслиги ва бутунлай «ўзи билан ўзи» овора бўлиб қолмаслиги керак. Аксинча, ёзувчи воқелик билан муттасил алоқада бўлгандагина ният гул очиб, ер шарбатларига тўла боради.

Умуман айтганда, ёзувчилик иши хусусида анчагина янглиш фикр ва бўлмағур гаплар мавжуд. Уларнинг баъзилари ўзининг бемаънилиги билан кишининг жиғига тегади.

Ҳаммасидан ҳам илҳом ҳақидаги баъзи фикрлар жуда бачканадир.

Илҳом деганда нодонларнинг кўз олдидан деярли ҳар вақт шоирнинг нимадандир тўлқинланиб, осмонга боқаётгани ёки ғоз патли ручкасини тишлаб ўтирган пайти келади.

«Шоир ва подшоҳ» деган кинокартина кўп одамларнинг эсида бўлса керак. Ўша кинокартинада кўрсатили-

шича, Пушкин орзуманд ҳолда кўкка бокиб ўтиради, кейин жаҳл билан ғоз патли ручкасини олиб ёза бошлайди, тўхтайдди, яна осмонга тикилади, ручкасини тишлайди ва яна шошилиб ёза бошлайди.

Биз Пушкин ҳайратда қолган савдойига ўхшатиб тасвирланган суратларнинг кўпини кўрганмиз!

Мен бадний кўргазмалардан бирида Пушкиннинг «илҳомли боқиши» акс эттирилган ихчам ҳайкали олдида кизик суҳбат тингладим. Кичкинагина қизча Пушкиннинг ана шу ҳайкалига афтини бужмайтириб анча тикилиб турди-да, кейин онасидан сўради:

— Ойи, у орзуни хаёл қилаяптими? Ё бошқа нарсани ўйляяптими?

— Ҳа, қизим, Пушкин амакинг орзуни хаёл қилаяпти,— деди онаси ўта мулойимлик билан.

Пушкин амаки «орзуни хаёл қилаётганмиш?» Пушкин эса куйидаги сатрларни ёзган эди:

Узоқ вақт халқ меҳрига бўлажакман мушарраф,
Чунки рубобим билан эзгу ҳислар туғдирдим —
Шу ёвуз замонамда куйладим эркни мақтаб,
Хор-зорларга ачинмоққа чақирдим.

Агар «муқаддас» илҳом композиторга «келиб қолса» (албатта у «муқаддас» ва «келиб қолади»), композитор кўзларини катта-катта очиб, ўша лаҳзада қалбида туғилган ажойиб оҳанглар барала янграсин учун ўзига-ўзи дирижёрлик қила бошлармиш. Чайковскийнинг Москвадаги бачкана ҳайкали уни ана шундай ҳолатда ифодалаган.

Йўк! Илҳом — инсоннинг жиддий иш ҳолатидир. Қалб тўлкини артистча ҳолат ва кўтаринкиликда ифодаланмайди. Бу сўзлар яхши таниш бўлган «ижод азоблари»га ҳам тааллуқлидир.

Пушкин илҳомни аниқ ва содда таърифлаган. «Илҳом — қалбнинг жонли таассуротлар қабул қилишга.

тушунчаларни тез тушунишга тайёр ҳолатидир. Бу эса уларни тушунтиришга ҳам ёрдам беради». «Танкидчилар,— деган эди у давом этиб,— илҳом билан ҳаяжонни қориштириб юборадилар». Бу эса китобхонлар баъзан ҳақиқатни ҳақиқатнамо нарсаларга қориштириб юборганларига ўхшайди.

Бироқ бу ҳали ҳолва. Гоҳо айрим рассом ва ҳайкалтарошлар илҳомни ийиб кетган кишининг жазавасига қориштириб юборишганини кўрганинда, уларнинг ёзувчининг машаққатли меҳнатидан бутунлай беҳабар ва безътибор кишилар эканликларига ишонч ҳосил қилсан киши.

Чайковскийнинг уқтиришича, илҳом — бу инсоннинг олифтанамо қўл силкитган вақти эмас, балки жон-жаҳди билан куйиниб меҳнат қилган пайтидир.

Чекиниш қилганимга узр сўрайман, бироқ юқорида тўхталган нарсаларим арзимас гаплар эмас. Булар илҳом хусусидаги бачкана ва обивателларча фикр юриштиш йўқолмаганидан далолат беради.

Ҳар бир инсон ўз ҳаёти мобайнида, гарчи бир неча марта бўлса ҳам, қалби илҳомга — қалб тўлқинига дуч келган пайтни бошидан кечиради. Бунда, биз юқорида айтгандай, киши қалби тўлқинланади, атрофидаги воқеликдан жонли ва ёрқин таъсирланади, вужуди фикрларга тўлиб-тошиб, ўз ижодий кучини аниқ ҳис этади.

Ҳа, илҳом инсоннинг жиддий иш ҳолатидир, бироқ унинг ўзига хос поэтик бўёғи бор. Мен буни ўзимга қолса поэтик маъноси бор дердим.

Илҳом қалбимизга ёз фаслининг ҳозиргина сокин тун пардасидан қутулган, ўт-ўланларнинг япроқларида марварид томчилар титраб турган мусаффо тонги янглиф кириб келади. У чеҳрамызга ўзининг шифобахш ва салқин нафасини уфуради.

Илҳом — бамисоли биринчи муҳаббатдир. Бунда юрак бўлажак учрашувлар, ёрнинг бекиёс гўзал кўзлари, табассуми ва имолари иштиёқида гуп-гуп тепади.

Шунақа пайтларда бизнинг маънавий дунёмиз бамисоли бир сеҳрли чолғу асбобидай нозик ва ниҳоятда тўғри созланган бўлади. У ҳаётнинг энг пинҳон, энг ингичка товушларига ҳам акс садо беради.

Ёзувчи ва шоирлар илҳом ҳақида жуда кўп ажойиб сатрлар битганлар. «Энг нозик каломлар етар вужудга» (Пушкин), «Бунда босилажак қалба ҳаяжон» (Лермонтов), «Оҳанг чалқиниб келади, қалб ҳам унинг амрига бўйсуниб, яшариб кетади» (Блок). Фет илҳомни жуда аниқ тасвир этган:

Тўлкин силлиқлаган қумлик устидан
Учар қайиғимни денгизга бурсам,
Мавжлар мени элтса ётлар юртига,
Яшнаган қирғоқлар томон мен юрсам.
Янғроқ бир товушки тушни парчалаб,
Янғича кунларнинг завқини сурсам.
Юракка дам бериб, уни эркалаб,
Ўзгача ҳаётни бир лаҳза кўрсам.

Тургенев илҳомни «худонинг яқинлашиши», инсон қалбининг фикр ва туйғулар билан нурланиши, деб атаган. У ана шу нурланишни сунъий ҳосил қилиш ёзувчига бениҳоя азоб эканлигини ҳам қаттиқ уқтирганди.

Илҳомга ҳаммадан ҳам Толстой содда таъриф берган: «Илҳом шундан иборатки, қилиниши лозим бўлган иш бирдан ўзидан-ўзи ўнг келиб қолади. Илҳом қанча қайнаса, бажарилиши зарур бўлган иш ҳам шунча самарали бўлаверади».

Илҳомга қанчалик таъриф бермайлик, унинг самарали эканлигини ва ўзини одамларга ҳадея этмай бенафойиб бўла олмаслигини ҳам биламиз.

ҚАҲРАМОНЛАР ИСЕНИ

Революциядан олдинги йилларда кишилар бир жойдан бошқа жойга кўчгудай бўлсалар, ашқол-дашқол ташишга гоҳо маҳаллий турмадан маҳбуслар ёллашарди.

Биз болалар эса ҳар маҳал маҳбуслар келишини зўр кизиқиш ва ачиниш ила кутганимиз кутган эди.

Маҳбусларни камарларига каттакон тўппонча — «бульдог» осиб олган шоп мўйлов назоратчилар олиб келишарди. Устларига маҳбусларнинг сур кийими, бошларига думалоқ шапка кийган кишиларга ҳайратланиб тикилардик. Бироқ нима учундир оёқларидаги ингичка кишанлари шилдировчи занжир билан камарларига боғлаб қўйилган маҳбусларга ҳурмат билан қарардик.

Буларнинг ҳаммаси жуда сирли эди. Бироқ ҳаммасидан ҳам ҳайратланарлиси, деярли барча маҳбусларнинг оддий ва хокисор одамларга ўхшашлиги эди. Булар шунчалик хушфёъл эдиларки, уларнинг ёвуз ва жиноятчиликларига ҳеч ишониб бўлмасди. Улар фақат хушфёългина эмас, балки мулойим ҳам эдилар. Шу ваздан бесўнақай мебелларни ташиётганда, битта-яримтани туртиб юбормайлик ёки у-бунини синдириб қўймайлик, деб жуда чўчишарди.

Биз болалар маҳбусларга ёрдам бериш учун ҳар гал катталар билан келишиб, ажойиб режа тузардик. Ойим назоратчиларни, чой ичинглар, деб ошхонага таклиф қиларди. Биз бўлсак бу вақтда қўлимиздаги шон, колбаса, қанд, тамаки, гоҳо пулни маҳбусларнинг чўнтақларига тиқиштирардик. Буларни ота-оналаримиз беришарди.

Биз бунини ўзимизча хатарли иш деб ўйлар, шунинг учун ҳам маҳбуслар ошхона томонга имо қилиб, шивирлаб миннатдорчилик билдирганларида теримизга сигмай

кетардик. Улар биз берган нарсаларни эса кўйинларидаги хуфия чўнтакларига беркитишарди.

Баъзан маҳбуслар назоратчиларга сездирмай бизга хат туткизишарди. Биз кейин буларга марка ёпиштирадик-да, тўдалашиб почта кутисига ташлагани жўнардик. Хатни кутига ташлашдан олдин гўё қандай хат жўнатаётганимизни билиб қолишадигандай, яқинроқда пристав ёки миршаб йўқми, деб тоза олазarak бўлардик.

Маҳбуслар орасида оппоқ соқолли бир киши бўлганлиги эсимда. Уни маҳбуслар «оқсоқол» дейишарди.

Оқсоқол буюмларни ташишда бошчилик қиларди. Буюмлардан, айниқса шкаф билан пианино эшикка тикилиб қолар, уларни суриш қийин бўлар, гоҳо маҳбуслар қанчалик уринишмасин, буларни мўлжалланган янги жойларга ҳеч ўрнаштириб бўлмасди. Улар очик қаршилик кўрсатаётгандай туюларди. Бирорта шкаф ёки бошқа нарса ана шунақа пайтда тихирлик қилиб қолса оқсоқол шундай дерди:

— Уни хоҳлаган ерига кўйинглари. Нега уни қийнайсизлар? Мен бунақа нарсаларни беш йилдан бери ташиб келяпман, уларнинг феълени яхши биламан. Агар буюм шу жойда туришни истамадими — ҳар қанча уринма, бари бир бўш келмайди. Синса синадики, бари бир бўш келмайди.

Мен кекса маҳбуснинг бу ҳикматли гапини ёзувчиларнинг режалари ва адабий қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари муносабати билан эсга олдим. Буюмлар ва адабий қаҳрамонларнинг хулқида қандайдир муштараклик бор. Адабий қаҳрамонлар кўпинча авторга қарши кураш бошлаб, деярли ҳар вақт ғолиб чиқадилар.

Деярли барча қаламкашлар келгусидаги асарларининг режаларини тузадилар, албатта. Айрим ёзувчилар уларни муфассал ва аниқ ишлаб чиқадилар. Бошқалар эса тахминан тузадилар. Бироқ шундай ёзувчилар ҳам

борки, уларнинг режаси гўё бир-бири билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган бир неча сўздангина иборат бўлади.

Фақат бадиҳа қобилиятига эга бўлган ёзувчиларгина тахминий режаларсиз асар ёза оладилар. Рус адибларидан Пушкин юксак даражадаги ана шундай қобилият эгаси эди. Ҳозирги замон прозаикларидан эса Алексей Николаевич Толстой ҳам шундай қобилият соҳиблари каторида туради.

Мен гениал ёзувчи ҳам бережа асар ёза олади, деган фикрдаман. Гений ёзувчи маънавий жиҳатдан шу қадар бой бўладики, исталган мавзу, исталган фикр, ҳодиса ёки предмет унда ассоциацияларнинг туганмас оқимини ҳосил қила олади.

Ёш Чехов Короленкога бир куни:

— Мана, сизнинг столингизда сиёҳдон турибди. Истангиз, ҳозирок у ҳақда ҳикоя ёзиб бераман,— деган экан.

У хўп деганда буни ёзган бўларди, албатта.

Бир одам кўчадан гижимланган бир сўм топиб олиб, ўз романини ана шу пулни топиб олиш воқеасини енгил ва содда тасвирлашдан бошлай олишини тасаввур қилса бўлади. Бироқ кўп ўтмай бу романдаги воқеалар ҳар тарафлама чуқурлаша боради, асар одамлар, воқеалар, нурланишлар, бўёқлар билан тўла боради ва тасвир тўқима турткисида ёзувчидан образлар ва сўзларнинг бебаҳо зарпасларини талаб қилгани ҳолда эркин ва кучли кетаверади.

Шундай қилиб, тасодифий тасвирдан бошланган асарда фикрлар, кишиларнинг мураккаб тақдири намоеъ бўлади. Энди ёзувчи ўз ҳаяжонини жиловлашга ожизлик қилади. У Диккенс сингари қўл ёзмаларининг саҳифалари устида кўз ёши тўқади, Флобер сингари азобдан инграйди ёки Гоголь сингари қаҳ-қаҳ уради.

Тоғларда арзимаган овоздан, ов милтигининг ўқидан тик қия бағрига оппоқ қор тўкила бошлайди. Тезда у пастга қараб учаётган катта қор дарёсига айланади ва орадан бир неча дақиқа ўтгач, водийга бутун дарани касир-кусурдан ларзага солиб ва ҳавони учкунли тўзонга тўлдириб кўчки тушади.

Кўп ёзувчилар гениал ва бадиҳа қобилиятга эга бўлган инсонларда ижодий ҳолат осон ҳосил бўлишини эслатганлар.

Пушкиннинг қандай ишлашини яхши билган Баратинский шундай деган эди:

Пушкин ёш бўлса-да, қайноқ қалб эди,
Қалами тебранса ҳаёт куларди...

Мен юқорида, баъзи ёзувчиларнинг режаси сўзлар йиғиндисига ўхшайди, деб эслатган эдим.

Мана кичкинагина мисол. Менинг «Қор» деган ҳикоям бор. Уни ёзишдан аввал бир саҳифа қоғозни қора қилдим ва ўша ёзувлардан ҳикоя туғилди. Уша ёзувлар қандай кўринарди?

«Шимол ҳақидаги унутилган китоб. Шимолнинг асосий ранги — қоғоз ранг. Дарё устида ҳовур. Аёллар музнинг тешиқ жойларида қир ювмоқдалар. Тутун. Александра Ивановнанинг кўнғироқчасида ёзув бор: «Мен эшикда осикман — чалавергин сен шўхрок». «Валдай туҳфаси — кўнғироқча ҳам ҳазин овоз чиқарар тинмай». Кўнғироқчаларни «Валдай туҳфаси» деб аташади. Уруш. Таня. Қаерда у, қайси чекка шаҳарчадайкин, у сўққабош? Булутлар остидаги хира ой, кўркинчли кенгликлар. Ҳаёт нурнинг тор доирасида сикилган. Бу нур чирокдан тушиб турибди. Тун бўйи деворлар нимагадир зириллайди. Бутоқлар дераза ойнасини тиндалайди. Биз киш кечаси оғиб қолган пайтларда

ташкарига жуда кам чиқамиз. Буни текшириш керак... Танҳолик ва интизорлик. Қари, хафакон мушук. Унга ҳеч нарса ёкмайди. Ҳамма нарса, ҳатто роялдаги бурама (зайтун) шамлар ҳам кўриниб тургандек. Бирок ҳозирча бошқа ҳеч нарса йўқ. Роялли квартира излади (ашулачи хотин). Эвакуация. Интизорлик ҳақида ҳикоя. Бегона хонадон. Эскича, ўзича шинам, фикуслар, Стамболи ёки Месаксудидан келтирилган эски тамакининг ҳиди. Чол яшади ва ўлди. Устига сарик доғли мовут ёпилган, ёнғок дарахтидан ясалган ёзув столи. Қизча, Золушка. Энага. Ҳозирча энагадан бошқа ҳеч ким йўқ. Муҳаббат, олисдан ҳам ўзига тортади, дейдилар. Фақат интизорлик ҳақидагина ёзиш мумкин. Нимани? Кимни? Буни ўзи ҳам билмайди. Бу юракни тилка-пора қилади. Юзлаб йўллар кесишган жойда кишилар ўтмиш кунлари ана шу учрашувга дебоचा эканини билмай тасодифан тўкнашадилар. Эҳтимоллик назарияси. Буни инсон қалбига нисбатан қўлласа бўлади. Аҳмоқларга ҳамма нарса оддий кўринади. Мамлакат корга кўмилмоқда. Инсон пайдо бўлишининг муқаррарлиги. Кимдандир ўлган одамга хатлар келиб туради. Бу хатларни столга бирмабир тахлаб кўйишади. Қалит — мана шунда. Қанака хатлар? Уларда нималар ёзилган? Денгизчи. Уғил. У келиб қолади деб олдиндан талвасага тушиш. Мунтазирлик. У бениҳоя сахий қалб эгаси. Хатлар воқеликка айланди. Яна бурама шамлар. Сифати бўлакча. Ноталар. Дуб япроғи гул қилиб тикилган сочик. Рояль. Қайин тутуни. Асбоб созловчи чехларнинг ҳаммаси яхши созанда бўлишади. Ҳаммаси аён!»

Ҳикоянинг зўрма-зўраки равишдаги плани деб атаса бўладиган нарсаси шу. Ҳикоядан ғофил ҳолда бу ёзувларни ўқиб қолган киши, гарчи бу секин ва ноаниқ бўлса-да, ёзувчининг мавзу ва сюжетни тиришқоклик билан пайпаслаб кўрсатаётганини тушуна олади.

Ёзувчиларнинг аниқ, ўйланган ва текширилган режалари ҳоли нима кечади? Очиғини айтганда, кўпчилик режалар киска умр кўради.

Ёзила бошланган асарда кишилар пайдо бўлиб, автор иродаси билан жонланди дегунча, улар режага қарши кураш бошлайдилар. Асар ўзининг ички мантикига мувофиқ ривожлана боради, бунга турткини ёзувчи беради, албатта. Қаҳрамонлар, бу характерларнинг ижодкори ёзувчи эканлигини инобатга олмай, ўз характерларига мос тушадиган ҳаракатлар қила бошлайдилар.

Мабодо, ёзувчи қаҳрамонларни ички мантикка зид равишда ҳаракат қилишга мажбур этса, уларни зўрма-зўраки равишда режа доирасига қайтарса, қаҳрамонлар юрۇвчи схемаларга, темир одамларга айланиб, ҳаётийликдан маҳрум бўла бошлайдилар.

Лев Толстой бу фикрни ниҳоятда содда баён қилган эди.

Ясная Полянага келган кишилардан бири, Лев Толстойни, Анна Каренинани ўзини поезд тагига ташлашга мажбур этдингиз, деб бераҳмлиқда айблаган эди.

Шунда Толстой кулимсираб бундай деган эди:

— Бу менга Пушкин билан рўй берган бир тасодифни эслатади. Бир куни Пушкин ўртоқларидан бирига: «Татьяна менга қандай ҳазил қилганини қаранг-а! У турмушга чикди. Бундан ундан ҳеч кутмаганим» дебди. Мен ҳам Анна Каренина ҳақида ана шу гапни айта оламан. Умуман, эркак ва аёл қаҳрамонлар гоҳида шунақанги қилғиликлар қилишадик, менга қолса ўшаларни ҳеч хоҳламасдим! Улар менинг кўнглимга ёқадиган ишларни эмас, балки чинакам турмушда бўлганидек, ҳақиқий ҳаётда қилишлари керак бўлган ишларни қилишди.

Ёзувчиларнинг ҳаммаси қаҳрамонларнинг ана шу

қайсарликларини яхши билинади. «Иш энг кичиқи ҳа-
таётган пайтда,— деган эди Алексей Николаевич Тол-
той,— қаҳрамоним беш минутдан кейин нима дейиши-
ни билмайман. Мен уларни таажжубда кутатиман».

Иккинчи даражали қаҳрамон бошқаларни четга су-
риб, асосий қаҳрамон бўлиб олган ва воқеанинг бутун
оқимини буриб, ўзинга эргаштириб кетадиган пайтлар
ҳам бўлади.

Ёзувчи ишлаётган пайтдагина асари онда чинакам-
мига, бутун куч-қуввати билан яшай бошлайди. Шу вақ-
дан ҳам режаларнинг бузилиши ёки барбод бўлишига
ҳеч қандай хатарли ва фожиали нарса йўқ.

Аксинча, режаларнинг бузилиши ва ўзгариб кетиши
табiiйдир. Чунки бу чинакам ҳаёт ёзувчи схемасини
ёриб кириб, уни тўлдирганлигидан, қайнок тошқини
билан қаламқашнинг дастлабки режаси доираларини
кенгайтириб, синдирганлигидан далолат беради.

Бу, режа бўлмағур нарса, деган хулосага олиб кел-
майди. Ёзувчининг роли ҳаётда кўрган-билганини ёзиб
олишдангина иборат, деган фикрларни ҳам келтириб
чиқармайди. Асардаги образларнинг ҳаётини ёзувчининг
онги, хотираси, тасаввури, тажрибаси, маънавий олами
тақозо этади-ку, ахир.

БИР ПОВЕСТЬ ТАРИХИ

«Марц сайёраси»

«Қора Бўғоз» повестини ёзиш нияти қандай туғил-
ганини эслашга уриниб кўраман. Бу қандай рўй бер-
ган эди?

Киевда ўтган болалик йилларимда Днепр лабидаги Владимир тепалигида ҳар окшом бошига гирди кайрилган, чанг босган шляпа кийган чол пайдо бўларди. У эскирганидан сирлари кўчган телескопини анча вақт уриниб, кийшайган темир уч оёкка ўрнатарди.

Бу чолни одамлар «мунажжим» дейишар, русча сўзларни атайлаб бузиб айтганидан, миллатини итальян ҳисоблашарди.

Чол телескопни ўрнатиб бўлгандан кейин ҳар кунгидек бир хил овозда гап бошларди:

— Муҳтарам синьор ва синьориналар! Буона джиорно! Беш тийин эвазига Ердан Ой ва турли юлдузлар томон парвоз киласиз. Айниқса, ранги одам қонига ўхшаш даҳшатли Марц сайёрасини тамоша қилишни маслаҳат бераман. Кимки Марц сайёраси тагида туғилган бўлса, урушда фузилерларнинг ўқидан халок бўлади.

Бир куни дадам билан Владимир тепалигида бўлганимизда телескопдан Марс сайёрасини кўрдим.

Телескопдан қарарканман, кўзимга қоп-қора бўшлик ва ана шу бўшликда ҳеч қандай суянчиксиз турган қизгиш курра кўринди. Унга қараб турарканман, курра телескопнинг нариги томони сари сурила бошлаб, унинг мис ҳошияси орасига кириб йўқолди. «Мунажжим» телескопни сал буриб, Марсни аввалги жойига қайтарди. Бироқ Марс яна телескопнинг мис ҳошияси томон сиргала бошлади.

— Хўш, қалай?— деди дадам.— Бирор нарса кўряпсанми?

— Ҳа,— дедим мен.— Ҳатто каналларни ҳам кўряпман.

Мен Марсда одамлар — марсликлар яшашини ва улар нима учундир сайёраларида улкан каналлар қазиганликларини билардим.

— Хайр, майли, кўрсанг кўрибсан!— деди дадам.— Елгонни йигиштир! Ҳеч қанақа каналларни кўрмагансан. Уларни фақат битта астроном — италян Скиапарелли кўрган, ўшанда ҳам катта телескоп ёрдамида кўрган.

Ватандоши Скиапареллининг исми тилга олиниши «Мунажжим»га ҳеч қанақа таъсир кўрсатмади.

— Марснинг чап томонида яна қандайдир бир сайёрани кўраяпман,— дедим мен бўшашиб.— Бироқ у негандир осмонда ҳар томонга учиб юрибди.

— Бу қанақа сайёра экан!— деди «Мунажжим» мулойимлик билан овозини баландлатиб.— Ё кўзингга хаспас тушиб қолдим.

«Мунажжим» даҳанимдан маҳкам ушлади-да, кўзимга тушган чўпни дарров олиб ташлади.

Марсни тамоша қилаверганимдан ҳамма ёғим музлаб, юрагим увушиб кетди. Телескопдан кўзимни оларканман, анча енгил тортиб, Киевнинг чироклари хира, икки гилдиракли извошлар тақира-тукур қилиб ўтиб турган, гул тўқаётган каштанлари чангли ҳид таратган кўчаларига қарагандим, улар менга шинам ва ишончли туюлди. Ўша пайтларда менда Ердан Ойга ёки Марсга учишга мутлако иштиёқ йўқ эди!

— Нега Марс ғиштга ўхшаб қизил?— сўрадим отамдан. Шундан кейин отам менга Марс маҳв бўлаётган сайёра эканлигини, у ҳам бир вақтлар еримиз сингари гўзал сайёра бўлганлигини, унда ҳам биздаги каби денгизлар, тизма тоғлар ва чаманзорлар бўлганлигини, бироқ бора-бора денгиз ва дарёлари қуриб, кўкатлари қовжираб, шамоллар тоғларни ялаб юборганини, шундан кейин Марс улкан кум саҳросига айланиб қолганлигини айтиб берди. Марсдаги тоғларнинг тоши қизил бўлса керак, шунинг учун ундаги кумлар қизғиш кўринади, деб ҳам кўйди.

— Демак, Марс кумлик шар экан-да,— сўрадим мен.

— Ҳа, шундай,— гапимга кўшилди отам.— Марс бошига тушган кулфатга Еримиз ҳам дучор бўлиши мумкин. Ер ҳам саҳрога айланади. Бироқ бу миллион йиллардан кейин бўлади. Ҳозирча кўркмасанг ҳам бўлаверди. Уша вақтгача одамлар ҳам бирор нарса ўйлаб, бу бемаъниликка чек қўйишар.

Мен отамга мутлако чўчимаётганлигимни айтдим. Бироқ, очигини айтганда, Еримизнинг Марс янглиғ чўлу саҳрога айланиб кетажаги мени даҳшат ва аламга соларди. Бунинг устига, уйда акамдан, ҳозирнинг ўзида саҳролар ер куррасининг сал кам ярмини ишғол қилади, деган гапни ҳам эшитгандим.

Ушандан бошлаб саҳродан (гарчи уни ҳали кўрмаган бўлсам ҳам) кўркув ҳисси вужудимга ўрнашиб қолди. Гарчи мен Саҳройи Кабир, чўл тўфонлари бўлган самумлар ва «саҳро кемаси»— туялар ҳақида «Вокруг света» журналида босилган ҳикояларни ўқиб борсам-да, улар мени ўзига ром этмасди.

Орадан кўп ўтмай, дашт билан илк бор танишувга мушарраф бўлдим. Бу эса хавотиримга хавотир кўшди.

Езда уй ичимиз билан кишлокда турувчи бобом Максим Григорьевичникига кетдик.

Ез иссиқ ва серёмғир эди. Ўт-ўланлар куюк ўсганди. Четанлар ёнидаги қичиткон одам бўйи келарди. Далалардаги ғалла бошоқлаганди. Томорқалардан хушбўй шивит ҳиди анқирди. Буларнинг бари ҳосил мўл бўлишдан дарак берарди.

Бироқ кунлардан бирида бобом икковимиз дарё бўйида елим балиқ тутиб ўтирарканмиз, бобом тўсатдан ўрнидан ирғиб турди-да, кўлини пешонасига қўйиб, дарёнинг нарёғидаги далалар томонга тикилиб қолди. Кейин аламидан туфурди-да:

— Лаънати якинлашиб келяпти! Илойим жувонмарг бўлсин!— деди.

Мен бобом тикилган ёкка қарарканман узун ва хира устунга ўхшаган нарсадан бўлак ҳеч нимани кўрмадим! У тобора якинлаб келарди. Буни мен момақалди роқ деб ўйладим. Бобом эса:

— Бу гармсел! Ҳамма ёкни қовжиратиб кетади, лаънати! Бу шамол Бухородан, даштдан келади. Ҳамма нарсани жувонмарг қилади! Бизга шу мусибат якин келяпти, Қостик! Ҳатто бу нафас ҳам олдирмай кўяди,— деди.

Даҳшатли тўфон ер бағирлаб якинлашиб келарди. Бобом шоша-пиша ёнроқ ёғочига қармоғининг ипини ўради-да, менга:

— Уйга чоп, бўлмаса кўзинг тупроққа тўлади. Мен орқангдан бораман. Югур!— деди.

Мен уйга қараб чопдим, бироқ гармсел йўлдаёқ қувиб етди. Гирдоб қумларни ғижирлатиб, пайраҳа ва парранда патларини учириб илгариларди. Ҳамма ёкни зулмат босди. Қуёш бамисоли Марсдек кўрқинчли ва қизғиш бўлиб қолди. Оқ толлар чайқалиб, шувилларди. Орқа тарафдан шундай бир иссиқ келдики, гўё кўйлагимнинг елкаси тутаб кетаёзди. Чанг тишларимга кириб, кўзларимни ҳам ачитарди.

Уйнинг бўсағасида холам Феодосия Максимовна турар, у гулли даструмолга ўралган бутни ушлаб олганди.

— Ё худо, ўзинг сақла, раҳм қил!— дерди у кўркиб кетганидан гўлдираб.— Биби Марям, ўзинг басаломат сақла!

Чирпирак бўлиб келаётган қуюн уйга ўзини урди. Енгил-елпи суваб кўйилган ойналар зириллаб кетди. Бўғотдаги похол тўзиди. Унинг тагидаги чумчуқлар қора ўқлардай баб-баравар учиб чиқишди.

Отам биз билан қишлоққа келмай Киевда қолган эди. Ойим роса хавотир олди.

Ҳаммасидан ҳам кўтарилаётган ҳарорат оғир тушганлиги эсимда. Мен, бир-икки соатлардан кейин томдаги похол ёниб кетади, кейин соч ва кийимларимиз ҳам кул бўлади, деб ўйлардим. Шу ваядан йиғлаб юбордим.

Кечқурунга бориб, оқ толнинг қалин шохларидаги япроқлар сўлиб, сариқ латталардай осилиб қолди. Шамол ҳамма четанлар олдига ундек майда қора тупроқларни уйиб кетганди.

Эрталабга бориб япроқлар қовжираб қолди. Қуриб ерга тўкилган япроқларни мижгилаб, кукун қилса бўларди. Шамол зўрайди. У ана шу жонсиз ва искирт япроқларни чирт-чирт учирганидан кўп дарахтлар кеч кузакдагидек яланғоч ва қоп-қора бўлиб қолди.

Бобом даласига бориб, жуда париншонхотир ва аянчли ҳолда қайтди. У азбаройи довдираб қолганидан, бўз кўйлагининг қизил боғичини ҳеч ечолмас, кўллари қалтирарди.

— Агар кечасиям тинмаса,— деди у,— бор экинимиз расво бўлади. Боғ ҳам, томорқа ҳам қолмайди.

Аммо шамол босилмади. У икки ҳафта эсди, кейин сал пасайди-ю, яна кучайди. Ер кўз ўнгимизда сарғимтир кулхонага айланди.

Хонадонлардан хотин-халажнинг йиғи-сигиси эшитиларди. Эркаклар шамолдан яшириниб, панароқдаги супачаларда ўлтиришарди. Улар таёқлари билан ерни титкилаб, ора-чўра:

— Ер эмас бу — тош-метин! Ажал ўзи келиб суйкалгандан кейин қаёққа ҳам қочарди одам,— деб кўйишарди.

Отам Киевдан келиб, бизларни шаҳарга олиб кетди. Ундан гармселни сурштира бошлагандим, истар-истамас:

— Ҳосил расво бўлди. Саҳро Украинани босиб келяпти,— деди.

— Бирор иложини қилиб бўлмайдами?— сўрадим мен.

— Йўқ. Узунлиги икки минг чақирим келадиган баланд тош девор қуриб бўлмайди-ку.

— Нега?— дедим мен.— Хитойлар ўзларининг буюк деворларини қуришган-ку.

— Уларни хитой деб қўйибди,— деди отам.— Улар зўр уста бўлганлар. Бу ҳам бир вақтларда.

Болалигимда олган ана шу таассуротларим йиллар ўта бориши билан унутилгандай бўлди. Бироқ буткул унутмадим. Бу таассуротлар хотирам қаърида сақланар, онда-соида уни бир эслаб қўярдим. Кўпинча ҳар гал оғир ташвишда қолдирадиган қурғоқчилик пайтларида эслардим.

Вояга етган йилларимда Ўрта Россияни севиб қолдим. Эҳтимол, севишимга унинг табиати, тиниқ ва зилол сувларининг сероблиги, намхуш ўрмонлари, шивалаб турадиган тинимсиз ёмғирлари туртки бўлгандир.

Шунинг учун ҳам қурғоқчилик чангали Ўрта Россияга етиб, унинг бағрига жазирама ханжар янглиғ суқилганида, қалбимдаги безовталиқ саҳрога нисбатан ожиз ғазабга айланганди.

Ливни гулдураклари

Орадан кўп вақтлар ўтгач, саҳрони яна эслашга имажбур бўлдим. 1931 йилда ёзни ўтказгани Орлов областининг Ливни шаҳрига бордим. У пайтларда илк романимни ёзаётганимдан мени таниш-билишларим бўлмаган, хаёлни бир жойга тўплаб ишласа бўладиган, ҳеч

ким ва ҳеч нарса халақит бермайдиган бирорта кичик-роқ шаҳарча ўзига тортарди.

Мен илгари Ливнида ҳеч бўлмагандим. Бу шаҳарча озодалиги, гуллаган кунгабоқарларга сероблиги, яхлит тош плиталар ётқизилган кўчалари ва сарик девон оҳагини тешиб, дара ҳосил қилган Бистрая Сосна дарёси билан менга хуш келарди.

Шаҳар чеккасидаги эски уйни ижарага олдим. Уй дарё лабида эди. Унинг орқа томонида ярими қуриб қолган боғ бўлиб, қирғоқдаги чангалзорга туташиб кетганди.

Станция киоскасида газета сотадиган уй эгасининг бадқовок ва қилтириқ хотини, иккита қизи бор бўлиб, каттасининг оти Анфиса, кичигининг исми Полина эди.

Полина нозик-ниҳол, оппоққина қиз бўлиб, мен билан гаплашганида уялганидан олтин сочини ўриб ечгани ечганди. У ўн еттига кирганди.

Анфиса ҳам келишган, ёши ўн тўққизларда, рангпар, тик боқувчи кўзлари сарғиш, гапни оҳиста гапирарди. У роҳибаликка тайёрланаётган қизлардек қора кийиниб юрар, уйда ҳеч нима иш қилмас, боғдаги қуё-қуруқ ўтда соатларча ағанаб ётиб, китоб ўқигани ўқиганди.

Чордоқда хўжайиннинг сичқонлар кемирган жуда кўп китоби бор эди. Булар асосан чет эл классикларининг Сойкин нашрида чиққан асарлари эди. Чордоқдан мен ҳам китоб олиб турардим.

Боғнинг юқорироғида бўлганимда Анфисани уч-тўрт марта Бистрая Сосна лабида кўриб қолдим. У жарликдаги дўлана дарахти тагида ўн олтиларга кирган, сарик сочли, ювош ва заиф, катта кўзлари тик боқувчи йигитча билан ўтирарди. Анфиса уйдагиларга билдирмай дарё лабига у-бу олиб келарди. Йигитча қиз олиб келган нарсаларни тамадди қилаётганда, унга меҳр бялан тикилар, гоҳо эса сочини силарди.

Бир куни Анфисанинг иккала кўли билан юзини беркитиб, хўнг-хўнг йиғлаётганини кўриб қолдим. Йигитча овқат ейишдан тўхтаб, унга кўркиб қаради. Мен сездирмай нари кетдим-да, анчагача Анфиса ва йигитча ҳақида ўйламасликка жазм қилдим.

Сокин Ливни шаҳрида ҳеч ким мени ёзаётган романидаги кишилар ва воқеалар доирасидан чалғитолмайди, деб жуда соддалик қилган эдим! Ҳаёт менинг содда умидларимни чилпарчин қилди. Анфиса бошига қандай мусибат тушганлигини билиб олмагунимча хаёлни бир ерга тўплаб ишлаш, осойишталик хусусида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмасди.

Анфисани йигитча билан кўрмасимдан олдин ҳам қизнинг ғамнок кўзларидан, ҳаётида қандайдир аччиқ сир бор, деб ўйлардим.

Шундай бўлди ҳам.

Орадан бир неча кун ўтгач, ярим кечада момақалди-роқ гумбурлашидан уйғониб кетдим. Ливнида момақалди-роқ тез-тез бўлиб турарди. Одамлар бунга Ливни шаҳри темир маъдани кони устида турганини сабаб қилиб кўрсатишар, гўё ана шу маъдан момақалди-роқни ўзига тортар эмиш.

Тун ташкарида дам ҳамма ёқни ёритгувчи яшин, дам куюк зимистон тимсолида чаппор урарди. Асвор ортидан ҳаяжонли овозлар эшитиларди. Кейин мен Анфисанинг дарғазаб фарёдини эшитдим.

— Бу кимдан чиққан ақл? Мени севишга ҳаққи йўқ, деган гап қайси қонунда ёзилган? Менга ўша қонунни кўрсатинг! Мени дунёга келтирдингларми, энди ўзимга кўйиб беринглар. Золимлар! У бечоранинг умри кун сайин шамдай ёниб тугаяпти. Шамдай тугаяпти!— Анфиса бўғилиб қолди.

— Онаси, бас қил!— деди хўжайин хотинига бўшашиб.— Бу аҳмоқ қизинг билганини қилсин. Бари бир

сўзингга кирмайди. Шунни бил, Анфиса, сенга бари бир пул бермайман.

— Сизнинг исқоти пулингизга зор эмасман!— бақирди Анфиса.— Ҳзим ишлаб пул топаман, уни Қримга олиб кетаман. Эҳтимол, у ерда бир йил ортиқ умр кўрса. Уйдан кетаман. Шармандалиқдан қочиб қутулолмайсизлар. Шунни билиб кўйинглар!

Нима бўлаётганини фаҳмлай бошладим. Даҳлизда кимдир йиғлаб бурнини тортарди.

Эшикни очарканман, ногаҳон чақнаган яшин нурида Полинани кўриб қолдим. У узун рўмолга ўралганича пешонасини деворга тираб турарди.

Уни секингина чақирдим. Шу пайт момақалдирик қаттиқ гумбурлаб, мўъжазгина уйнинг томигача ер қаърига киритиб юборгундай бўлди. Полина кўрққанидан кўлимдан ушлаб олди.

— Е, худойим!— шивирлади у.— Нима бўлади энди? Бу етмагандай момақалдирикни қаранг!

У менга Анфиса Карповна деган тул хотиннинг Коля деган ўглини жон-дилидан яхши кўриб қолганлигини шивирлаб айтиб берди. Карповна уйма-уй юриб, одамларнинг кир-чирини ювар, ўзи мўмин-қобил, камгап хотин экан. Коля эса хаста — сил экан. Анфиса ўжар, қизикқон, бировнинг айтганига юрмайди. У ё айтганини қиладиган, ё ўзини ўлдирадиганлардан.

Девор ортидаги овозлар бирдан тинди. Полина хонасига чопганича кетди. Мен жойимда анчагача кулок солиб ётдим, ҳеч уйқум келмади. Уй эгалари турган хонадан миқ этган овоз эшитилмасди. Кейин сал мизғигандай бўлдим. Уйқу аралаш момақалдирикнинг олисдан гулдурагани ва қучуқнинг вовуллагани қулогимга чалинди. Кейин қаттиқ ухлаб қолдим.

Бирок жуда оз ухлаган бўлсам керак, эшик қаттиқ

такиллаганидан уйғониб кетдим. Уни хўжайин такил-латарди.

— Бошимизга кулфат тушди,— даҳлиздан унинг йиғламсираган овози эшитилди.— Безовта қилганимга кечирасиз.

— Нима бўлди ўзи?

— Анфиса қочиб кетди. Устидаги юпка кийимида кетибди. Мен Слободкага, Карповнанинг олдига бораман, ўша ёкка кетгандир. Сиз уйдагилар олдида бўлинг. Хотиним беҳуш ётибди.

Мен апил-тапил кийиндим-да, кампирга валерьянка олиб бордим. Полина чақирди, у билан бирга кўча эшикка чиқдим. Мен ҳозир бахтсизлик юз беражагини билардим, бироқ бунинг сабабни ҳанузгача ҳеч тушунтириб беролмайман.

— Соҳилга борамиз,— деди оҳишта Полина.

— Фонусларинг борми?

— Бор.

— Тезроқ олиб келинг.

Полина хира фонус кўтариб келди. Кейин икковимиз сирпанчиқ жарликдан дарё лабига туша бошладик.

Анфисанинг шу яқин орада эканлигига ишончим комил эди.

— Анфиса-а-а!— Полина бирдан аянчли бақириб юборди. Унинг бу бақирishi негадир мени кўрқитиб юборди. «Бекорга у қичқирди!— деб кўнглимдан ўтказдим мен.— Бекор қилди».

Дарёнинг нариги бетида хира чакмоқ чақди. Момақалдироқ овози энди секин эшитиларди. Жарликдаги буталарни ёмғир томчилари шитирлата бошлади.

Биз дарёни куйилаб кетдик. Нақ бошимда бирдан чакмоқ чакувди, унинг ёруғида соҳилда оқариб турган нарсани кўриб қолдим.

Мен унга яқин бориб, энгашиб қарадим. У Анфиса-

нинг устки ва ички кўйлаги эди. Ёнида жикка ҳўл туф
лси ҳам ётарди.

Полина додлаб юборганича уйга қараб чопди. Мен
сол турадиган жойгача югуриб бордим-да, солчини уй-
ғотдим. Кейин икковимиз ясси қайикда сувдан кўз
узмай, дарёнинг у лабидан бу лабига ўта бошладик.

— Бунақанги зимистонда, бунинг устига ёмғирда
топиб бўларканми!— деди солчи ҳомуза тортиб. Унинг
уйқуси ҳали кочмаганга ўхшарди.— Ўзи сув юзига
қалқиб чиқмагунча топиб бўлмайди. Ўлим гўзалларни
ҳам аямайди. Ҳа, шундай, азизим. Осонгина ўла қолай
деб кийимларини қолдирибди-да. Оббо қиз тушмагур-э!

Анфисани эрталаб тўғон ёнидан топдик.

У тобутда ниҳоятда гўзал кўринар, соф олтиндай
сочлари ҳали қуримаган, оппоқ лабларида гуноҳкорона
табассум қотганди.

— Унга ҳадеб қарайверма, йигит,— деб қолди бир
кампир.— Қараса бўлмайди. Бечора шундай гўзалки,
юрагинг беихтиёр тилка-пора бўлиб кетади.

Бироқ Анфисага қаролмай туролмасдим. Умримда
биринчи марта ўлимдан ҳам кучлилик қилган аёл муҳаб-
батининг шоҳиди бўлгандим. Унгача бунақа муҳаббатни
китоблардан ўқиб ишониб юрардим. Шунда, негадир,
бундай муҳаббат бошқалардан ҳам кўпроқ рус аёллари-
нинг чекига тушган, деган фикр кўнглимга келди.

Дафн маросимида одам кўп бўлди. Коля Анфисанинг
ота-онасидан кўрққанидан ҳаммадан кейинда одимлар-
ди. Мен унга яқинлашмоқчи бўлгандим, у мендан ҳур-
қиб, тор кўчага ўзини уриб ғойиб бўлди.

Юрагим алғов-далғов бўлиб кетгандан энди бир сатр
ҳам ёзолмасдим. Бу ердан шаҳар чеккасига, тўғрироғи
станцияга, темир йўл врачлари Мария Дмитриевна Шац-
каянинг пастак ва қоронғи уйига кўчиб ўтишга тўғри
келди.

Анфисанинг ўлимидан бир оз олдин шаҳар боғининг ёнидан ўтгандим. Ушанда ёзги кино олдидаги сайҳонликда қирқтача бола ўтирганди. Улар чамаси ниманидир кутишар, шу ваздан чумчуқлардай чағир-чуғур қилишарди.

Кинодан соч-соқоли оппоқ бир киши чиқиб келди-да, болаларга билет улашди. Кейин болалар қий-чув қилиб, бир-бирларини итаришганча, залга югуришди.

Ҳалиги кишининг соч-соқоли оқарган бўлса ҳам афтидан қирқдан ошмаганга ўхшарди. У менга мулойим кўз қисиб қаради-да, қўл силкиб, нари кетди.

Мен болалардан бу тентакнинг кимлигини билиб олмақчи бўлдим. Кинога кирдим-да, бир ярим соат ўтириб, «Қизил шайтончалар» деган эски картинани кўрдим. Залда болаларнинг ҳуштак чалишлари, тапир-тупурлари, гоҳ ҳайрат билан, гоҳ кўрқиб қийқиришлари, бурун тортишлари тинмасди.

Сеанс тугагандан кейин болалар билан чиқдим-да, улардан, ҳалиги соч-соқоли оқ киши ким, у нега сизларга билет олиб берди, деб суриштирдим.

Атрофимни бир зумда болалар ўраб олиб, чағир-чуғур қилиб митинг бошлаб юборишди. Уларнинг гапидан ҳайтовур саволимга озми-кўпми жавоб олдим.

Маълум бўлишича, оқ сочли киши темир йўл врачси Мария Дмитриевна Шацкаянинг акаси бўлиб, касал, эси «кирди-чиқди» экан. У ҳар ойда Совет ҳукуматидан катта пенсия олиб тураркан. Нимага олиши маълум эмас. Ойда бир марта, пенсия оладиган куни, станциядаги ҳамма болаларни тўплаб, кинога олиб бораркан...

Болалар пенсия келадиган кунни аниқ билишарди. Шу куни улар эрталабданок Шацкийнинг уйи олдида ўймалашишар, вокзал боғчасида ўтиришар ва ўзларини бу ерга гўё тасодифан келиб қолгандай кўрсатишарди.

Болалардан сўраб, билиб олган нарсаларим ана шулар бўлди. Ишга алоқадор бўлмаган нарсалар ҳам бор эди, албатта. Масалан, Ямский слободкасининг болалари ҳам Шацкийга мазахўрак бўлишмоқчи экан, станциялик болалар уларни қувиб юборишибди.

Уй бекаси Анфисанинг ўлиmidан кейин ҳам тузалмади, у юрагим касал, деб нолигани-нолиган эди. Бир кунини врач Мария Дмитриевна Шацкая уни кўргани келганида танишиб қолдим. У новча, пенсне таккан, шаддод аёл эди. Еши бир ерга бориб қолган бўлса ҳам, кўрннишдан курсисткаларга ўхшарди.

Мен ундан акаси геолог эканлигини, асабий касаллигини, мамлакатимизда ва Европада ҳам донг таратган илмий асарлари учун дарҳақиқат шахсий пенсия олаётганлигини билдим.

— Бу ерда туриб нима қиласиз?— деди Мария Дмитриевна эътироз эшитишга ўрганмаган врачлардек чертиб-чертиб.— Куз келиб қолди, ёнгарчилик бошланса бу ерда қаттиқ лойгарчилик бўлади. Бу ернинг шароити ҳам кўнгилдагидек эмас. Бунақада ишлаб бўладими! Бизникига кўчиб ўтинг. Уйда кампир онам, акам ва мен турамыз. Станциядаги квартирамиз беш хонали. Акам хушмуомала одам, сизга халақит бермайди.

Мен рози бўлдим ва Мария Дмитриевнанинг уйига кўчиб ўтдим. «Қора Бўғоз» повестининг бўлғуси қаҳрамонларидан бири бўлган геолог Василий Дмитриевич Шацкий билан шу тарикат танишдик.

Уй дарҳақиқат тинч, ҳатто кимсасиздай туюларди. Мария Дмитриевна кун бўйи амбулаторияда беморлар билан банд бўлар, унинг кампир онаси эса пасьянс (қарта сузиб териш) дан бўшамас, геолог акаси эса хонасидан аҳён-аҳёнда чиқарди. Эрталабданоқ газеталарнинг бошидан охиригача ўқир, кейин деярли кечасигача

нималарнидир тез-тез ёзар, кун бўйи битта қалин дафтарни тўлдирадди.

Аҳён-аҳёнда ҳувиллаган станция томондан биттаю-битта маневрчи паровознинг гудоги эшитилиб қоларди.

Шацкий аввалига мендан ҳуркиб юрди, кейин сал кўникиб, суҳбатлашадиган бўлиб қолди. Ана шу суҳбатларда қанақа касал эканлиги аён бўлди. Шацкий эрта-лаблари, толикиб қолмагунча соппа-соғ кўринар, ширин муомала қиларди. У жуда кўп нарса биларди. Бироқ сал толиқди дегунча алжий бошларди. Унинг алжирашларида васваса ният сезилса ҳам тагида ўткир мантики бўларди.

Шацкийнинг касалга чалиниш тарихи «Қора Бўғоз»да баён қилинган. У Урта Осиёга геология экспедицияси билан борганида босмачилар кўлига тушиб қолганди. Уни ҳар куни бошқа асирлар билан отишга олиб чиқишарди. Бироқ Шацкийнинг омади келарди. Ҳисобда бешинчи бўлиб турган кишини отишганда у биринчи ўринда бўлиб қоларди. У омон қолишга қолдию, бироқ ақлдан озди. Синглиси уни Красноводскдан аранг топиб олибди. Шацкий мажағи чиққан товар вагонда ётиб юрган экан.

Шацкий ҳар куни кечга яқин Ливни почтаҳонасига бориб, Халқ Комиссарлари Советига шошилиш хат юборарди. Почтаҳона бошлиғи Мария Дмитриевнанинг илтимосига кўра хатларни Москвага жўнатмай, унга қайтарарди. Мария Дмитриевна эса уларни куйдириб ташларди.

Мени Шацкийнинг шу хатларда нималарни ёзиши қизиқтирарди. Кўп ўтмай бунини билдим.

Бир куни кечқурун у хонамга кириб келди. Мен китоб ўқиб ётардим. Каравотим ёнида эса туфлигим тумшуғи хонанинг ўртасига қаратилган ҳолда турарди.

— Туфлини ҳеч маҳал бундай кўйманг,— деди Шацкый жаҳли чикиб.— Бундай қилиш хатарли.

— Нега энди?

— Ҳозир биласиз.

У хонадан чикди-да, бир дақиқа ўтгач, биг когоз кўтариб кирди.

— Уқинг!— деди у.— Уқиб бўлганингиз деворни уринг. Бирор жойини тушунмасангиз шунтириб кетаман.

У чикиб кетди. Мен ўқишга тушдим.

«Халқ Комиссарлари Советига. Мен Халқ Комиссарлари Советини мамлакатимизни ҳалокатга дучор қилувчи даҳшатли хавф-хатар яқинлашиб келаётганлигидан бир неча марта огоҳлантирдим.

Геологик қатламларда кучли моддий энергия (масалан, тошкўмир, нефть, сланец сингари қатламларда) яширинлиги ҳаммага маълум. Инсон бу энергияни очиш ва фойдаланиш йўлини ўрганиб олган.

Бирок ана шу қатламларда улар ҳосил бўлган даврларнинг психик энергияси ҳам жо қилинганлигини кам одам билади.

Ливни шаҳри Европадаги энг кучли девон оҳаги қатламларининг устида туради. Девон даврида ер юзида инсонийликдан йироқ, қолоқ, шафқатсиз онг эндигина пайдо бўлаётган эди. У пайтларда чанок баликларнинг ҳам хира онги ҳукмрон эди.

Ана шу бошлангич психик энергия моллюска-аммонитларга жам бўлган. Девон оҳагининг қатламлари тошга айланган аммонитларга тўлиқдир.

Ҳар бир аммонит — ўша даврнинг мўъжаз мияси бўлиб, ўзида улкан ва ёвуз психик энергияни жам қилган.

Хайриятки, одамлар кўп асрлар мобайнида геологик қатламлардаги психик энергияни очиш йўлини тополмадилар. Мен «хайриятки» деб шунинг учун ҳам айтаяп-

манки, агар бу энергиянинг тинчи бузилса борми, бутун цивилизацияни маҳв қилган бўларди. Ундан заҳарланган одамлар бераҳм махлуқларга айланиб, улар онгини бузук, сжиз инстинктлар идора қилган бўлур эди. Бу эса ақл ва интият ҳалокати, деган сўз бўлур эди. Бирок фашистлар девоннинг психик энергиясини очиш ва аммоқўникчиликни тарқаттириш йўлини топганлар, бу хусусда ливний комиссарлари Советига неча бор хабар қилганлар.

Девоннинг энг бой қатламлари бизнинг Ливни шаҳри остида бўлганидан, фашистлар энергияга худди шу ерда йўл очмоқчи бўляптилар. Агар бу иш амалга ошгудек бўлса, одамзоднинг ахлоқий, кейин эса жисмоний ҳалокатининг олдини олиш мумкин бўлмай қолади.

Ливни раёонидаги девоннинг психик энергиясини бўшатиш плани фашистлар томонидан батафсил ишлаб чиқилган. Барча мураккаб планлар сингари у ҳам калтис. Унинг арзиманган бир жойи ҳисобга олинмаса бас, план барбод бўлади.

Шу важдан ҳам Ливнини йирик ҳарбий кўшилмалар билан ўраб олиш заруратидан ташқари, шаҳар аҳолисига одатдагича хатти-ҳаракатлар қилишни тарк этиб (чунки фашистларнинг плани Ливнидаги ҳаётнинг одадий оқимига асосланган), фашистлар кутган хатти-ҳаракатларнинг бутунлай аксини қилишлари учун фармойиш бермоқ керак. Буни мисол билан тушунтираман. Ливнининг барча граждандлари ётиш олдида оёқ кийимларининг тумшуғини деворга қаратиб қўйишлари керак. Мана шу ҳол планда кўзда тутилмаган бўлиши эҳтимол. Арзимас кўринган шу майда нарса туфайли план барбод бўлади. Девон қатламларидан табиий равишда сизиб чиқаётган психик касалликлар натижасида бу ерда яшовчиларнинг феъл-атвори Ливни даражасидаги бошқа шаҳарларнинг аҳолисиникига қараганда кўполлашиб

кетади. Девон оҳаги қатламларининг устида учта шаҳар — Кроми, Ливни ва Елец шаҳарлари туради. Булар ҳақида қадимий мақол мавжуд бўлиб, у бежиз айтилмаган: «Кроми — ўғриларнинг макони, Ливни — ўғриларнинг ини, Елец эса ўғриларнинг отаси».

Ливнидаги аптекачи фашистларнинг бу ердаги ҳукумат бошлиғи бўлади».

Шацкий туфлигимнинг учини деворга буриб қўйганлиги энди маълум бўлди. Айни вақтда кайфиятим бузилди. Шацкийлар оиласидаги осойишталик муваққат эканлигини энди тушундим. Бирорта машмашани ҳар дақиқада кутиш мумкин эди.

Орадан кўп ўтмай, бунақа машмашалар тез-тез бўлиб туришини сезиб қолдим. Бирок Шацкийнинг онаси ҳам, Мария Дмитриевна ҳам бу машмашаларни усталик қилиб бошқаларга билдирмай келишарди.

Эртасига кечкурун ҳаммамиз чой ичиб, гомеопатия¹ ҳақида тинчгина суҳбатлашиб ўтирарканмиз, Шацкий сут солинган хурмачани олди-да, ундаги сутни бемалол самовар ўтхонасига ағдарди. Кампир вой-войлаб юборди. Мария Дмитриевна Шацкийга қаттиқ қаради-да:

— Нега тентаклик қиялсан?— деди. Шацкий айбдорларча кулимсираб, сутни самоварга қуйишдек ёввойи қилик фашистларнинг планида ҳисобга олинмаган бўлса керак, шунинг учун бу планни, албатта барбод қилиб, инсониятни қутқараман, деб тушунтира кетди.

— Хонанга жўна!— Мария Дмитриевна жиддий қилиб шундай деди-да, қуйган сут ҳидини чиқариб юбориш учун ўрнидан туриб деразаларни жаҳл билан очди.

Шацкий бошини қуйи солганича итоат қилиб хонасига кетди.

¹ Соғ одамга кўпроқ миқдорда берганда шу касални пайдо қиладиган дорини оз-оздан бериб, беморларни даволаш усули (таржимон).

Шацкий «эси жойида» найтларда одам билан жон деб узок гаплашарди. Мен ўшандай суҳбатларди у кўнрок Урта Осиеда ишлаганини ва Қора Бўғоз кўлигининг биринчи тадқиқотчиларидан бўлганини билиб олдим.

У Қора Бўғознинг шарқий соҳилини кезиб чиққанди. Уша вақтларда бу иш деярли ўлим билан барабар эди. У Қора Бўғозни тавсиф этган, уни харитага туширган ва кўлтик яқинидаги қуруқ тоғларда тошкўмир мавжудлигини кашф қилган эди.

Каспий денгизидаги кўркинчли ва галати кўлтик — Қора Бўғоз ва унинг сувларидаги беҳисоб мирабилит запаси ҳақида ва саҳрога барҳам бериш имкони мавжудлиги тўғрисида илк дафъа Шацкийдан эшитдим.

Шацкий саҳрони худди у тирик жонзоддай ҳалдан ташқари ёмон кўрарди. У саҳрони, ерни кемираётган қуруқ яра, чандикнинг ўрни, рак, табиатнинг галати кабиҳлиги, деб атарди.

— Саҳронинг кўлидан фақат жувонмарг қилиш келади,— дерди у.— Бу ўлимнинг ўзи. Башарият, мабодо ақлидан озмаган бўлса, буни тушунмоғи керак, албатта...

Жинни одамдан бундай сўзларни эшитиш эриш туюларди.

— Саҳронинг шохини қайириб, роса бакиртириш, ҳеч тиним бермай, ўладиган қилиб савалаш керак. Шундан кейин унинг жасадида салқин тропик жаннат вужудга келади.

Шацкий болалик йилларимда қалбимда пайдо бўлган ва шу чоққача мудраб ётган саҳрога бўлган нафратни уйғотди.

— Агар инсонлар,— дерди Шацкий,— ўзаро қирғинларга соураётган маблағларининг ақалли ярминни саҳрога қарши курашга сарфласалар, ундан аллақачон-

лар ному нишон қолмасди. Халкнинг барча бойликлари, миллионларча одамларнинг умри урушга сарф бўлмоқда. Фан ва маданият ҳам уруш йўлида хизмат қилмоқда. Қўйинг-чи, шеъриятни ҳам ялпи қирғиннинг шеригига айлантришибди.

— Вася!— хонадан Мария Дмитриевнанинг баланд овози эшитилди:— Узингни бос! Энди уруш бўлмайди. Ҳеч қачон!— Ҳеч қачон дейиш — бемаъни гап! — кўк-қисдан жавоб қайтарди унга Шацкий.— Узоғи билан бугун кечаси аммонийларга жон қиради. Улар қаерда денг? Адамов тегирмонининг ёнида. Юринг, айланиб, уларни кўздан кечириб келамиз.

Шацкий алжий бошлади. Мария Дмитриевна уни олиб чиқиб кетди-да, «бехтеревка» ичириб, жойига ётқизиб қўйди.

Мен саҳрони йўқ қилиш ҳақида янги китобни бошлаш учун романимни тезроқ тугатишни истардим. «Қора Бўғоз» повестининг ноаниқ нияти шу тариқа туғилди.

Ливнидан кеч кузакда жўнаб кетдим. Кетиш олдидан аввалги хўжайинларим билан хайр-маъзур қилгани бордим.

Кампир ҳали бетоб эди. Чол уйда йўқ экан. Полина мени шаҳаргача кузатиб қўядиган бўлди.

Қош қорайган, ғилдирак изларидаги музлар қисирлаб синарди. Боғлардаги дарахтларда япроқ қолмаган, онда-сонда битта-яримта олмада сарғайган барг кўзга чалиниб қоларди. Сокин осмонда эса совуқ шафақ ёришиб турган сўнги булут ҳам сўниб борарди.

Полина ёнимда кадам ташлар, мени бемалол қўлтиклаб олганди. Шунда у менга кичкина қизчадек туюлар, қалбим бу ёлғиз ва уятчан вужудга меҳру муҳаббат билан тўлиқ эди.

Шаҳар кинеси томондан бўғиқ музыка товуши келар-

ди. Уйларда чироқлар ёқилганди. Боглар устида эса са-
моварлардан чиққан тутун сузарди. Дарахтларнинг
яланғоч бутуқлари орасидан юлдузлар чақнаб кўрина
бошлаганди.

Юрагимни ўша топда ажиб бир ҳаяжон забт этгани-
дан мен мана шу гўзал тупроқ, ҳатто ману шу Полинадек
ёлғиз киз ҳаққи, одамларни бахтли ва маънили турмуш
учун курашга чорламоқ зарур, деб ўйлардим. Инсонни
эзиб, уни мусибатга соладиган, ақалли бир томчи кўз
ёшини оқизадиган ҳар бир нарса илдиз-пилдизи билан
суғуриб ташланиши керак. Саҳролар ҳам, уруш ҳам,
ҳақсизлик ҳам, ёлғон ҳам барҳам топиши лозим, деб
кўнглимдан кечирардим.

Полина мен билан шаҳар чеккасидаги уйларгача
борди. Мен у билан ўша ерда хайрлашдим.

У ер сузиб, олтин сочининг ўрминини ўйнаб, ечиб тур-
ди-да, тўсатдан:

— Энди жуда кўп китоб ўқийман, Константин Геор-
гиевич,— деб қолди.

Полина ийманиб турган кўзларини юқори кўтарди,
кўл чўзиб хайрлашди, сўнг уйига қараб тез-тез юриб
кетди.

Москвага одам билан лик тўлган қаттиқ вагонда
кетдим.

Кечаси тамбурга папирос чеккани чиқиб, ойнани
туширдим-да, ташқарига қарадим.

Поезд икки чеккаси ўрмон бўлган издан ўқдай учиб
борарди. Ўрмон деярли кўзга кўринмасди. Чеккада ўр-
мон борлигини кўпроқ филдираклардан чиққан тақа-тук
овозга, дарахтлар бераётган акс садодан билиб олса
бўларди. Ҳаво гўё учқунловчи қор оғушида совугандай
юзга муздай урилар, ундан яхлаган япроқ ҳиди анқирди.

Ўрмонлар устидаги ғира-шира куз осмони чакнок
юлдузлардан тутагандай ва поезд билан бирга елаётган-

дай туюларди. Поезд кўприклардан «шув» этиб бирпас-да ўтиб кетарди. Бироқ у канчалик тез учаётган бўлмасин, пастга қараб, ботқоқ сувидами, ёинки дарё сувидами — ишқилиб, зим-зиё сувда юлдузларнинг лаҳзалик жилвасини кўрса бўларди.

Поезд буғ ва тутун таратганича пишқириб ва ҳайқириб борарди. Вагонларнинг титраётган фонусларидаги шамлар ҳам ёниб тугамокда эди. Ташқарида эса паровоздан чиққан олов учқунлари ўз траекторияси бўйича учарди. Паровоз ўкдай учиб борар, худди сархушдай бетўхтов ҳайқирарди.

Поезд мени бахтга элтаётганига ишончим комил эди. Бошимда янги китоб ёзиш нияти айланиб юрарди. Мен ўша китобни ёзажагимга ишонардим.

Деразадан бошимни чиқариб, тун ҳақидаги кандай-дир тумтарок сўзларни ашула қилиб айтар, оламда Россиядан бўлак гўзал днёр йўқ, деб куйлардим. Шамол гўё қизнинг очилган хушбўй сочидай юзимни қитиқларди. Ана шу қиз сочидан, шамолдан, булок сувини эслатувчи муздек тупроқдан бўса олгим келарди. Бироқ бунга иложим йўқ, шу ваядан савдойи одамдай тумтарок кўшиқ айтар ва шарқ томонда жуда нозик ва-латофатли мовийлик ёйилган осмоннинг гўзаллигидан ҳайратланардим.

Мен то янги тонг отаётганини фаҳламагунимча, машриқнинг латофати, мусаффо ва шаффоф ёғдусининг мафтунни бўлиб қолавердим.

Вагон деразасидан кўрганларимнинг барчаси қалбимни лиммо-лим тўлдирган шодлик туйғулари билан уйғунлашиб, ўзим ҳам сезмаган ҳолда бир аҳдга айланди-да, мени «ёз, ёз, ёз!» деб қистай бошлади.

Хўш, нимани ёзаман? Ўша лаҳзада ер гўзаллиги ҳақидаги фикрларим нима атрофига йиғилади, қайси мавзу уни оҳанрабо янглиғ ўзига тортади, буларни сўл-

ғинлик, рангпарлик ва маҳоватдан қандай саклайман, деган нарсалар билан мутлақо ишим йўқ эди.

Бу фикрларим орадан бир оз вақт ўтгандан кейин «Қора Бўғоз»нинг ниятига уйғунлашди. Улар бошқа бирорта китоб ёзиш ниятига бориб қўшилиши ҳам мумкин эди, бироқ ўшанда ҳам фикрларим ўз вақтида қалбимни забт этган ўша туйғулар, ўша мазмун билан тўлиқ бўлур эди. Ният доимо юракдан чиқади чоғи.

Ўша пайдан бошлаб, ҳаётимда янги давр — ниятни «пишитиш», тўғрироғи, уни реал мазмунга тўлдириш даври бошланди.

Жуғрофий хариталарни ўрганиш

Москвада Каспий денгизининг муфассал харитасини топиб, унинг шарқий томонидаги сувсиз қирғоқлари бўйлаб (хаёлан, албатта) роса саёҳат қилдим.

Болалигимдаёқ менда жуғрофий хариталарга ҳавас уйғонган эди. Мен бамисоли қизиқ китоб ўқиётгандай хариталарга соатларча тикилиб, қимир этмай ўтира олардим.

Мен ўзимга нотаниш бўлган дарёларнинг оқимларини, сўлим денгиз қирғоқларини ўрганар, номсиз факториялари доирачалар билан белгилаб қўйилган тайгаларнинг ичкарисига кирар, Югорский Шар ва Гебриди, Гвадаррама ва Инвернесс, Онега ва Кордильера сингари оҳангдош номларни худди шеър янглиғ такрорлаганим-такрорлаган эди.

Бу жойларнинг бари аста-секин тасаввуримда шунақанги аниқ жонлана бордики, мен турли қитъалар ва

мамлакатлар бўйича уйдирма кундаликлар ёза олади ганга ўхшардим.

Жуғрофий хариталарга бунчалик шўнғиб кетганлигини, ҳатто романтик кайфиятдаги отам ҳам хуш кўрмас эди.

У менга, бу ишинг ҳали кўп оворагарчиликларга олиб боради, деб кўярди.

— Агар турмушинг тузук кечиб, — дерди отам, — саёҳат қилишингга имконият тугилганда ҳам бош оғригидан бошқа нарса орттирмайсан. Сен саёҳатда тасаввурингдан бутунлай бошқа нарсаларни кўрасан. Мисол учун, Мексика чанг-тўзонли ва кашшоқ мамлакат, экватор осмони эса сариқ ва зерикарли бўлиши мумкин.

Мен отамга ишонмасдим. Экватор осмони киттай ҳам сарғиш бўлишини хаёлимга келтиролмасдим. Узимча экватор осмони шунчалик кўм-кўкки, ҳатто Килиманжародаги тоғлар ҳам рангни ундан олган, деб ўйлардим.

Бирок нима қилмайин, қалбимдаги бу иштиёққа дош беролмадим. Кейинчалик, вояга етганимда отамнинг гаплари унчалик тўғри эмаслиги менга аён бўлди.

Саёҳатга чиқиб, илк марта ўзга жойга, масалан, Қримга борганимда (аввал уни харитадан илма-тешик қилиб ўрганган эдим) албатта у кўзимга мен ўйлаганимдан бошқачароқ бўлиб кўринди.

Бирок Қрим хусусидаги дастлабки тасаввурим мени аввалгидай зийраклик билан тамоша қилишга мажбур этди. Қрим ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмаганимда бундай қила олмасдим, албатта.

Қримда эканимда ҳар қадамда тасаввуримда бўлмаган нарсаларни топдим. Шунинг учун ҳам Қримнинг бу янги хусусиятлари хотирамдан чуқур жой олди.

Менимча, баъзи инсонлар билан сиртдан «танишувиниз» роли ҳам шунчалик буюқдир.

Айтайлик, Гоголь ҳақида ҳар кимнинг ўзича тасавури бор. Бирок биз унинг ҳаётлиги вақтида кўрганимизда борми, ёзувчининг тасаввуримизда бўлмаган фазилатларини пайқаб олган бўлардик. Ёзувчининг худди ўша янги фазилатлари ҳам хотирамизга маҳкамрок ўрнашиб қолган бўларди.

Агар ана шу дастлабки тасаввур бўлмаганда, Гоголь билан учрашганимизда ундаги жуда кўп хислатларни пайқамас, назаримизда, эл қатори оддий одам бўлиб қолаверарди.

Биз Гоголни бирмунча ғамгин, бадгумон ва совуққон деб тасаввур қилишга кўникиб қолганмиз. Бирок у ҳақда дастлабки тасаввурга эга бўлганимизда, ёзувчининг мазкур фазилатларидан йироқ бўлган хислатларини — кўзларининг чакноқлиги, вужудининг жўшқинлиги, ҳатто сал шўхлигини, қизиқчилигини, башанг кийинишини ва лафзида украинча талаффуз кучли эканлигини пайқаб олган бўлардик.

Бу фикрларни эътирозга ўрин қолдирмайдиган қилиб ифодалашим мушкул, бироқ мен шундай деб ўйлайман.

Хариталар бўйича саёҳат қилиш ва тасаввурда турли жойларни кўра билиш одати уларни воқеликда тўғри кўра олишга кўмаклашади.

Ўша жойларда доимо тасаввуримизнинг бамисоли тенгил изи, қўшимча ранг, қўшимча жило, сизни зерикмай боқишингизни таъминловчи қандайдир бир тутун қолади.

Хуллас, мен Москвада туриб Каспий денгизининг тунд соҳилларини кезиб чиқдим ва айни вақтда саҳро ҳақидаги жуда кўп китобларни, илмий докладлар ва ҳатто шеърларни — Ленин кутубхонасидан нимаики топган бўлсам, ҳаммасини ўқиб туширдим.

Мен Пржевальский ва Анучин, Свен, Гедин ва Вамбери, Ман-Гахам ва Грум-Гржимайло асарларини, Шев-

ченконинг Мангишлокдаги кундаликларини, Хива ва Бухоро тарихини, лейтенант Бутаковнинг доклад мактубларини, саёҳатчи Карелин асарларини, геологик киндирувлар материаллари ва араб шоирларининг шеърларини мутолаа қилдим.

Кўз ўнгимда инсон интилишлари ва билимларининг ажиб дунёси намоён бўлди.

Каспийга, Қора Бўғозга жўнаш фурсати ҳам етди, бироқ пулим йўқ эди.

Пулни ҳар қалай жуда машаққат билан бўлса ҳам топдим-да, Саратовга йўл олдим. У ердан Волга орқали Астрахангача бордим-да, ўша жойда тўхтаб қолдим. Енимдаги озгина маблағим тугади. Шу ваздан йўлни давом эттириш учун «Тридцать дней» («Ўттиз кун») журнали ва Астрахандаги газетага бир неча очерклар ёзишимга тўғри келди.

Ана шу очеркларни ёзиш учун Астрахань чўлига ва Эмбага бордим. Бу сафарларим Қора Бўғоз ҳақидаги китобимни ёзишимга кўмаклашди.

Мен Эмбага Каспий денгизи орқали пароходда кетдим. Пароход денгизнинг камиш босган соҳили ёқалаб борарди. Эскирган, чархпалакли бу пароходнинг номи ҳам ғалати — «Гелиотроп» бўлиб, бошқа ҳамма эски пароходлардаги сингари унда ҳам қизил мисдан ясалган қисмлар мўл эди. Туткичлар, компаслар, дурбинлар, турли хил асбоблар ва ҳатто каюталарнинг баланд остоналари — ҳаммаси мисдан қилинганди. «Гелиотроп» бамисоли саёз денгизнинг енгил мавжида чайқалаётган ва ғишт билан роса ишқалаб ювилган, биқинлари чиққан ва тутунини буруксатиб турган самоварга ўхшарди.

Тюленлар чўмилаётган кишилар сингари қоринларини осмонга қаратиб, сувда ётишарди. Улар аҳён-аҳёнда семиз оёқларини қимирлатиб қўйишарди.

Сузувчи балиқчилик пристанларидаги матросча кўк

кўйлак кийган, тишлари дурдона қизлар «Гелиотроп»ни кўрганда кетидан ҳуштак чалиб, кийкиришарди. Уларнинг чеҳраларига балиқ тангалари ёпишиб қолганди.

Денгизнинг зилол сувида кўкдаги оппоқ булутлар ва оқ кумли ороллар акс этар, гоҳо буларни сувда бир-биридан ажратиб бўлмасди.

Гурьев шаҳарчасининг устидан тезак тутуни буралиб кўтариларди. Мен Эмбага сувсиз чўл орқали эндигина юра бошлаган моторли поездда кетдим.

Эмбанинг Доссор деган жойидаги пушти ранг кўллар орасида нефть насослари пишиллаб ишлар, ҳамма ёқдан намакоб ҳиди келарди. Уйларнинг деразаларида ойнадан асар йўқ эди. Улар ўрнига металдан ясалган майда тўр қоқиб кўйилганди. Уларни мўр-малаҳ босганидан уйларнинг ичи қоронғи эди.

Кўз олдимда бир инженерни қорақурт чақиб олди. Инженер бир кундан кейин ўлди.

Ўрта Осиё жазира пуркарди. Юлдузлар тунда чанг-тўзон орасидан милтирарди. Қозоқ қариялари қора саллагул ва яшил баргли пушти ранг читдан тикилган калта ва кенг чолворларда юришарди.

Мен ҳар бир сафаримдан сўнг Астраханга, у ердаги газета ходимларидан бирининг ёғоч уйига қайтиб келардим. У қўярда-кўймай уйига олиб кетганидан, ўшаникида туриб қолгандим.

Бу уй Варвациев каналининг бўйида, ҳамма ёқда лотин чечаги гуллаб ётган мўъжазгина боғда эди.

Мен очеркларимни шийпонда ёзардим. Шийпон жуда кичкина бўлганидан унга фақат бир кишигина сиғарди. Ётиб юрадиган жойим ҳам ўша эди.

Журналистнинг касалманд ва хушрўйгина бўлган ёшгина хотини кун бўйи ошхонада чақалоқнинг кўйлакларини олиб тахлар экан, билдирмай йиғлагани-йиғла-

ган эди. Чунки икки ой бурун чакалоқлари ўлган экан. Астраханда Махачқалага, ундан Боку ва Красноводскка жўнадим. Сафаримнинг бу ёғи «Қора Бўғоз» асаримда тасвирланган.

Мен Москвага қайтиб келдим. Бироқ орадан бир неча кун ўтгач, яна мухбир бўлиб Шимолий Уралга — Березники ва Соликамскка жўнашга тўғри келди.

Осиёнинг мислсиз жазирамасидан киш эрта тушади-ган қорамтир арчалар, ботқоқлар, йўсинлар билан қоплан тоғлар макони бўлган ўлкага келдим.

«Қора Бўғоз»ни ўша ерда, Соликамск меҳмонхонасида ёза бошладим. Меҳмонхона эски монастырь зинасига жойлашганди.

Меҳмонхонадан XVII асрнинг ҳиди келар, ҳамма ёкда бухўр, нон ва кўн иси анқирди. Кечалари устларига пўстин кийган қоровуллар ҳар соатда чўян тахтани уриб кўйишарди. «Строгановлар замони»дан қолган соборлар қорларнинг хира нурида оқариб кўринарди.

Бу ерда ҳеч нарса Осиёни эслатмас, шундан негадир енгил тортар, ёзишим ҳам осон кўчарди.

«Қора Бўғоз»нинг мухтасар ва чала-чулпа айтилган тарихи шундай. Йўлдаги учрашувлар, сафарлар, суҳбат ва тасодифларни ҳикоя қилиб бериш у ёкда турсин, шунчаки санаб ўтишнинг ҳам имкони йўқ.

Сиз тўпланган материалнинг бир қисми, унинг ҳам озгинаси повестдан жой олганлигини пайқагандирсиз, албатта. Материалларнинг аксарий қисми китобга сифмади.

Бироқ бунга ачиниб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Бу материаллар хоҳлаган пайтимда янги китобим саҳифаларида жонланмоғи мумкин.

«Қора Бўғоз» ни ёзарканман, материалларни тўғри жойлаштириш хусусида бош қотирмасдим. Улар Каспий

денгизи соҳили бўйлаб саёҳатим давомида қалбимга қандай жо бўлган бўлса, шу тартибда эди.

«Қора Бўғоз» босилиб чиққандан кейин танқидчилар повестда «бурама композиция» кўрдилар ва бундан жуда мамнун бўлдилар. Бироқ бундай бўлишига ақлим ҳам, юрагим ҳам, сабабчи эмас.

«Қора Бўғоз» устида ишларқанман, асосан ҳаёти-миздаги кўп нарсани лирик ва қаҳрамонга либосда бермоқ ҳамда уларни гўзал ва аниқ тасвирламоқ мумкинлиги хусусида ўйлардим. Глаубер тузи ёки шимол ўрмонларидаги қоғоз фабрикаси қурилиши ҳақидаги повесть ёзганда ҳам барибир шуни ўйлаган бўлардим.

Буларнинг бари юракка зўр куч билан таъсир этмоғи мумкин. Бироқ бу ҳол повестларни ёзаётган киши ҳақиқатга интилиб, ақл кучига, юракнинг халос этувчи ҳукмига ишонган ва она тупрокни севган тақдирдагина рўй беради.

ЮРАКДАГИ ИЗ

О. кўнгил ёди, сен хазин хотиралар аламиндан кучлироқсан.

Батюшков

Китобхонлар ёзувчилардан, китобларингизга қандай материал тўплайсиз, бунга кўп вақт кетадими, деб тез-тез сўраб турадилар. Ўз навбатида ёзувчилар уларга, атайлаб йиғиладиган ҳеч қандай материал йўқ, бўлмайди ҳам, деб жавоб берсалар, одатан жуда ажабланидилар.

Юкоридагиларнинг ёзувчининг у ёки бу китобини ёзишида керак бўладиган илмий ва маърифий характер-

даги материални ўрганишга ҳеч тааллуқли жойи йук. Бу ерда гап жонли ҳаёт кузатишлари ҳақида кетяпти, холос.

Достоевский «кундалик ҳаёт тафсилотлари» деб атаган барча нарса, яъни ҳаётӣ материал ўрганилмайди. Ёзувчилар, таъбир жоиз бўлса, ана шу материаллар оламида яшайдилар, катта ва кичик воқеаларда иштирок этадилар, кувонадилар, кийналадилар, ўйлайдилар. Утган ҳар бир кун уларнинг хотира ва юрагида ўз белги ва нзларини қолдиради.

Китобхонлардан (айтмоқчи, айрим ёш қаламкашлардан ҳам) ёзувчи ҳар қаерда кўлидан ён дафтарини кўймайдиган, ҳаётни профессионал «ёзиб олувчи»си ва айғоқчиси деган тасаввур йўқолиши зарур.

Ким ўзини ҳаётни кўпроқ кузатишга мажбур этса ва ёзиш-чизиш билан овора («тагин бирон нарса эсдан чикмасин» деб) бўлаверса, таваккалига бир дунё таассуротлар тўплайди, албатта. Бироқ улар жонсиз бўлади. Бошқача айтганда, ўша кўйин дафтардаги ёзувлар жонли проза ҳужайрасидан жой олса, доимо жилосини йўқотади ва тоғдаги бегона жинс парчаларига ўхшаб қолади. Ҳеч қачон бир туп рябина ёки оркестрдаги соч-соқоли оқарган кекса барабанчи вақти келиб ҳикоямда керак бўлиб қолади, шу важдан уларни зўр синчковлик билан, ҳатто бирмунча ясама бўлса ҳам, кузатишим керак, деб ўйлаш керак эмас. «Хизмат юзасндан», фақат иш мақсадида кузатиш ярамайди.

Ҳаётдан кузатиш оқибатида олган таассуротингиз зўр бўлса ҳам, уни прозага зўрма-зўраки равишда киритиш керак эмас. Керак бўлганда таассуротларнинг ўзи асарга кириб, ўрнини эгаллайди. Аллақачонлар содир бўлган ва хаёлдан батамом кўтарилган воқеа ёки қандайдир тафсилот иш учун зарур бўлган пайтда хотирада бирдан жонланиб кетажасига кўпинча ёзувчининг ўзи ҳайратда қолади.

Яхши хотира — қаламкашликнинг негизларидан биридир.

«Телеграмма» сарлавҳали ҳикоям қандай ёзилганлигини баён қилсам, бу фикрлар балки янада равшанроқ кўринар.

Кеч кузакда Рязань яқинидаги қишлоқда, ўз вақтида номи кетган гравер Пожалостиннинг кўрғонида истикомат қила бошладим. У ерда Пожалостиннинг қизи — кекса ва меҳрибон кампир Катерина Ивановна сўккабош турарди. Унинг биттаю-битта қизи Настя Ленинградда яшар, у онасини деярли унутаёзганди. Настя икки ойда бир мартагина Катерина Ивановнага пул юбориб турарди, холос.

Мен ёғоч деворлари қорайиб кетган, катта уйнинг биттагина хонасини эгалладим. Кампир уйнинг иккинчи қисмида турарди. Унинг хонасига бўм-бўш даҳлиз ва тахта полини чанг босиб қисирлайдиган бўлиб қолган хоналардан ўтиб кириларди.

Унда кампир ва мендан бошқа ҳеч ким турмасди. Уй эса ёдгорлик саналарди.

Омбор ва оғилхонали ҳовлининг орқа томонида уй сингари катта ва қаровсиз боғ бўлиб, у ҳам ёмғир ва изғиринлар исканжасида қолганди.

Бу ерга ишлагани келганим учун, дастлабки пайтларда хонамда эрталабдан кечгача ёзардим. Кеч эрта кирарди. Соат беш бўлганда абажури лолага ўхшаган, шишаси хира эски керосин чирокни ёқардим.

Кейинчалик мен кечкурунлари ишлайдиган бўлдим. Кундузги озгина вақтни хонадан чиқмай ўтказиш ачинарли эди. Нега деганда, бу вақтда киш тушишига шай ўрмон ва ўтлоқларни айлансам бўларди.

Мен жуда кўп кезарканман, куз фаслининг талай нишонларини кўрдим. Субҳидамда яхлаб қолган кўлмаклар тагида ҳаво пуфакчалари кўринарди. Гоҳо ана шу

пуфакчалар ичида тоғтерак ёки қайиннинг алвон ва сарғиш япроклари худди биллур ликопчада тургандай кўринарди. Мен музни синдириб, ана шу япрокларни уйга олиб келишни яхши кўрардим. Орадан кўп ўтмай деразам тоқчасидаги япроклар бир уюм бўлди. Иссиқ ўтганидан улардан спирт ҳиди анкирди.

Ҳаммасидан ҳам ўрмонда юришга етмасди. Ўтлоқларда шамол кезар, ўрмонлар эса аҳён-аҳёнда муз чирсиллаши эшитилиб қолувчи ҳазин сукунатг. Канди. Ўрмон сукунатига балки қора булутлар сабабчидир. Улар жуда паст бўлганидан гоҳо қарағайларнинг учини ҳам туман чулғагандай туюларди.

Гоҳо Ока шоҳобчасига балиқ овлагани ҳам бориб турардим. У ердаги толлар баргидан нордон ис анкиганидан афтингиз буришиб кетарди. Жилға суви қора кўринса ҳам қуюқ кўкимтир рангда эди. Кузак бўлганидан балиқ аҳён-аҳёнда, ўшанда ҳам алахсиб қармоққа илиниб турарди.

Кейинроқ ёғингарчилик бошланиб, боғни яланғочлаб кўйди, қорайган ўт-ўланларни ерга ёпиштирди. Ҳаводан эриган қор ҳиди келарди.

Куз нишонлари кўп бўлса-да, уларни эслаб қолишга тиришмасдим. Бироқ яйраган қалбим ва оддий фикрларимга ажойиб равишда уйғунлашган ғамгин куз мунгини умрбод унутмаяжгимни яхши билардим.

Ерда ҳўл ва увада этагини судраб юрган булутларнинг қовоғи баттар осилиб, ёмғирлар совуқроқ ёға бошлагани сари баҳри дилим очилар, хаёлимдаги сўзлар ҳам худди ўзидан-ўзи қоғоз бетига тушаётганга ўхшарди.

Менга куз кўзгатган туйғу, ҳиссиётлар ва ўйлар муҳим эди. Материал деб аталмиш бошқа ҳамма нарсалар — кишилар, воқеалар, айрим лавҳалар ва тафсилотлар — бир вақти келгунча ана шу куз тўйғусининг замирида ўзини жуда пинҳон тутарди. Бошимдан ўтганидан

буни яхши биламан. Агар бирорта ҳикоямда ана шу туйғуга қайтадиган бўлсам, барча нарса ўша заҳоти хаёлимда жонланиб, қоғозга тушади.

Ўзим турган кўҳна уйни ҳикояга материал сифатида ўрганмадим. Фақатгина уйнинг сокинлиги ва тундлиги, соатининг беҳуда «тик-тики», печкасидан доимо буруксаб турадиган қайин ўтиннинг тутуни, деворлардаги эски гравюралари (область музейи деяри барчасани олиб қўйганда улар Катерина Ивановнада кам қолганди), Брюлловнинг «Аполлон» сурати, Перовнинг «Хоч кўтариб юриши», «Куштутар» ва Полина Виардо портрети учун севиб қолдим.

Деразаларнинг ойналари эски ва кинғир-қийшик эди. Улар ҳафт рангда товланар, шам тили ҳам негадир унда иккита бўлиб акс этарди.

Уйдаги барча жиҳозлар — диванлар, стол ва стуллар ялтироқ ёғочдан қилинганидан дам-бадам яркирар, худди иконалардай улардан сарв иси келарди.

Уйда ғалати нарсалар мўл эди: мисдан ясалган ва машъалга ўхшаган тунги чироқлар, тилсимли кулфлар, ичидаги креми қотган ва «Париж» деган ёзувли чинни шишачалар, мумдан ясалган ва чанг босган камелия гулдастаси (у занглаган катта миҳда осилиб турарди), карта ўйини вақтида ютуқни ломбер столига бўр билан ёзгандан кейин уни ўчиришда ишлатиладиган думалок чўткани ҳам ўша уйдан топардингиз.

Уйда учта қалин календарь — 1848, 1850 ва 1852 йилларнинг календарлари бор эди. Улардаги сарой хонимларининг рўйхатидан Наталья Николаевна Ланская — Пушкиннинг хотини ва Елизавета Ксаверьевна Воронцовани — Пушкиннинг жазманини топдим. Шунда негадир дилғир бўлиб кетдим. Нима сабабдан бундай бўлганини ҳанузгача билолмайман. Балки уйга оғир сукунат чўкканлигидандир. Узокдаги Ока дарёсида, Кузьма тўғони

ёнида пароход ҳайқирар, шеърний сатрлар эса тинимсиз
хаёлга келгани-келган эди.

Серёмғир кун битди. Шундан кейин тун
Кўрпасини ёпди осмон бағрига.
Туманли ой мисли ажина янглиғ
Жамолин кўрсатди кўкнинг қаърида.

Кечкурунлари Катерина Ивановна билан чойхўрлик
килиб турардим.

Катерина Ивановнанинг кўзи хиралашиб қолганидан
кўшнимизнинг табиатан бадқовоқ ва доим ҳар нарсадан
сиқилиб юрадиган Нюрка деган қизчаси юмуш қилгани
кунига икки-уч марта кириб турарди.

Нюрка самоварни олиб келарди-да, ёнимизда чойни
хўриллатиб ичиб ўтирарди. У Катерина Ивановнанинг
мулојимлик билан айтган ҳамма гапларига доимо:

— Ана холос! Гапингизни қаранг-ку!— деб жавоб
бергани берган эди.

Унга дашном берсам, менга ҳам:

— Ана холос! Мен гўё ҳеч нимани тушунмайдиган
кичкина боламан-да!— дерди.

Бироқ очиғини айтганда, Катерина Ивановнани бир-
гина Нюрка яхши кўрарди. Нюрка, Катерина Ивановна
унга дам қолибр қушли эски бахмал шляпасини, дам
шиша наколка ёки анча турганидан сарғайиб кетган тўр
ҳадя қилганлиги учун яхши кўради, деб бўлмасди.

Катерина Ивановна бир вақтлар отаси билан Париж-
да турган, Тургеневни билар, Виктор Гюгонинг дафн
маросимида қатнашган эди. У менга шуларни айтиб бер-
ган пайтларида, Нюрка:

— Ана холос! Топган нарсангизни қарангу!— деб
ўтирарди.

Бироқ Нюрка бизлар билан кўп ўтирмас, «кичкин-
тойлари»ни ухлатгани уйига жўнаб қоларди.

Катерина Ивановна эскирган атлас сумкачасини ҳеч кўлидан кўймасди. Бу сумкачада унинг бор бойлиги: Настянинг хатлари, озгина пули, қайрилма кош ва хира нигоҳли гўзал, Настянинг сурати, Катерина Ивановнанинг қизлик пайтида — латофат ва мусаффолик тимсоли бўлган кезлари тушган, ҳозирда эса сарғайиб кетган расми сақланарди.

Катерина Ивановна фақат кексалигидан нолирди. Бироқ кўни-кўшнилар ва ўт ўчирувчилар саройининг қоровули соддадил мўйсафид Иван Дмитриевичдан Катерина Ивановнанинг тирикчилиги бошдан-оёқ ғам-ғусса эканлигини билиб олдим. Настя мана тўрт йилдирки, онасини йўқламас экан, унутиб юборибди ҳисоби, Катерина Ивановнанинг бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда. У, бечора кизимни кўролмай, уни бағримга босолмай, «бемисли гўзал» (Катерина Ивановна доимо шундай дерди) олтин сочларини силаёлмай ўлиб кетаманми, дерди.

Настя Катерина Ивановнага пул юбориб турар, бироқ пул келиши ҳам гоҳо жуда узоқиб кетарди. Бундай шайтларда Катерина Ивановнанинг тирикчилиги қандай бўлганини ҳеч ким билмайди.

Бир куни Катерина Ивановна, боққа олиб чиқинг, деб илтимош килди. У қарилик важдан боққа эрта баҳордан бери кадам кўймаган эди.

— Азизим, — деди Катерина Ивановна, — сиз, мен қанча кампирдан хафа бўлманг. Боғни яна бир кўргим келяпти. Қизлик пайтимда ана шу боғда Тургенев асарларини сув қилиб ичиб юборгандим. Баъзи дарахтларни ўзим ўтқизганман.

У узоқ кийинди. Иссиқ салоп¹ кийиб, бошига қалин

¹ С а л о п — хотин-қизларнинг XIX аср охирларида, XX аср бошларида расм бўлган кенг пальтоси.

рўмол ўради-да, кўлимдан маҳкам ушлаб, зинадан бир-бир тушди.

Қош қорая бошлаганди. Боғ ҳам ҳувиллаб колганди. Дарахтларнинг тўкилган япроқлари қадам босишга халақит бериб, каттиқ шитирлар ва ғижир-ғижир қиларди. Кўкимтир осмонда юлдуз чақнади. Урмон устида эса ой ўроғи осилиб турарди.

Катерина Ивановна яланғоч арғувон олдида тўхтади-да, кўлини кўйиб йиғлаб юборди.

Мен йиқилмасин деб уни маҳкам ушлаб турардим. Катерина Ивановна жуда кекса кишилар сингари кўз ёшини кўрсатишдан уялмай йиғларди.

— Худо мендай сўққабош қаришни ҳеч бошингизга солмасин, бўталоғим,— деди у менга.— Ҳеч бошингизга солмасин!

Мен уни авайлаб уйга олиб кетарканман, қани энди мени шундай онам бўлса, жудаям бахтиёр бўлардим-да, деб ўйлардим!

Катерина Ивановна кечкурун менга отасидан қолган ва кўп йилдан бери сақланганидан сарғайиб кетган бир бойлам хатни ўқишга берди.

Бу хатлар орасида рассом Крамской ва римлик гравер Йорданнинг мактублари бор эди. Йордан ўз хатида даниялик машҳур ҳайкалтарош Торвальсен билан дўстлиги ва Латераннинг ажойиб мрамар ҳайкаллари ҳақида ёзганди.

Бу хатларни доимо кечалари ўқир эдим. Бу вақтда ташқарида шамол эсар, у яланғоч буталарни шитирлар, лампа ҳам зерикканидан худди ўзи билан ўзи гаплашаётгандай чирс-чирс қиларди. Римдан келган хатларни нотинч кечада колхоз қоровулининг шақилдоғини эшитиб ўқиш негадир ҳам ғалати, ҳам соз туюларди.

Ушанда мен Торвальсенга қизиқиб қолдим-да, кейин Москвадан у ҳақда нимаки бўлса, топиб ўқиб, эртакчи

Христиан Андерсен билан дўст бўлганини билиб олдим. Орадан бир неча йил ўтгандан кейин Андерсен ҳақида ҳикоя ёздим. Бу ҳикоям учун ҳам эски ёғоч уйдан миннатдорман.

Орадан бир неча кун ўтгач, Катерина Ивановна ётиб қолиб, қайтиб турмади. Унинг ҳеч қаери оғримасди. Кампир фақат толикдим деб нолирди, холос.

Мен Ленинградга, Настяга телеграмма юбордим. Нюрка ҳар эҳтимолга қарши яқинроқ бўлай деб Катерина Ивановнанинг хонасида ётиб юрди.

Нюрка бир куни кечаси эшигимни қаттиқ тақиллатди-да, кўрқувли овозда:

— Юринг! Бувим ўляпти!— деди.

Ичкарига кирганимда Катерина Ивановна беҳуш ётар, билинар-билинмас нафас оларди. Томирини ушлаб кўрдим. Томир урмас, балки ўргимчак уянинг ингичка ипи сингари титрарди.

Мен кийиниб, фонус ёқиб олдим-да, доктор чақиргани қишлоқ касалхонасига кетдим. Қасалхона олис ўрмонда эди. Қора совуқ дарахт кесилган жойдан қипиқ ҳидини олиб келарди. Тун оғиб қолганидан итлар улуши ҳам эшитилмасди.

Врач Катерина Ивановнага камфора укол қилди. Кейин, кампир ҳозир ўлим талвасасида, лекин жон бериши анчага чўзилади, чунки юраги бақувват деди-да, кетиб қолди.

Катерина Ивановнанинг жони субҳидамда узилди. Унинг кўзини юмиб кўйдим. Кампирнинг ярим очик ковоғини авайлаб босганимда ундан сариқ томчи юмалаганини мутлақо унутмасам керак.

Нюрка йиғидан ҳиқ-ҳиқ қилиб, эзгиланган конверт узатаркан:

— Бунда Катерина Ивановна ўзини қандай кўмиш кераклигини айтган,— деди.

Мен конвертни очиб, кампир қалтиллаб-қалтиллаб ёзган бир неча сўзни — ўлимидан кейин унга қандай кийим кийгизилиши ҳақидаги буйрукни ўқидим-да, хатни эрталаб Катерина Ивановнани охириги йўлга узатишга келган аёлларга тутқаздим.

Кейин мен гўрга жой танлагани қабристонга йўл олдим. Қайтиб келганимда Катерина Ивановна кийинтирилган ҳолда столда ётарди. Мен азбаройи ҳайратланганимдан донг қотиб қолдим.

Кампирнинг эғнида балда кийиладиган шлейфли кадимий кўйлақ бўлиб, у нозик-ниҳол киз сингари ётарди. Шлейф унинг оёқларини бемалол ўрагани. Шлейф тагидан буғу терисидан тикилган мўъжазгина қора туфли кўриниб турарди. Шам тутган қўлларида эса майин теридан қилинган қўлқоп бўлиб, тирсагигача тортиб кийгизилганди. Кўкрагига эса ипакдан ясалган алвон гулдаста қадалганди.

Кампирнинг юзига шаффоф оқ рўмол ёпиб қўйилганди. Агар кампирнинг еңги билан қўлқопи орасидаги қуруқшаган ва бурушган тирсаги кўринмаганда, столда ёш ва келишган жувон ётибди, деб ўйлаш мумкин эди.

Настя уч кун кечикиб, дафн маросими ўтгандан кейин келди.

Юқорида айтилганларнинг бари ёзувчи учун ҳаётий материалнинг — наср материалининг ўзгинасидир.

Шуниси қизиқки, бутун шароит, барча тафсилотлар ва ёғоч уй билан куз фасли — ҳамма-ҳаммаси Катерина Ивановнанинг аҳволи-руҳияси, ҳаётининг сўнги кунларида тортаётган оғир руҳий драмасига монанд эди.

Бироқ «Телеграмма» ҳикоясига ўшанда кўрганларим ва ўйлаган нарсаларимнинг ҳаммаси ҳам кирмади, албатта. Кўп нарсалар ҳар қачон бўлганидек сингари ҳикояга сиғмай қолди.

Ҳикояга эңг қимматли воқеаларни танлаб олмоқ

учун ёзувчилар тили билан айтганда, сўзсиз жуда катта материал «кўтариш» керак.

Мен иккинчи даражали ролларни ижро этган яхши актерлар ўз устларида қандай ишлаганларини кўрганман. Актёр образини яратаётган қаҳрамонининг бутун пьеса давомида бор-йўғи иккита-учта гапи бўлса ҳам, автордан фақат характери, унинг қанақа қиёфали одам-лигинигина эмас, балки таржимаи ҳоли ва қандай муҳитдан чиққанлигини ҳам синчиклаб суриштирарди.

Бу муфассал маълумот актёрга иккита-учта гапни айтиш учун зарур эди.

Ёзувчилар билан ҳам шундай ҳол содир бўлиб туради. Тўпланган материал ҳикояга зарур бўлган қисмга нисбатан анча мўл бўлиши керак.

* * *

Мен «Телеграмма» ҳақида ҳикоя қилдим. Бироқ ҳар бир ҳикоянинг ўзига яраша тарихи ва материали бўлади.

Бир йили қишни Ялтада ўтказдим. Турган уйимнинг деразасини очганимда ичкарига қуриган дуб япроқлари учиб кирар, шамол полдаги бу япроқларни учириб шитирлатарди. Булар кекса эманнинг эмас, балки Қрим тоғларининг ён бағирларида ўсадиган пастак эман бутасининг япроқлари эди.

Кечалари қор тушган тоғдан совуқ шамол эсарди. Жимирловчи юлдузлар ёғдусидаги қор сеҳрли яркирарди.

Ёнимдаги хонада турган шоир Асеев қаҳрамон Испания (у вақтда Испанияда уруш борарди), «Берселонанинг кўҳна осмони» ҳақида шеърлар ёзарди.

Шоир Владимир Луговский бўлса кучли дўрилдоқ овозида инглиз матросларининг қадимий кўшиқларини айтгани айтган эди:

Яхши қол ер! Кемамиз жўнар,
Чорлоқлар из қолдирди сенда...

Кечкурунлари биз радио ёнига тўпланиб, Испаниядаги жангларнинг ахборотини эшитардик.

Биз Симеиз расадхонасига ҳам бордик. У ерда соқсоқоли оқарган астроном бизга юлдузли осмонни — чексиз кўк кучоғидаги сийрак ва нақадар йироқ бўлган юлдузларни кўрсатди.

Қора денгиз флоти кемаларининг машқ пайтидаги отишмалари аҳён-аҳёнда Ялтада ҳам эшитилиб қоларди. Бундай пайтларда графиндаги сув титрар, мажолсиз гулдурос тоғ ён бағирларидан ўтиб, қарағайзорга сингиб кетарди.

Кечаси эса осмондан кўзга кўринмас самолётларнинг овози келарди.

Мен немис адиби Бруно Франкнинг Сервантес ҳақидаги китобини ўқирдим. Бу ерда китоб камчил бўлганидан уни бир неча марта ўқиб туширдим.

У пайтларда фашизм Европа бўйлаб тез ўрмалай бошлаган эди: Германиянинг Генрих Манн, Эйнштейн, Ремарк, Стефан Цвейг сингари олижаноб кишилари «кўнғир вабо» бўлмиш фашизм ва савдойи муттаҳам Гитлернинг шериклари бўлишни истамай, ўз ватанларини тарк этгандилар. Қувғинга учраганлар юракларида гуманизмнинг ғалабасига бўлган комил ишонч билан кетдилар.

Гайдар биз турган уйга сариқ кўзлари ўйноқлаб турган катта ва пахмоқ овчарка ит олиб келди. У итни, тоғ чўпонларининг кучуги, деб тушунтирди.

Гайдар ўзини адабиётдан беҳабар одамдай кўрса-тишга ҳаракат қиларди. У умуман ўзини содда тутишни хуш кўрарди.

Кечасилари Қора денгиз мунгли шовулларди. У кундузлари ҳам шовқин соларди-ю, бироқ унчалик эшитил-

масди. Денгиз шовқини эшитилиб турганда ёзини енгил кетарди.

Уша вақтлардаги «қундалик ҳаётимнинг» бир қатор тафсилотлари мана шулар. Булардан менинг «Този итлар анжумани» сарлавҳали ҳикоям туғилди. Сиз бу ҳикояда юқорида эслатилган нарсаларнинг деярли ҳаммасини: куруқ эман япроқларини ҳам, отишмалар овозини ҳам, Сервантесни ҳам, гуманизм тантанасига каттик ишонган кишиларни ҳам, тоғ овчаркасини ҳам, самолётларнинг тунги учишини ҳам ва бошқа кўп нарсаларни учрата оласиз.

Буларнинг барчаси бошқачароқ қилиб бир-бирига уйғулаштирилди ва маълум сюжетдан жой олди.

Бу ҳикояни ёзганда доимо калбимда тунлари тоғдан эсадиган совуқ шамол сезгисини сақлашга иштилдим. Бу ҳикоянинг гўё лейтмотиви бўлди ҳисобин.

ОЛМОС ТИЛ

Тилимизнинг бойлигига ҳайратда қоласан киши. Ҳар бир товуш мисли бир аргувондай, бари марварид янглиғ сердон, йирик. Бошқача ном нарсанинг ўзидан қимматроқдир, деган гап ҳам тўғридир.

Н. В. Гоголь

Чакалакзордаги булоқ

Қиммат баҳо тошлар ўзидан сирли жило таратгани сингари жуда кўп рус сўзларининг ҳам ўзига яраша поэзияси бор.

Мен қиммат баҳо тошлар жиловисда сирли ҳеч нарса

йўқлигини, бу ҳодисани ҳар бир физик оптика қонунилари билан оппа-осон тушунтириб беришни биламан, албатта.

Шундай бўлса ҳам тошлар жилоси кишида сирли туйғу уйғотади. Одам тошларни кўрганда, улардан нур таралишига сабабчи бўлган манба йўқ, деган фикрга ишонгиси келмайди.

Бу гап кўп тошларга, ҳаттоки аквамарин сингари оддий тошга ҳам тааллуқлидир. Аквамариннинг рангини тўғри аниқлаш қийин. Ҳанузгача бу тошга мос сўз топилмаган.

Аквамарин ўз номига кўра (аквамарин — денгиз суви, демакдир) денгиз тўлқинининг рангини ифодаловчи тош ҳисобланади. Бу унчалик тўғри эмас. Тошнинг тиниқ замирига тикилсангиз, сал кўкимтир ва оқиш рангини пайқайсиз. Бироқ аквамариннинг ўзига хос бўлган хусусияти ичдан нақ кумуш рангда (оқ эмас, кумуш рангда) нурланишидир.

Аквамаринга тикилса, юлдуз ранг денгиз сувини кўраётгандай бўлади, киши.

Аквамарин ва бошқа қиммат баҳо тошларнинг ранг ва жилога оид хусусиятлари бизда сирли туйғу қўзғатса керак. Уларнинг гўзаллиги бизга барибир галати кўриनावеради.

Кўп сўзларимизнинг «поэтик нурланишлари» келиб чиқишини тушунтирмак анча енгилдир. Менимча, ҳар бир сўз тушунчани, яъни поэтик мазмунни ифодалай олган тақдирдагина поэтик туюлади.

Бироқ сўзнинг тафаккуримизга таъсирини (у ифодаляётган тушунчани эмас) тушунтирмак анча мушкулдир. Мисол учун энг оддий сўзлардан бўлган «зарница» («шуъла»)ни олайлик. Бу сўзнинг оҳангиёқ олисдаги чакмоқнинг тунги осмондаги заиф нурини ифодалаётгандай бўлади.

Сўзни бундай идрок этиш жуда субъективдир, албатта. Унга эътиборни жалб қилиб, умумий қоидага айлантириш ярамайди. Мен «зарница»ни шундай идрок этман ва эшитман. Бироқ буни бошқаларга ёпиштириш фикридан йироқман.

Бироқ бундай поэтик сўзларнинг аксарияти табиат билан боғлиқлиги шубҳасиздир.

Рус тили халқни жону дилидан севиб, унинг ҳаётини «ипидан-игнасиғача» биладиган ва тупроғимизнинг ажиб гўзаллигини пайқай оладиган кишигагина ўзининг чи-накам сеҳрли хусусиятлари ва бойликларини тўла-тўқис намоён қилади.

Табиатда мавжуд бўлган барча нарсалар — сув, ҳаво, осмон, булут, қуёш, ёмғир, ўрмон, ботқоқ, дарё ва кўллар, ўтлоқ ва далалар, гуллар ва майсалар учун рус тилида жуда кўплаб яхши сўз ва атамалар бор.

Бунга ишонч ҳосил қилмоқ, ихчам ва ўткир лугатимизни ўрганмоқ учун бизда табиат ва халқ тилининг билимдонлари бўлган Қайгородов, Пришвин, Горький, Алексей Толстой, Аксаков, Лесков, Бунин ва бошқа ёзувчиларнинг китобларидан ташқари, тилнинг бош ва туганмас манбаи — халқ тилининг ўзи, колхозчилар, солчилар, чўпонлар, асараричилар, овчилар, балиқчилар, кекса ишчилар, ўрмон қоровуллари, ҳунармандлар, кишлоқ рассомлари, косиблар ва ҳар бир сўзи олтинга арзийдиган, кўпни кўрган кишиларнинг тили бор.

Бу фикрлар бир ўрмон қоровули билан суҳбатлашганимдан кейин янада равшанлашди.

Бу хусусда илгари ҳам қайси бир асаримда тўхтаган бўлсам керак. Агар бу рост бўлса, эски ҳикоямни такрорлашимга тўғри келаётгани учун узр сўрайман. У рус нутқи ҳақидаги мусоҳаба учун аҳамиятлидир.

Ўрмон қоровули икковимиз чакалакзор оралаб борардик. Бир вақтларда бу ерлар катта ботқоқлик бўлиб,

кейин у куриб, ўт босганди. Буни кўп йиллардан бери ўсиб ётган куюк йўсинлар ва улар орасидаги мўъжаз «кўз»лар бўлган кудуқлар ҳамда ҳамма ёқни босган бўзтиканлар кўрсатиб турарди.

Мен, чакалакзор яхши эмас, деган кенг тарқалган фикрга қўшилмайман. Чакалакзорнинг жозибаси кўп. Унда барча навдаги дарахтларнинг ниҳоллари — арча ва қарағай, тоғтерак ва қайинлар қалин ва иноқ ўсишадди. Чакалакзор байрамга ясатиб қўйилган деҳқон меҳмонхонасидай доимо нурафшон ва покиза бўлади.

Ҳар гал чакалакзорга борганимда, рассом Нестеров ўз пейзажларига худди шу жойдан бўёқлар топгандай туюлади. Чакалакзордаги ҳар бир дарахтнинг тана ва новдалари ўзича гўзал ҳаёт кечиради, шу важдан кўзга айниқса яқин ва азиздир.

Юқорида айтганимдай, йўсинлар орасида у ер-бу ерда «кўзлар» — кудуқлар кўзга ташланиб қоларди. Уларнинг суви тинч турганга ўхшарди. Бирок зингил солсангиз, кудуқ тагидан сув оҳиста чиқиб турганини ва унда брусника¹ япроқлари ёки қарағай игналари чириллаб айланаётган бўларди.

Биз шундай «кўз»лардан бири олдида тўхтаб, сув ичдик. Ундан скипидар² иси келарди.

— Булок! — деди ўрмон қоровули «кўз»дан қалқиб чиқиб, яна тубга шўнгиб кетган кўнғизга тикиларкан. — Чамамда Волга ҳам ана шундай «кўз»лардан бошланса керак?

— Ҳа, эҳтимол, — маъқулладим мен.

— Мен сўзларнинг мағзини чакишга жуда ишқибозман. — Ўрмон қоровули ногаҳон шундай дея кулди. —

¹ Мевали майда бута.

² Мойли экин.

Мана, ўзингиз ўйлаб кўринг. Қишига сўз ёпишиб олиб, ҳеч тинчлик бермаган пайтлар ҳам бўлади.

Ўрмон қоровули жим қолиб, елкасидаги ов милтиғини тўғрилаб қўйди-да, сўради.

— Сизни китоб ёзади, дейишади, тўғрими?

— Ҳа, ёзиб тураман.

— Демак, сиз сўзларнинг маъносини пухта ўйлаб оласиз. Мен бўлсам, канчалик уринсам ҳам, гоҳ-гоҳида баъзи сўзларнинг маъносини чақиб ололмайман. Одам ўрмонда кетаётганида хаёлидан сўзларни бирма-бир ўтказди-да, булар қаёқдан пайдо бўлиб қолди, деб ўйлайди. Бирок ҳеч иш чиқариб бўлмайди. Менда илм йўқ. Ўқимаганман. Гоҳ одам сўзнинг мағизини чакса, терисига сиғмай кетаркан. Қувонишнинг боиси нима? Мен болаларни ўқитмайман-ку. Ўрмон кишисиман, оддий қоровулман, холос.

— Ҳозир қайси сўз сизга тинчлик бермаяпти?— сўрадим мен.

— Мана шу булоқнинг ўзгинаси. Бу сўзни анчадан бери кўз тагига олиб қўйганман. Уни ҳозир текшириб ётибман. Менимча, булоқ (родник) бу ерда сувнинг туғила ётганидан пайдо бўлган, деб ўйлаш керак. Булоқ дарёни туғади, дарё эса она тупроғимиздан оқиб ўтиб, халқимизни боқади. Сиз бу сўзларнинг силлиқ чиқаётганини қаранг-аа — родник, родина, народ. Бу сўзлар бир-бири билан қариндош (родня). Қариндошнинг ўзи!— Ўрмон қоровули гапини яна такрорлаб, кулиб юборди.

Бу оддий сўзлар менга тилимизнинг теран илдизларини очди.

Бу сўзларга халқимизнинг кўп асрли бой тажрибаси, характериининг бутун поэтик томони мужассам бўлган.

Тил ва табиат

Мен шунга аминманки, рус тилини тўла эгалламок, бу тил ҳиссини йўқотмаслик учун фақатгина оддий кишилар билангина эмас, балки экинзорлар ва ўрмонлар, сувлар, кекса толлар, қушлар чағир-чуғури ва ёввойи ёнғоқ тагида бош силкиб турган ҳар бир гул билан мулоқатда бўлиб турмок лозим.

Ҳар бир кишининг ўз бахтли кашфиётлар пайти бўлиши керак. Мен ҳам Ўрта Россиянинг серўтлок ва серўрмон тарафида кашфиётларга тўлиқ бир ёзни ўтказганман. У сермомақалдиروق ва серкамалак ёз бўлган эди.

Бу ёз қарағайзор ўрмон шовуллаши, турналар кичкириғи, паға-паға оплок булутлар, тун осмонининг жилваси, калин ва хушбўй табулғазор, қаттиқ-қаттиқ қичкираётган хўрозлар, қош қораяётган ўтлокдаги кечки шафақ кўзларида жилва қилган қизларнинг туман ўпқонлар устида буралиб кўтарилаётган пайтдаги кўшиқлари тимсолида кириб келди.

Мен бу ёзни янгидан кўрдим ҳисоби. Кўп сўзлар гарчи аввалдан маълум бўлиб, уларни амалда яхшилаб синовдан ўтказмасам-да, энди уларни пайпаслаб, таъминин билиб, ҳидини сездим. Авваллари уларни эшитганимда одатдаги зерикарли образларни тасаввур қилардим. Энди эса ҳар бир сўзга беҳисоб жонли образлар жо қилинганлиги аён бўлди.

Булар қандай сўзлар экан ўзи? Улар шунақанги мўлки, қайси биридан ҳам бошлашни билмайман. Менимча, «ёмғир» сўзидан бошлаш осонроқ кўринади.

Мен шивалайдиган, кўр, у ер-бу ерга ёғадиган, кўзикорин чиқарадиган, тез ёғадиган, ён бағирлаб келадиган ва шиддат билан қиялаб қуядиган ёмғирлар ва ниҳоят сел борлигини билардим, албатта.

Буларни шунчаки билиш бошқа-ю, амалда кўриш ва ҳар бирида ўзига яраша поэзия яширинлигини, бир ёмғирнинг иккинчисидан ажратиб турувчи белгисни англаш бошқа.

Ушанда ёмғирни англатувчи сўзларнинг барчаси жонланиб, бакуват тортиб, ифода кучига тўлиб-тошади. Шунда ҳар бир сўз ортида уни шунчаки бехосдан талаффуз этганда кўрмаган ва сезмаган нарсаларни пайкайсиз.

Айтгандай, ёзувчининг сўзи китобхонга таъсир этининг ҳам ўзига яраша қонуни мавжуд.

Мабодо, ёзувчи ишлаётган пайтида сўзлари ортида ёзаётган нарсаларини кўрмаса, китобхон ҳам асарини ўқиганда ҳеч нарса кўролмайди.

Мабодо, ёзувчи ёзаётган нарсаларини яхшилаб кўриб турса, ўша оддий ва ҳатто сийқаси чиққан сўзлар ҳам янгиллик касб этиб, китобхонга зўр куч билан таъсир қилади ва қалбида ёзувчи унга етказмоқчи бўлган фикр, ҳис ва аҳволи-руҳияни ҳосил қилади.

Чамамда «подтекст» деб аталган нарсаларнинг сирини ҳам шунда бўлса керак.

Ёмғирга қайтайлик.

Ёмғирларнинг жуда кўп аломатлари бор. Куёш булут орқасига яширинади, тутун ер бағирлаб қолади, қалдирғочлар ҳам пастлаб уча бошлайди, ҳовлилардаги хўрозлар бевақт қичқираверади, осмонни эса туманли патдор булутлар қоплайверади — буларнинг бари ёмғир нишонларидир. Ёмғирдан сал олдин, гарчи осмонни булут босмаган бўлса ҳам, нозик нам анқиб туради. У ёмғир ёғиб ўтган томонлардан келса керак.

Ёмғирнинг илк томчилари ерга туша бошлайди. Халқ орасидаги «крапать» («томчилай бошлади») деган сўз илк томчилар чангли йўллар ва томларда қора излар

қолдираётган пайтда ёмғирнинг пайдо бўлишини яхши тушунтира олади.

Кейин ёмғир таркайди (расходится). Ана шундан кейин ёмғир илк бор ювган ернинг ажойиб намхуш иси таралади. Бу ис кўп турмайди. Уни ҳўл майсалар, айниқ-са кичитқон ҳиди сикиб чиқаради.

Қизиғи шундаки, ёмғир қанақа бўлишидан қатъий назар, у ёға бошлаган пайтда эркалатиб «дождик» дейишади. «Дождик собрался», «дождик припустил», «дождик траву обмывает» кабилар.

Сўз бевосита таассуротлар билан боғлиқ бўлган пайтда қандай жонланмоғини ва у ёзувчига амалда қандай ёрдамлашмоғини тушуниш учун ёмғирнинг бир неча турларини кўриб ўтамыз.

Мисол учун, тез ёғар («спорый») ёмғир кўзикорин ўстирадиган («грибковый») ёмғирдан нимаси билан фарқ қилади?

«Спорый» сўзи — тез, шиддатли деган маънони билдиради. Тез ёғар ёмғир шиддатли, кучли ёғади. У доим узокдан ҳам эшитиладиган гумбур-гумбур билан келади.

Бу ёмғир дарёга ёққанида жуда чиройли кўринади. Унинг ҳар бир томчиси сувда чуқурча ҳосил қилади, кейин сакраб кетади, яна тушади ва ғойиб бўлишдан олдин, бир неча лаҳза бояги чуқурчанинг тубида кўришиб туради. Бу томчи ялтирашидан марваридга ўхшайди.

У ёғаётганда дарё сатҳида шиша жаранглагандай бўлади. Бу жарангдан ёмғир пасаяётгани ёки кучаяётганини билиб олса бўлади.

Кўзикорин чиқарувчи ёмғир пастак булутлардан бирин-кетин томчилай бошлайди. Бу ёмғир ҳосил қилган кўлмак доимо тафтли бўлади. Бу ёмғир жарагламайди, балки аллаловчи нималарнидир шивирлайди, юмшок кўли билан дам бу, дам у япроқни ушлаб кўраётгандай буталарни енгил тебратиб туради.

Ўрмондаги чиринди ва йўсинлар бу ёмғирни томчи қолдирмай шимиб олади. Шу ваздан бу ёмғир ўтгандан кейин ўрмонда кўзиқоринлар — ёпишқоқ мойли, сарик тулқича, оқ кўзиқорин, қизил малла, опенка¹ ва беҳисоб курбақа саллалар потиллаб чиқади.

Кўзиқорин ёмғир пайтида ҳаводан тутун ҳиди келади ва муғамбир ҳамда эҳтиёткор чавақ балиқ яхши илинади.

Қуёш чиқиб турган пайтдаги кўр ёмғир ҳақида халқ орасида «подшоҳнинг қизи йиғлаяпти» деган гап юради. Бу ёмғирнинг қуёш нурида ялтировчи томчилари кўз ёшига ўхшайди. Эртақлардаги гўзал маликалар ҳам ёки қувончдан бунақа ялтировчи кўз ёши тўкмай ким тўксин!

Ёмғир пайтида нурлар ўйини ва хилма-хил товушларни — тахта томдан эшитилаётган бир маромдаги тақиллашдан тортиб, ёмғир суви тушувчи трубадан тушаётган чақиллашгача, ёмғир қиялаб ураётгандаги тасиртусур, кучли шовқингача — ҳаммасини анчагача кузатиш мумкин.

Буларнинг бари — ёмғир ҳақида айтиш мумкин бўлган нарсаларнинг жуда оз қисмидир, холос. Бирок шуларнинг ўзи ҳам бир ёзувчининг афтини бужмайтириб айтган қуйидаги сўзларидан ғазабланиш учун кифоя қилади:

— Мен зерикарли ва жонсиз табиатингиздан жонли кўчалар ва уйларни афзал кўраман,— деган эди у.— Ёмғир кўнгилсизлик ва ноқулайликдан бўлак ҳеч нарса насиб этмайди, албатта. Сиз хаёлпарастсиз, холос!

Рус тили осмоний ҳодисалар деб аталмиш нарсаларни ифодалайдиган ажойиб сўзларга нақадар бой!

Ёз гулдураси ер устидан сузиб ўтиб, уфқ ортига ён-

¹ Кўзиқорин тури.

бошлайди. Шу важдан одамлар, булут ўтиб кетгани йўқ, ёнбошлади, дейишни яхши кўришади.

Яшин дам ерга тик санчилгудек, дам қора булутлар орасида илдиз-пилдизи билан суғуриб олинган сершоҳ олтин дарахт янглиғ чакнайди. Камалак ҳовур кўтарилаётган намли кенгликлар узра товланиб туради. Момақалдирок эса гулдур-гулдур қилиб шовқин солади, вағиллайди, ерни ларзага келтиради.

Қишлоқда турганимда шу ерлик бир бола хонамга кириб келди-да, ҳайратдан катта очилган кўзларини менга тикиб:

— Юринг, момақалдирокларни тамоша қиламиз!— деди.

Бола момақалдирок сўзини кўпликда айтганда ҳақ эди. Чунки момақалдирок булутли бўлиб, бир пайтда ҳар тарафдан гулдурадди.

Бола «момақалдирокларни тамоша қиламиз» деганида дарҳол Дантенинг «Илоҳий комедия»сидаги «куёш нурлари жим колди» деган сўзларни эсладим. Унда ҳам, бунда ҳам тушунчалар қоришиқ эди. Бирок бу сўзга чуқур ифодалилиқ бахш этганди.

Юқорида «зарница» («шуъла»)ни эслатиб ўтгандим.

У кўпинча июль ойида, ғалла етилган пайтда бўлади. Шунинг учун ҳам халқ орасида «шуълалар ғаллани шуълалантиради» «зарницы заряд хлеб») — унга кечаси шуъла сочади, бундан эса ғалла тез етилади, деган афсона бор. Калуга областида «зарница»ни «хлебозарь» дейишади.

«Зарница» («шуъла») сўзи билан рус тилининг энг ажойиб сўзларидан бири бўлган «заря» («тонг») сўзи бир поэтик қаторда туради.

Бу сўз ҳеч қачон қаттиқроқ айтилмайди. Уни бақириб айтиш мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам бу сўз қишлоқ боғидаги

дарахтлар устини шаффоф ва сал кўкимтир нарса юллаган пайтдаги тун сукупатига гоятда монандир. Сутканинг бу пайтини халқ орасида «сўлим тортган пайт» («развидняет») ҳам дейишади.

Субҳидамда чўлпон юлдузи ер кифтида тургандай туюлади. Ҳаво эса бамисоли булоқ сувидай мусаффо бўлади.

Субҳидамнинг ўзига яраша қандайдир латофати, иффати бор. Бу пайтда ўт-ўланларни шабнам ювган бўлиб, қишлоқлардан янги соғилган сут ҳиди анкийди. Қишлоқнинг туман босган чеккаларидан чўпонлар найининг садоси янграйди.

Тонг тез отади. Иссиқ уйни сукунат босган, у сал ғира-шира. Мана, ниҳоят уйнинг ёғоч деворига сарғиш квадратлар туша бошлайди. Шундан сўнг ёғоч девор қаҳрабо янглиғ товлана бошлайди. Бу куёш чиқишидир.

Куз субҳидами бошқача. Унда тонг бадковок бўлиб, оҳишта отади. Бари бир совқотган ерни қиздиrolмайман, товсилаётган нурларимни қайтаролмайман, деб куёш ҳам уйғонгиси келавермайди.

Ҳамма нарса тоб ташлайди, фақат инсонгина таслим бўлмайди. Эрталабдан бошлабоқ хонадонлардаги печларда ўт ловиллаб, қишлоқлар устида тутун сузади, кейин эса ер узра таралади. Кейин, бир қарасанг, субҳидам ёмғирни деразанинг терлаган ойналарига урилаётган бўлади.

«Заря» («тонг») фақат эрталабга эмас, балки кечкурунги пайтга ҳам хосдир. Биз кўпинча икки тушунча — кун ботиши билан кечкурунги шафақни бир-бирига қориштириб юрамиз.

Кечки шафақ куёш ер чеккаси ортига ўтгандан кейин юз кўрсата бошлайди. Шунда у сўник осмонни ишғол этиб, унга хилма-хил тус бағишлайди. Унга соф олтин-

дан тортиб, феруза рангини ҳам бахш этади, кейин эса секин-аста қош қорайиб, кеч киради.

Бундай дамларда буталарда қизил оёқ қушлар чуғурлайди, беданалар сайрайди, мушгарлар фарёд қилади, илк юлдузлар милтирай бошлайди. Шафақ эса анча пайтгача уфқ ва туманлар устида пирпираб туради.

Шимолдаги оқ тунлар, Ленинград ёзининг тунлари — булар тўхтовсиз кечки шафақ ёхуд кечки ва эрталабки тонг билан шафақнинг омухтасидир.

Буни ҳеч ким Пушкинчалик равшан таърифлаган эмас:

Люблю тебя, Петра творенье,
Люблю твой строгий, стройный вид,
Невы державное течение,
Береговой ее гранит.
Твоих оград узор чугунный,
Твоих задумчивых ночей,
Прозрачный сумрак, блеск безлунный,
Когда я в комнате моей
Пишу, читаю без лампы,
И ясны спящие громады
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла,
И, не пуская тьму ночную
На золотые небеса,
Одна заря сменить другую
Спешит, дав ночи полчаса.

Бу сатрлар фақатгина шеъриятнинг чўққисигина эмас. Уларда равшанликгина эмас, руҳий тиниклик ва сокинлик ҳам мавжуддир. Бундан ташқари уларда рус лафзининг бор сеҳрини ҳам кўрамиз.

Мабодо рус поэзияси йўқолибди, рус тилининг ўзи ҳам ғойиб бўлганмиш, улардан фақат ана шу бир неча сатргина колганмиш, деб тасаввур қилиш мумкин бўлганида ҳам тилимизнинг бойлиги ва мусиқий кучи ҳар бир одамга аниқ кўринган бўлур эди. Чунки Пушкин-

нинг бу мисраларига тилимизнинг гаройиб сифатлари ажойиб кристалдаги сингари жо бўлгандир.

Бундай тилни яратган халқ чинакамига буюк ва бахтиёр халқдир.

Чечак ва майса уюмлари

Сўзлар маъносини ўрмон қоровулидан бошка одамлар ҳам чақишга уринадилар. Улар кўпчиликдир. Сўз маъносини чакмагунча уларнинг кўнгли жойига тушмайди.

Мени Сергей Есенин шеърларидаги «свей» сўзи бир куни ҳайратда қолдиргани ҳануз эсимда:

И меня по ветряному свею,
По тому ль песку
Поведут с веревкою на шею
Полюбить тоску.

Мен «свей» сўзининг маъносини билмасам-да, унда поэтик мазмун мавжудлигини фаҳмлардим. Бу сўз ўзидан поэтик руҳ таратаётгандек туюларди.

Анча вақтгача бу сўзнинг маъзини чақолмадим, бор тахминларимдан эса бир иш чиқаролмадим. Есенин нима сабабдан «ветряный свей» деган? Бу сўз чамаси шамол билан боғлиқ бўлса керак. Бироқ боғлиқлиги қандай?

Бу сўзнинг маъносини ўлкашунос адиб Юриндан биллиб олдим.

Юрин Ўрта Россия табиати, ҳаёти ва тарихига қиттай алоқаси бўлган ҳар бир сўзга жуда синчков эди.

У ана шу одати билан жонажон ўлкасининг билағони

ва ишқибози бўлган кишиларга, Россиянинг кичик шаҳарларида сакланиб қолган, ўлкаларининг, ҳатто районларининг барча қизиқарли хусусиятларини — географияси, ҳайвонот, наботот ва тарихига алоқадор барча нарсаларни мисқоллаб йиғувчи толмас тадқиқотчилар ва тўпловчиларга ўхшаб кетарди.

Юрин мен турган кишлоққа келди, кейин икковимиз дарёнинг нариги бетидаги ўтлоққа кетдик. Биз дарё куми устига қурилган кўприкчалар томон борардик. Бундан бир оз олдин шамол бўлганидан ҳар маҳалгидай сингари қум сатҳи тарам-тарам ва чўтир эди.

— Бунинг нима деб аталишини биласизми?— Юрин шундай дея тарам-тарам қумга ишора қилди.

— Йўқ, билмайман.

— Свей,— деди Юрин,— шамол қумни тўзитиб шундай ҳолга келтиради. Бу сўз шундан чиққан.

Мен излаган сўзининг маъносини топган ўрмон қорюлидай суюниб кетдим.

Есенин «ветряный свей» сўзини ишлатиб, қумни эслатганида («по тому ль песку...») сабаби бор экан. Мен ҳаммасидан ҳам бу сўзнинг худди ўзим тахмин қилгандек табиатнинг поэтик ҳодисасини ифодалаганидан мамнун эдим.

Есенин ватани бўлган Константиново (ҳозирги Есенин) кишлоғи бу ердан унча олис бўлмаган Ока дарёсининг нариги томонида эди.

Қуёш доимо ўша томонга ботарди. Уша пайтдан бошлаб Есенин поэзияси менга Оканинг нарёғидаги серкўлам шафақ ва ўтлоқларга тушган туман ёки ўрмон қуюндисининг кўкиш тутуни чўккан пайтдаги ним қоронгиликнинг энг яхши ифодаси янглиғ туюлади.

Мен гўё кимсасиз туюлган ана шу ўтлоқларда хилма-хил тасодифлар ва ногаҳон учрашувлар шоҳиди бўлдим.

Бир куни баланд ва тик қирғоқлари бағрини тиканли маймунжон босиб кетган мўъжазгина кўлда балиқ тутиб ўтирардим. Кўлни чор атрофдан кекса толлар ва қора тераклар ўраганди. Шу вайдан ҳатто қуёш чиққан кунларда ҳам кўлда шамол юрмас — у тинч бўларди.

Мен нақ сув бўйида, қалин новдалар қуршовида ўтирганимда юқоридан ҳам мутлако кўринмасдим. Соҳил чеккаларидаги сариқ гулсапсарлар очилган, нарироқдаги серлойқа, бироқ чуқур жойларда биқирлаб пуфак ёрилиб турарди. Товонбалиқлар тубдан емиш излаб лойқани титкилашаётган бўлса керак.

Тепамдаги гуллар белдан келадиган жойда қишлоқ болалари кўзиқулоқ теришарди. Овозларига қараганда у ерда учта қизча ва битта кичикроқ ўғил бола бор эди.

Икки қизча гаплашганларида ўзларини кўп болали қишлоқ аёлларидай кўрсатишга ҳаракат қилишарди. Чамаси, уларнинг ҳар бири ўз онасига тақлид қиларди. Уларнинг ўйини шундай эди. Учинчи қизча бўлса ҳеч гапга аралашмай чийиллаб ашула айтгани айтган эди.

Ҳаво трявогаси пайтида
Соҳибжамол қизим туғилди...

У ашуланинг у ёғини билмаганидан жим қоларди-да, кейин яна «ҳаво трявогаси» ҳақидаги ашуласини бошларди.

— Трявога, трявога! — деди жаҳл билан овози бўғиқроқ қизча. — Кун бўйи уйдаги бутун бир оломонни мактабга жўнатаман, деб ўлиб бўласан. Мактабда уларга нимани ўқитишади, ўзи? Битта сўзни ҳам одамлардай айтишолмайди. «Трявога» эмас, «тревога» дейиш керак! Отангга айтай, бир адабингни бериб кўйсин!

— Менинг шумтака Петькам бўлса, — деди бошқа қизча, — «икки» олиб келибди. Таггин арифметикадан

олибди. Узиниям ўлгудай саваладим. Қўлларим зиркираб кетди.

— Елғон гапиряпсан, Нюрка!— деди ўғил бола дўриллаб.— Петькани ойим савалади. Ушандаям секингина урди.

— Энди сен бормидинг, мишики!— Нюрка бақириб берди.— Тилингни чиқариб кўяман.

— Менга қаранг, кизлар!— деди овози бўғикрок кизча хурсанд бўлгандай.— Ҳозир сизларга бир нарса айтаман! Қаердадир шу ерда, Қушкечув ёнида бута ўсармиш. Кеч кирди дегунча нақ учигача кўк оловдай ёнармиш! Шундай ёнармишки, эрталабгача соб бўлмасмиш. Унга яқин бориш хатарли эмиш.

— У нега ёнаркан, Клава?— қўрқиб сўради Нюрка.

— Хазинани кўрсатармиш-да,— деди Клава жавоб бериб.— Тагига хазина кўмилганмиш. У олтин қаламча эмиш. Қимки шу қаламни олиб, хоҳлаган нарсасини ёзса, ўша заҳоти тайёр бўлармиш.

— Менга бер!— деди бола буйруқнамо қилиб.

— Нимани берай?

— Қаламчани.

— Тур, нари йўқол!

— Бер!— бола шундай деб бақирди-ю, дўриллаган ёқимсиз овозда йиғлаб юборди.— Қаламчани бер, аҳ-моқ!

— Аҳа, ҳали шунақами?— Нюрка шундай деди-ю, ўша заҳоти қаттиқ шапалоқ овози эшитилди.— Бошга битган бало бўлдинг-ку! Сени туғмай ўлай!

Бола нима сабабдандир бирдан овунди қолди.

— Сен, жонгинам,— деди Клава ясама чучмал овозда,— болаларингга қўл кўтарма. Бунақада ўлдириб кўясан. Худди мендақа иш тут— уларга таълим бер. Бўлмаса, боланг шўртумшуқ чиқиб, ўзинг тугул бошқаларга ҳам фойдаси тегмайди.

— Нимани таълим берардинг?— деди Нюрка уҳ тортиб.— Таълим бериб кўр-чи! Сени ўқитиб кўяди!

— Нега таълимга ўргатиб бўлмас экан!— Клава эътироз билдирди.— Уларга ҳамма нарсадан таълим бериш керак. Мана, бизга эргашиб келиб, бекорга акиллаяпти. Атрофдаги гулларга қара, ҳаммаси бир-бирига ўхшамайди. Бу гуллар юзларча келади. Бу нимани биллади? Балониям билмайди. Ҳатто мана шу гулнинг отиниям билмайди.

— Айиктовон!— деди бола.

— Бу айиктовон эмас, медуница¹. Узинг айиктовонсан.

— Мядуница!— деди бола ҳатто сал ғурур билан такрорлаб.

— «Мядуница» эмас, «медуница». Тўғри айт.

— Мядуница,— бола сўзини яна такрорлади-да, ўша заҳоти шошилиб сўради: — У канақа, пушти рангми?

— Бу ялпиз. Қапи мендан кейин айт: ялпиз!

— Хўп, ялпиз,— маъқуллади бола.

— «Хўп-хўп» ингни кўй, мендан кейин яхшилаб айтавер. Мана бу табулға. Шунақаям ҳиди яхшики, ёқимли, хушбўй! Узиб берайми?

Афтидан бу ўйин болага хуш келарди. У бурнини торта-торта Клавадан кейин гулларнинг номини тўғри айтди. Клава бўлса гуллар отини кетма-кет айтишдан тўхтамасди..

— Қара, манови кўға. Манови оқ кўнғирокчалари бор гул эса сариқ нилуфар. Бунини эса каккунинг ёши дейишади.

Мен уларга қулоқ соларканман, ҳайратда эдим. Қизча жуда кўп чечакларни билар эди. У ёввойи наша, тун гўзали, чиннигул, чўпон халтаси, туёқ ўт, совунилдиз,

¹ Қашқа беда.

илон гул, валерьянка, чўл ялпизи, гулбадранг, софтана ва жуда кўп чечак ҳамда ўтларнинг отини айтди.

Бироқ ботаникадан берилаётган бу сабоқ тўсатдан узилиб қолди.

— Тикан кирди-и!— бола бирдан қаттиқ йиглаб юборди.— Мени қаёққа олиб келдинглар, аҳмоқлар! Тиканни босиб олдим! Энди уйимга кетолмайман!

— Ҳой қизчалар!— узокдан мўйсафид кишининг овози эшитилди.— Нега болани хафа қиляпсизлар?

— Тиканни ўзи босиб олди, Пахом амаки!— соф талаффуз тарафдори бўлган Клава чолга бақирди-да, овозини паслатди:— Ҳе, уятсиз! Ўзинг ҳар қанака одамни хуноб қиласан!

Чолнинг болаларга яқинлашиб келаётгани эшитилиб турарди. У пастга, кўлга қараб, қармоқларимга кўзи тушгач, болаларга бақирди:

— Бу ерда бир одам балиқ тутяпти-ку, сен қақилдоқлар оламини бошларингга кўтаряпсанлар. Нима, сенларга ўтлоқлар торлик қилдими?!

— Қаерда тутяпти?— бола шошилиб сўради.— Менга ҳам қармоғини берсин, балиқ тутаман.

— Гапини қаранг-а!— бақирди Нюра.— Сувга тушиб кетарсан қулоксиз, баттол!

Болалар кўп ўтмай кетиб қолишди. Уларни бари бир кўролмадим. Чол эса соҳилда пича ўй суриб турди-да, сўнг одоб билан томоқ кириб, ишонқирамаган оҳангда сўради:

— Гражданин, сизда чекадиган нарса йўқми?

Мен, топилади, деб жавоб бердим. Шундан кейин чол папирос олгани маймунжон тупларига ёпишиб, тик соҳилдан сўкина-сўкина бир амаллаб ёнимга тушди.

Чол қотма ва жиккак, бироқ қўлида каттагина пичоғи бор эди. Пичоқ чарм қинда турарди. Чол мени, пичоқ-

ни кўриб ваҳм босяпти, деган хаёлига борди шекилли, шоша-пиша:

— Новда кесгани келувдим. Эрмакка сават ва кажават тўқиб тураман,— деди.

Мен чолга, тенада ҳамма чечак ва майсаларининг отини биладиган ажойиб кизча бор эди, дедим.

— Клавкани айтяпсизми?— сўради чол.— У, қояхиз отбоқари Қарнауховнинг кизи. Облаstda ўт-ўланларини билишда бунисидан ўтадигани йўғу, янаям билимасинми! Сиз буниси билан гапланиш, маза қиласиз. Шундай денг-а!— чол жим қолиб, уҳ тортди.— Ҳар туланинг ўз номи бор... Паспортизация экан-да.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Чол яна панирос сўраб олди-да, кетди. Кўп ўтмай мен ҳам кўзгалдим.

Чакалакзордан ўтлоқ йўлига чиқиб олганимдан кейин анча олдинда кетаётган иккита қизчани кўриб қолдим. Улар кучок-кучок чечак кўтариб боришарди. Улардан бири бошига катта картуз кийиб олган ўғил болани тизлаб олганди.

Қизлар тез кетишарди. Товонлари лип-лип кўтарилиб тушарди. Кейин ўша томондан чийилдоқ овозда айтилган кўшиқ эшитилди:

Ҳаво трывогаси пайтида
Соҳибжамол қизим тугилди...

Қуёш Оканинг нариги ёғига, Есенин қишлоғи ортига бота бошлади. Унинг кизғиш ёғдуси Шарқ томонда дavor янглиғ чўзилиб кетган ўрмонни ёритиб турарди.

ЛУҒАТЛАР

Баъзан хаёлинига ҳар хил ўйлар келади. Масалан, гоҳо рус тилининг бир неча янги луғатларини (мавжуд

бўлган умумий лугатлардан бошқа албатта) тузиш керак, деган фикр менга тинчлик бермайди.

Ана шундай лугатлардан бирига, айтайлик, табиатга алоқадор сўзларни, бошқасига маҳаллий тилдаги яхши ва қайроқи сўзларни, учинчисига рус тилини булғатаётган кераксиз ва ўлик, бор қуруқ ва бемаза сўзларни тўплаш керак.

Кейинги лугат кишиларни бемаъни ва тутуруксиз нутқдан бездиришга керакдир.

Табиатга оид сўзларни йиғиш фикри ўтлоқдаги кўл бўйида ўтириб овози сал бўғикрок қизчанинг хилма-хил ўт ва гулларнинг отини бирма-бир айтиб ташлаганини эшитганимда хаёлимга келганди.

Бу изоҳли лугат бўлади, албатта. Ҳар бир сўзга изоҳ берилади, шундан сўнг ёзувчилар, шоирлар ва олимлар асарларининг ана шу сўзга илмий ёки поэтик алоқаси бўлган жойидан бир неча парча келтирилади.

Масалан, «сумалак» (сосулька) сўзидан кейин Пришвин асаридан манови парчани келтирса бўлади:

«Дарахтларнинг тик жарликдан осилиб турган қалин ва узун илдизлари қирғоқнинг совуқ паноҳида сумалакларга айланган ва чўзила-чўзила сувга етиб қолганди. Баҳорнинг оромбахш ва майин шамоли салгина эсиб, сувни мавжлантирганда, тўлқинлар сумалакларга тегиб, уларни безовта қилар, шунда сумалаклар бир-бирига урилиб жаранглар, бу эса баҳорнинг илк овози, эол чилторсининг таронаси эди».

«Сентябрь» сўзидан кейин Баратинский шеърдан ушбу парча келтирилса соз бўлар эди:

Сентябрь ҳам келди! Қуёш нимлаб,
Ботаркан намхушроқ нурларни сочар.
Бу нур дарёларнинг тиник кўзгусида
Хира олтин янглиғ ялтираб қочар.

Мен, бундай луғатларни, айниқса «табиат» сўзлари луғатини тузишни хаёл қиларканман, сўзларни уч бўлимга ажратдим: «ўрмон», «дала», «ўтлоқ» сўзлари, йил фасллари, метеорологик ҳодисалар, сув, дарё ва кўллар, ўсимлик ва жониворлар ҳақидаги сўзлар.

Мен бундай луғатни одамлар ўқийдиган китоб сингари тузиш кераклигини тушунардим. Шунда у ўқувчига табиатимиз ҳақида ҳам, тилимизнинг бекиёс бойликлари ҳақида ҳам тушунча берган бўларди.

Битта одам бундай ишнинг урдасидан чиқолмайди, албатта. Бу ишга унинг бутун умри ҳам етмайди.

Мен ҳар гал ушбу луғатни ўйларканман, гарчи бу иш кўлимдан келмаса ҳам (чунки бунга билимим кор қилмайди), ақалли бошқалар каторида иштирок этиш учун йигирма ёш яшаргим келади.

Мен ҳаттоки бу луғатга атаб у-буларни ёзиб юрган-дим, бироқ афсуски, йўқотиб қўйдим. Уларни хотира бўйича тиклашнинг эса, деярли иложи йўқ.

Бир марта ёз бўйи ўт ва чечаклар йигиш билан банд бўлдим. Шунда ўсимликларнинг эски кўлланмаси бўйича уларнинг ном ва хусусиятларини аниқладим, кейин буларни ўз ёзувларим каторига тиркадим. Буларнинг бари кизикарли нарсалар эди.

Мен то ўша пайтгача табиатда рўй берадиган барча нарсалар мақсадга мувофиқлиги, ҳар бир япроқ, гул, илдиз ёки уруғнинг мураккаблик ва мукамаллик касб этганлигини мутлақо тасаввур қилмасдим.

Гоҳо ана шу мақсадга мувофиқлик ўзини шунчаки ва ҳатто дардчил ҳолда кўрсатиб қўярди.

Бир кузакда дўстим билан Ока дарёсининг қадимий ва хилват жилғасида бир неча кунни балиқ тутиб ўтказдик. Жилға бир неча аср муқаддам дарёдан узилиб қолганидан чуқур ва чўзинчоқ кўлга айланганди. Уни чакалақлар қаттиқ қуршаб олганидан, лабига яқин бо-

риш мушкул, гоҳи жойларда эса бунинг сира пложи йўк эди.

Устимга жундан тўкилган камзул кийганимдан, череда (у кўштиш арпанинг ясси донига ўхшайди), қарикиз ва бошқа ўсимликларнинг тиканли донлари унга ёпишиб колганди.

Булутсиз, совук кунлар эди. Биз қапада ечинмасдан ётиб қолардик. Учинчи куни озгина ёмғир ёғди, камзулим нам тортди. Ярим кечада эса қўкрагимнинг бир неча ерида худди биров тўғнағич санчаётгандек кучли оғрик сездим.

Маълум бўлишича, қандайдир ўтнинг думалок, ясси уруғлари нам тортган, кейин бўртиб, буралиб курткамга санчила бошлапти. Уни тешгандан кейин қўйлагимдан ҳам ўтиб, ярим кечада баданимга санчилаётган экан.

Бу, менимча, мақсадга мувофиқликнинг энг ёрқин мисолларидан бири эди. Уруғ ерга тушиб, биринчи ёмғиргача ҳаракатсиз ётганди. Унинг қурук тупрок бағрини ёриб киришидан маъни йўк эди. Бирок ер ёмғирдан нам бўлди дегунча бурама шаклдаги бу уруғ шишиб, уна бошлади. Буров янглиғ ер бағрига кира бошлади ва тегишли муддатда ривожлана бошлади.

Мен яна «қиссанинг асосий йўналиши»дан четга чиқиб, уруғлар ҳақидаги гапга тушиб кетдим. Бирок мен уруғлар хусусида қалам сурарканман, яна бир ажойиб ҳодиса ёдимга тушди. Мен уни эслатмай ўтолмайман. Бунинг устига, унинг, гарчи олисроқ бўлса ҳам, менимча, адабиётга, хусусан қайси китоблар узоқ умр кўради, қайси бирлари давр синовларига дош беролмайди ва «булутли кунда очилиб сўлган» маҳзун чечак янглиғ жон беради, деган масалага қиёсий муносабати бор.

Бу ерда гап истироҳат боғларимизнинг романтик дарахти бўлган оддий аргувоннинг хушбўй иси хусусида кетяпти.

Арғувон исни олисдан ҳам сезиш мумкин. Дарахт якинида уни деярли билиб бўлмайди. Арғувон бамисоли ўзини анча олисдан ўраб олган муаттар доиранинг ўртасида туради.

Бунда ҳам мақсадга мувофиқлик бор, бироқ уни ҳалигача буткул кашф қилмаганмиз.

Чинакам адабиёт — арғувон гулининг ўзгинасидир.

Адабиётнинг кучи ва камолот даражасини текшириб, баҳо бермок, унинг нафаси ва ўлмас гўзаллигини сезмок учун кўпинча вақт масофаси даркор.

Агар вақт инсон ҳақидаги хотира янглиғ муҳаббат ва бошқа инсоний туйғуларни сўндира олса, чинакам адабиёт учун абадийят ҳадея этади. Салтиков-Шчедриннинг, адабиётнинг умри бокийдир, деган сўзларини эсламок керак. Пушкин эса бу хусусда «Йўқ, бутунлай ўлмайман, қалбим яшар лирамда, тупроғим-ла чиримай, яшайди у тоабат» деган. «Қовжираб узилган бу япроқ кўшиқларда олтин янглиғ порлаяжак» деган сўзлар эса Фет каламига мансубдир.

Барча давр ва халкларнинг ёзувчилари, шоирлари, рассомлари ва олимлари баён қилган бундай фикрларни кўплаб келтириш мумкин.

Бу фикр бизни «суюкли ўйларимизни такомиллаштириш»га, доимий изланишга, маҳоратнинг янги чўққиларини забт этишга илҳомлантирмоғи зарур. Шунингдек, инсон аклининг чинакам меваси — ижоди билан жонли инсон қалбига мутлақо нозарур бўлган саёз, ланж ва нодон адабиёт ўлчовсиз масофа мавжудлигини ҳам англатиб турмоғи даркор.

Ҳа, арғувон гулининг хусусиятлари ҳақида ана шундай мусоҳаба куриш мумкин!

Чамаси, ҳамма нарса инсон фикрининг кўмакчиси бўла олади. Шунинг учун ҳеч нарсадан ҳазар қилмаслик керак. Ахир кераксиз туюлган қуруқ нўхат дони ёки снн-

ган шишанинг бўйни сингари нарсаларнинг тегишли ёрдамида эртақлар бунёдга кслади-ку.

Ушбу чекинишлардан кейин ҳар қалай ўзим хаёл қилган (деярли фантастик) луғатлар учун ёзиб юрган нарсаларимнинг баъзиларини хотирам кўмагида тиклашга уриниб кўраман.

Билишимча, ёзувчиларимизнинг баъзиларида ана шундай «шахсий» луғатлар бор. Бироқ улар луғатларини бировга кўрсатишмайди ва кези келганда ёқинқирамай тилга олишади.

Юқорида мен айтиб ўтган булок, ёмғир, гулдурак, тонг, «свей» ва хилма-хил ўтлар ва гуллар номлари ҳақидаги нарсаларнинг ҳаммаси хотирам бўйича тиклаган «луғат учун ёзувлар» дир.

Менинг бунга оид илк ёзувларим ўрмонлар ҳақида эди. Урта Россиянинг табиатидан ўрмонларни севиб колганимга Жанубнинг ўрмонсиз жойида катта бўлганим сабабчи бўлса керак.

Мени бутунлай мафтун этган «ўрмонга оид» биринчи сўз «хилватнишин» («глухомань») сўзи эди. Тўғри, бу сўз фақат ўрмонгагина нисбатан айтилмаса-да (худди «глушняк» сўзи сингари), уни биринчи марта ўрмон коровулларидан эшитгандим. Ушандан бери бу сўз тасаввуримда қалин, куюқ ўрмон, унинг йиқилган дарахтлари, йод иси анқиб турган прель ва чирик тўнкалар қалашиб ётган, кўкимтир қоронғулик ва сукунат чўккан жойлари билан боғлиқ ҳолда яшаб келади. «Менга қарашлимисан, ўлкам, олисдаги менинг эй гўшам!»

Шундан кейин эса ўрмонга чинакам алоқадор сўзлар: кемабоп дарахтзор, теракзор, чакалакзор, қумликдаги ўрмонзор, чапига, мшари (ўрмондаги курук ботқоқлар), гари, қора ўрмон, тақир ер, ўрмон чеккаси, ўрмон чегараси, қайинзор, кесилган ўрмон, дарахт пўстлоғи, қарағай елими, ўрмондаги тор йўл, заранг, қарағай,

болутзор ва гўзал маънога тўлик кўплаб оддий сўзлар бирма-бир тизилиб кела бошлади.

Ҳаттоки, «ўрмондаги чегара симёғочӣ», «пикет», техника терминлари ҳам илғаб бўлмайдиган гўзалликка молик сўзлардир. Агар сиз ўрмонларни яхши билсангиз, бу фикрга кўшиласиз.

Унча баланд бўлмаган чегара сим ёғочлари тор ўрмон йўллари кесишган жойда туради. Улар ёнида доимо қовжираган баланд ўт ва ёввойи кулупнай (земляника) ўсган кум тепача бўлади. Бу тепача сим ёғочга чуқур қовланганда чиқариб ташланган кумдан ҳосил бўлган. Сим ёғочнинг тарашланган ерига «ўрмон квартали»нинг рақамлари куйдириб, ўйиб ёзилган.

Деярли ҳар маҳал ана шу сим ёғочларда канотини йиғиб олган капалаклар исиниб ўтиришади, чумолилар эса у ёқдан-бу ёққа илдам ўрмалаб туришади.

Бу сим ёғочларнинг олд томони ўрмондагига қараганда иссиқроқ (балки шундай эмасдир ҳам) бўлади. Шунинг учун ҳам ана шу сим ёғочга суяниб ўтириб дам оласан, кўкка тикилиб, дарахт учларининг секин шовиллашини тинглайсан, киши. Осмон тор йўллар оша яққол кўриниб туради. Унда чеккалари кумуш ранг булутлар силлиқ сузади. Бир ҳафта ва бир ой шу алфозда ўтириб, биронта ҳам одамни кўра олмаслик эҳтимолдан холи эмас. Осмон ва булутлар, ўрмон ва серкул ердаги чучмўманинг кўкимтир пиёласида, шунингдек, юрагингизда ҳам пешин вақтидаги ором ҳукмронлик қилади.

Орадан бир-икки йил ўтгач, гоҳо эски таниш сим ёғочингни таниб қоласан, киши. Ушанда, ҳар гал ўтган вақт ичида қанчадан-қанча сувлар оқиб ўтди, қарларда бўлмадим, қанча мусибатлар ва қувончлар бошимдан кечмади, бу сим ёғоч эса бу ерда кундузи демай, кечаси демай садокатли дўстинг янглиғ ёзда ҳам, қишда ҳам сени кутиб турибди, деб ўйлайсан, киши. Фақат ун-

даги сарик қурбака ўтлар кўпайибди, зарпечак нақ учигача олибди. Зарпечак офтобда қизиганда бодом сингари ўзидан аччиқроқ ҳид таратади.

Ҳаммасидан ҳам ўрмонни ўт ўчирувчилар вишқасидан тамоша қилган яхши. Ушанда ўрмон уфққача чўзилгани, баландликларга тушгани, кум жарликларга тушгани, янглиғ турганлиги аниқ этиб кўришиб қолади. Ў лининг ёхуд қизғиш «ўжар» суви. линг камари бўлади.

Вишкада туриб инсонга сиз ва номаълум қалин ўнатини кўрса бўлади.

Ўрмон чақирғига ку. Ўўлмайди. Уша заҳотиёқ игна баргли яшил у, ғрига сингиб кетмоқ учун қопчиқ ва компасни олиб йўлга тушмоқ керак.

Бир куни Аркадий Гайдар икковимиз шундай қилдик. Тонготарга яқин илон изи ўрмон жилғасига чиққунимизча кундузи ва кечаси йўлсиз ўрмонда қарағайларнинг шохлари оша фақат бизга (чунки бошқа ҳамма нарса қаттиқ уйқуда эди) мўралаётган юлдузларни чамалаб йўл босдик.

Дарёни эса туман чулғаган эди.

Биз дарё лабида гулхан ёқиб, яқинроқ ўтирдик-да, анчагача чурқ этмай, қаердадир, тўнка тагидан оқиб ётган сувнинг шилдирашини тингладик, кейин эса буғунинг мунгли маъраши эшитилди. Биз шарқ томондан латофатли мовий тонг отгунча индамай папирос тутатиб ўтирдик.

— Юз йил шундай умр кўрсанг!— деди Гайдар.— Сенга юз йил етадимми?

— Етмас дейман.

— Менга ҳам камлик қилади. Котелокни узат. Чой кўямиз.

У қоронғулик кўйидаги дарёга қараб кетди. Мен Гайдар котелокни кумлаб юваётганини, унинг сиз бади узилиб кетганидан сўкинаётганлигини эшитиб турардим. Кейин у менга нотаниш бўлган кўшикни хиргойи киза бошлади:

Қадмдан бу ўрмон бўлган
Қароқчилар мақоши.
Кўйиш-кўнжда пичоқ юрган,
Ўткир тиглар замоши.

Овозидан Гайдарнинг кўнгли тинч эди. Ўрмон сукут сақлаб, Гайдар кўшиғини тинглар, фақат дарёгина искулай тўнкадан жаҳли чиқиб, мингиллагани-мингиллаган эди.

Ўрмонга алоқадор бўлмаган жуда кўп сўзлар борки, улар ҳам худди: «ўрмон» сўзлари сингари пинҳона сەҳри билан мафтун қилади.

Рус тили йил фасллари ва табиат ҳодисаларига мансуб ҳамда улар билан боғлиқ бўлган сўзларга ниҳоят даражада бойдир.

Мисол учун ақалли навбаҳорни олайлик. Сўнги совуқлардан жунжикаётган бу қизалоқ баҳор бисотида жуда кўп яхши сўзлар бор.

Навбаҳорда иссиқ ҳаво, совуқ ҳаволар бўлади. Бўғотлардан томчилар чакиллай бошлайди. Қор майдалашиб, ерга чўкиб, эриб кетаверади. Уни туман кемиради. Ёғлар билқиллаб қолади, лойгарчилик бошланади.

Дарё музида қора сувли ёриқлар пайдо бўлади. Қора эриган тепачалар қорайиб қолади. Қор кетган жойларда оқ калдирмоқлар сарғайиб кўринади.

Кейин дарёларда муз силжиши (силжиши, ҳаракати эмас) бошланади. Бунда муз кийишк ёрилиб, бир-бири-

га мингашади, унинг дарз кетган жойлари — ёриқ ва тешикларидан сув чиқади.

Муз кўчиши негадир кўпинча кечаси рўй беради. «Жарлар кўзғалганидан» кейин эриган сув музнинг сўнгги парчаларини қисирлатиб, ўтлоқ ва далалардан оқиб тушади.

Ҳаммасини бирма-бир айтиш мушкул. Шу вадан ёзни қолдириб, кузга, унинг сентябрь кира бошлаган илк кунларига ўтаман.

Ер сўлиди, бироқ «сумбула туғди» сўнгги совук нурлари шаффоф тошни эслатувчи қуёш билан, саррин еллар ялаб ўтган кўм-кўк осмони билан, низомлари (жойлардаги ўжар кампирлар ҳанузгача уни худонинг чилвири дейишади) учиб юрган, пажмурда япроқлар камайиб қолган сувларга тўкилаётган кунлари билан келишига ҳали бор. Қайинзорлар олтин япроқдан тикилган рўмолли гўзал қизлар тўдасидай ғоз туради. «Фасли куз — кўзларни сеҳрлайди».

Кейинчалик эса ҳаво айнийди, булутли ёмғирлар бошланади, «сиверко» деган Шимолдан келади совук шамол туради. У кўрғошин ранг сувларни мавжлантиради, совук, ёгингарчилик, зим-зиё тунлар, аёзли шудринг туришлар, хира субҳидамлар бошланади.

Биринчи аёз ерни музлатиб, илк қор туриб, ундан сўкмоқ очилмагунча шундай бўлаверади. Бу эса бўрон, довул, кучли шамоллар, қора совуқлар туриб, далаларга нишон козиқлар қоқиладиган, юрганда чаналарнинг қўшқораги ғижирлайдиган, осмони бадқовоқ, қорли қиш кириб келди деган сўздир.

Биздаги жуда кўп сўзлар туман, шамол, булут ва сув билан алоқадордир.

Рус лафзи ороллар ўртасидаги узун жой (плёс), бо-чаг, сол ва саёз ерлар (бунақа жойга келганда пароходлар аранг ўтади, кумликка тегиб қолмаслик учун «асо-

сий оқим»дан четга чикмаслик керак) каби «дарё» сўзларига ниҳоятда бойдир.

Мен бир неча солчилар ва дарёда юк ташувчиларни билардим. Рус тилини ана шулардан ўрганиш керак!

Сол — сершовкин колхоз бозорининг ўзгинаси. У халқ йиғинлари ва колхоз чайнаяларининг ўрнини боса олади.

Хотин-халаж танбал эркакларни қаргай-қаргай, сол симини шошилмай тортиб боришаётган, ёллари тўзғиган ва ювош отлар кўшни аравалардаги пичандан тортиклаётган ва қопларда жон аччиғида типирчилаб, чийиллаётган чўчка болалари ортилган юк машинасига кўркиб-кўркиб қараб кўяётган, заҳар-заққум кўк тамакили сигаркаларни кўллари куйгунча чекадиган эркаклар бўлган солда суҳбат қурмай, бошқа қаерда ҳам гурунглашиш мумкин!

Қишлоқлардаги (бошқа жойлардаги ҳам) янгиликлардан хабардор бўлиш, хилма-хил серҳикмат, кутилмаган воқеалардан ва ғаройиб ҳикоялардан вокиф бўлмоқ учун пичан кукунларига тўлган эски солда папирос тутатиб ўтириб, у қирғокдан бу қирғокка ўтиб, гапга кулок солавериш керак.

Солчиларнинг деярли ҳаммаси шинаванда, гапга чечан ва кўпни кўрган кишилардир. Улар айникса одамлар у қирғокдан бу қирғокка санғишни тўхтатган, куёш тик қирғокнинг ортига аллақачон ўтиб, ҳавода чивинлар гинғиллай бошлаган кечкурунги пайтларда гурунглашиб ўтиришни ёқтиришади.

Шундай пайтларда солчи чайла олдидаги узун чорпояда, ҳеч каёққа шошилмаётган йўловчидан олган папиросини аркон тортавериб дағаллашган бармоқлари орасига кистираркан, «бу тамаки паст, бизга бу шунчаки эрмак-да, тортганинда бари бир юракка урмайди» дей-

ди-ю, лекин тутунини мацца қилиб ичига тортади. Дарёга кўзини сузиб қарайди-да, кейин гапга тушади.

Умуман айтганда, дарё соҳилларидаги пристанлардаги (уларни дебаркадерлар ва «конторкалар» ҳам дейишади) дарёга алоқадор, ўзининг алоҳида ахлоқи ва анъаналарига эга бўлган жуда кўп одам уймалашиб турадиган сузувчи кўприклардаги сершовкин ва ранг-баранг ҳаёт тилни ўрганиш учун бой озуқа беради.

Волга билан Ока дарёлари бўйида яшовчи кишиларнинг тили айниқса бойдир. Биз ҳаётимизни Москвасиз, Кремлсиз, Пушкинсиз, Толстойсиз ва Шаляпинсиз, Ленинграддаги Мис чавандозсиз ва Москвадаги Третьяков галереясиз тасаввур қилолмаганимиздай, мамлакатимиз ҳаётини ҳам бу икки буюк дарёсиз тасаввур қилолмаймиз.

Пушкиннинг сўзлари билан айтганда, оташ забонли Язиков ўзининг поэмаларидан бирида Волга билан Окани қойил қилиб тасвирлаган. Айниқса, Ока тасвири ни яхши берган.

Язиков бу поэмасида Рейнга буюк рус дарёлари, жумладан:

Қирғоқлари болутзор бўлган,
Муромнинг кенг кумликларидан,
Муътабар соҳиллар қўйиндан
Салобат-ла, жилва-ла ўтган.

Ока дарёси номидан ҳам таъзим қилади.

Начора, «муътабар соҳилларни» эслаб қоламиз-да, бунинг учун Язиковга офаринлар айтаман.

*
*
*

Мамлакатимиз «табиат» сўзлари билан бир қаторда маҳаллий лаҳжалар ва шеваларга ҳам бойдир.

Маҳаллий сўзларни сунистеъмол қилиш одатда ёзувчининг хомлиги ва бадий саводсизлигини кўрсатади.

Баъзи ёзувчилар сўзларни таваккалга ишлатаверадилар, гоҳо эса асарларига гўзал куч бахш этиш нстагида эмас, балки кўпроқ олифтагарчилик қилиб, кенг ўқувчилар оммасига мутлако тушунарсиз бўлган сўзларни китобларига киритаверадилар.

Тилимизнинг чўққиси бор, бу — соф ва изчил рус адабий тилидир. Унинг маҳаллий сўзлар ҳисобига бойиши жиддий танлаш ва улкан дидни талаб қилади. Чунки мамлакатимизда анча жойлар борки, у ердагиларнинг тили ва талаффузида чинакам дурдона сўзлар билан бир қаторда кўпол ва эшитилиши ёқимсиз сўзлар ҳам учраб туради.

Талаффузга келсак, унда унли товушнинг тушириб қолдирилиши ҳаммадан ҳам кулокка ёмон киради: «бывает» ўрнига «быват», «понимает» ўрнига «понимат» кабилар шуни кўрсатади. Сийқаси чиққан «однако» сўзини олайлик. Сибирь ва Узоқ Шарқ ҳақида қалам тебратувчи адилблар бу сўзни деярли барча қаҳрамонларнинг муқаддас мулки деб ҳисоблашади.

Маҳаллий сўз агар у образли, таъсирли ва тушунарли бўлса, тилни бойита олиши мумкин.

Ўша сўз тушунарли бўлиши учун унга зерикарли изоҳнинг ҳам, эслатманинг ҳам мутлако ҳожати йўқ. Фақатгина шу сўз маъноси китобхонга автор ёки муҳаррирнинг лўкмасисиз тушунарли бўлмоғи учун ёнидаги кўшни сўзларга жо-бажо бўлиши керак.

Биргина ноаниқ сўз китобхон учун энг намунали бўлган прозага путур етказиши мумкин.

Адабиёт тушунарли бўлгунга қадар яшайди ва иш кўради, деб исботламоқ бемаънилик бўлур эди. Ноаниқ, гализ ёки ясама ақлли адабиёт мутлако халққа эмас, балки ўша адабиётнинг муаллифига керакдир.

Ҳаво қанча мусаффо бўлса, куёш нури шунча ялтирайди. Проза қанчалик соф бўлса, унинг гўзаллиги ҳам

шунча мукаммал, инсон қалбига таъсири ҳам шунча кучли бўлади. Лев Толстой бу фикрни қисқа ва равшан ифодалаган. «Соддалик,— деган эди у,— гўзалликнинг зарур шартидир».

Владимир ва Рязань областларида мен эшитган маҳаллий сўзларнинг кўпчилиги, албатта, жуда ҳам тушунарли, қизиқарли эмас эди. Бироқ ифода кучи жиҳатидан ажойиб сўзлар ҳам учраб қоларди. Ушбу областлардаги ҳали ҳам ишлатиладиган «окоем» («уфқ») деган қадимий сўз бунга мисол бўла олади.

Ока дарёсининг кенг уфқ очиладиган баланд қирғоғида Окоемово деган қишлоқча бор. Қишлоқ одамларининг айтишича, Окоемоводан «Россиянинг ярми кўринар» эмиш.

Уфқ — ернинг нигоҳимиз қамраб оладиган қисмидир ёки қадимийча қилиб айтганда «кўз илғайдиган» («емлет око») жойдир. «Окоем» сўзининг келиб чиқиши ҳам шундан.

«Стожари» сўзи ҳам жуда ёқимлидир. Бу областларда (улардан бошқа областларда ҳам) халқ Орион анжуманини шундай деб атайдди.

Бу сўз жаранглашиданок кишида осмоннинг совук ёнғини ҳақида тушунча ҳосил қилади. (Плеядалар куз пайтларида айниқса ёрқин бўлади, зим-зиё кўкда ярақлаганда чиндан ҳам қумуш ёнғинга ўхшаб кетади).

Бундай сўзлар ҳозирги замон адабий тилининг кўркидир. Рязанда «уходился» («ғарқ бўлди») сўзи «утонулся» ўрнида ишлатилади. Бу сўз бетаъсир, кам тушунарлидир, шу ваддан унинг умумхалқ тилида яшашига мутлақо ҳуқуқи йўқ. Шунингдек, «можно» («мумкин») ўрнида «ляза» сўзининг ишлатилиши ҳам архаизмнинг кучи жиҳатидан қизиқарлидир.

Рязань қишлоқларида ўпқаланиб айтилган тахминан шундай гапларни ҳозир ҳам эшитишингиз мумкин:

— Ҳой, бола, наҳот бунақа шўхлик қилсин мумкин бўлса! Мутлако мумкин эмас. (Э, маъний, да нешто лъза так баловаться! Совершенно даже нельзя).

Бу сўзларнинг бари — «соқом» ҳам, «стожари» ҳам, «лъзя» ва «сентябрит» (кузнинг илқ совуқлари ҳақида) феълони ҳам қалби болаларникидай содда, тиришқоқ, меҳнатқаш ва камбағал (у қаншоқ эмасди, балки ҳаётда энг кичик нарсага ҳам қаноат қиларди) мўйсафид — Рязань областининг Солотчи қишлоғидаги сўққабон деҳқон Семён Васильевич Елесининг кундалик гапларида учратдим. У 1954 йилнинг қишида оламдан ўтди.

Семён бобо мағрур, олижаноб ва ҳоли таигроқ бўлишига қарамай, сахий одам — рус характерининг энг соф намунаси эди.

У барча нарсаларни қандай эслаб қолган бўлса, ўшандай гапирарди. У мужиклар тортишиб, чой ичишиб, тамаки чекишиб, «тонг отгунча қайнайдиған» трактирлар ҳақида гапиришни хуш кўрарди. У «квитанцияга қараб» (чек) овқат беради, деб анчагача колхоз чайнаясини эътироф қилмай юрди. Квитанция бўйинча овқат бериш унга ҳеч ботмасди. «Бу квитанциянинг менга нима кераги бор?— дерди у.— Пулини тўлаганимдан кейин менга овқатми, бошқами беравер-да!»

Семён бобонинг рўёбга чиқмаган олтин орзуси бор эди. У дурадгор бўлишни, ўшанда ҳам у ясаган ажойиб нарсалардан жумла-жаҳон қойил қолувчи буюк артист— дурадгор бўлишни орзу қиларди.

Бироқ бобонинг бу орзуси деразанинг часпагини қандай қилиб, «яхшилаб» тўғрилаш керак ёки синган зинани тузатиш хусусидаги узоқ ва қизгин баҳсдан нарига ўтмасди. Шунақа пайтларда бобонинг лафзидан шундай иборалар чиқардики, уларни эслаб қолишдан маъни ҳам йўқ эди.

Инсон ўзи яшаган жойга нақадар файз киритади! Семён бобо ўлди, ўшандан бери у яшаган жойлар шунча файзини йўқотдики, ўша томонга боришга ўзимда куч тополмадим. Семён бобо дарё лабидаги кум тепада жойлашган қабристонга, мажнун толлар орасига кўмилган экан. Одамларнинг айтишича, унинг мозорида сарик тишли тегирмон тоши бормиш.

Сўз излаганда ҳеч нарсадан тап тортмаслик керак. Одам чинакам сўзни қаердан топишини ҳеч қачон билолмайди.

Денгиз, денгиз иши ва денгизчилар тилини ўрганарканман, капитанлар справочниги бўлган лоцияларни ўқий бошладим. Уларга у ёки бу денгиз ҳақидаги барча маълумотлар: чукурликлар, оқимлар, шамоллар, кирғоқлар, портлар, маёқ чироклар, сувости қоялари, саёз жойлар баёни ва хайрли сафар учун билиш зарур бўлган нарсаларнинг бари киритилган эди. Қўлимга тушган биринчи лоция — бу Қора ва Азов денгизларининг лоцияси эди. Уни ўқирканман, аниқ ва ниҳоятда ўзига хос бўлган ажойиб тилидан ҳайратландим.

Орадан кўп ўтмай бу ўзига хослик сабабини билиб олдим: номсиз лоциялар XIX асрнинг бошларидан бери маълум йиллар орасида нашр этиб келинар экан. Бунда денгизчиларнинг ҳар бир авлоди унга ўз тузатишларини киритаркан. Шу важдан лоцияда юз йилдан ортиқроқ вақт ичида тилда рўй берган ўзгаришлар тўла аксини топганди. Унда замонавий тил билан ота-боболаримизнинг тили уйғун эди.

Баъзи бир тушунчалар қанчалик кескин ўзгариб кетганини лоциялардан билса бўлади. Масалан, энг аёвсиз ва даҳшатли бўлган Новороссийск норд-ости (бор) ҳақида лоцияда шундай дейилади:

«Норд-ост вақтида соҳилларни қалин туман (мрачность) босади».

«Мрачность» сўзи ота-боболаримиз учун туманни билдирган, ҳозир эса у бизнинг руҳий ҳолатимизни ифодалайди.

Денгизчиларнинг сўзлашув тили сингари, бутун денгиз терминологияси ҳам ажойибдир. «Розы ветров» («шамоллар гули») сўзларидан тортиб, «гремящими со-роковыми широтами» (бу поэтик эркинлик эмас, кенгликларнинг денгиз ҳужжатларидаги номидир) гача деярли ҳар бир сўз хусусида поэма ёзса бўлади.

Фрегат ва баркантиналар, шхуна ва клиперлар, вант ва рейлар, кабестан ва адмирал лангари, «оғир» вахта, шиша ва лаглар жаранги, машина турбиналарининг овози, сирена, кормадаги байроқлар, росмана пўртаналар, довуллар, туманлар, кўзни қамаштирувчи сукунат, сузувчи маёқлар, «мовий» қирғоқлар ва «бесўнақай» бурунлар, узеллар ва кабельтлар — Александр Грин «денгизда сузишнинг гўзал меҳнати» деб атаган бу нарсаларнинг барчасида ажойиб ва қанотли романтика бор.

Денгизчиларнинг тили бакувват, оҳори тўкилмаган, босиқ юморга тўладир. У бошқа кўп касбдаги кишиларнинг тили каби айрича тадқиқотга моликдир.

АЛЬШВАНГ МАГАЗИНИДАГИ ҲОДИСА

1921 йилнинг кишида Одессадаги «Альшванг ва компания» деган собиқ тайёр кийимлар магазинида ётиб юрардим. Мен иккинчи қаватдаги кийим кийиб кўриладиган жойни банд қилгандим.

Ихтиёримда учта катта хона бўлиб, уларнинг ҳар бирида қалин кўзгу бор эди. Кўзгулар деворга шунақанги маҳкам ўрнатилгандики, Эдуард Багрицкий ҳам, мен ҳам уларни оламиз деб роса овора бўлдик. Олсак, Янги бозорда егулик бирор нарсага алишардик. Бирок уриниш-

ларимиздан наф чиқмади. Кўзгунинг биронтаси ҳам дарз кетмади.

Кийим кийиб кўриладиган хонада чириган пайраҳага тўла учта яшиқдан бўлак ҳеч қанақа мебель йўқ эди. Яхшиямки, ойнаванд эшиқни ошиқ-мошиғидан осонгина олса бўларди. Мен ҳар куни кечқурун эшиқни жойидан олиб, иккита яшиқ устига кўйиб, жой солардим.

Ойнаванд эшиқ жуда силлиқ бўлганидан эски тўшагим кечаси ўзим билан бирга бир неча марта ерга сирғалиб тушарди.

Тўшак силжий бошлади дегунча уйғониб кетардим-да, нафас олишга ҳам кўрқиб қимир этмай ётаверардим. Бунда зора тўшак тўхтаса деб ишонардим. Бироқ тўшак секин ва тўхтовсиз сирғалишда давом этар, ҳийлам эса ҳеч наф кўрсатмасди.

Бунинг ҳеч кулгили жойи йўқ. Қиш жуда қаттиқ келган, денгиз портдан кичик фонтангача яхлаганди. Шафқатсиз норд-ост гранит кўчаларни силлиқлаб юборганди. Қор тушганидан совуқ бошқа пайтлардагидан ҳам қаттиқроқ туюларди.

Кийим кийиб кўриладиган хонада кичкинагина темир печка — «буржуйка» турарди. Уни ёқай десак ўтинимиз йўқ эди. Айтмоқчи, бу хароб печка билан учта улкан хонани иситишнинг ўзи ақлга сиғмасди. Шу важдан мен «буржуйка»да фақат сабзи чой қайнатардим. Бунинг учун бир неча эски газета ёқилса кифоя қиларди.

Учинчи яшиқни стол қилиб олгандим. Кечқурунлари унинг устига жинчиروқни ёқиб кўярдим.

Мен устимга бор иссиқ нарсамни ташлардим-да, жинчи-роқ нурида Хозе Мария Эридианнинг Георгий Шенгели таржимасидаги шеърларини ўқиб ётардим. Бу шеърлар китоби ўша оғир йилда Одессада нашр қилинган бўлиб, матонатимизга матонат кўшди. Бунга шоҳидлик бера олишимиз мумкин. Биз ўзимизни римликлар

сингари матонатли сезар ва Шенгелининг ўзи ёзган шеърларни эслардик: «Дўстлар, биз римликлармиз, конларимиз силқийди тинмай...»

Биз, ёш ва қувноқ йигитлар, албатта кон тўкмаётган бўлсак ҳам гоҳо жуда совқотиб, оч қолардик. Бирок ҳеч ким нолимасди.

Пастда, магазиннинг биринчи қаватида бадий артель бўлиб, унинг жўшқин фаолияти бирмунча шубҳали кўринарди. Бу муассасанинг бошлиғи Одессада «вивескалар кироли» деган лақаб билан ном чиқарган бакирок рассом эди.

Артель вивескалар ёзиб беришга, аёллар киядиган қалпоқчаларга, «қалдинок» туфли яашга (бу аёллар туфлиси бўлиб, у алмисокдан қолган усулда тайёрланарди: ёрочга бир неча тасмача қоқилса бўлади — тайёр эди), кино рекламалари ёзишга (рекламалар кийшик, фанерга елим бўёқ билан ёзиларди) буюртма оларди.

Бирок бир кунни устахонанинг омади келди. У ўша вақтларда Қора денгизда ягона пароход бўлган «Пестель»нинг тумшук қисмини безашга буюртма олди. Бу пароход Ботумига илк сафарга чикмоқчи эди.

Пароход безаклари тахта тунукадан ясалди, кейин қора бўёқ устидан зарҳал нақшлар берилди.

Рассомларнинг бу иши ҳаммани қизиқтирди, ҳатто милиционер Жора Козловский ҳам баъзан нарироқдаги постини ташлаб уни тамоша қилгани келарди.

Мен у пайтларда «Моряк» газетасининг секретари бўлиб ишлардим. Умуман олганда, газетада кўпгина ёш ёзувчилар ишлар, Катаев, Багрицкий, Бабель, Олеша ва Ильф шулар жумласидан эди. Кекса ва тажрибали адиблардан редакциямизга мулойим, доимо ҳаяжонланиб юрадиган ва тиришқоқ одам бўлган Андрей Соболев кириб турарди.

Бир кунни Соболев «Моряк» газетасига ҳикоя олиб

келди. Ҳикоя мавзу жиҳатидан қизиқарли ва шубҳасиз таланти ёзилганига қарамай, жумлалари узук-юлуқ ва чалкаш эди.

Ҳикояни ҳаммамиз ўкиб ҳайрон бўлдик. Чунки уни бунақа бемаза аҳволда босиб бўлмасди. Соболга бунни тузатиб беринг, дейишга ҳеч кимнинг юраги дов бермасди. Соболь бўлса бу масалада жуда қайсар эди. Бу унинг автор сифатидаги иззат-нафсининг баландлигидан эмас (унда ана шу иззат-нафсининг ўзи йўқ эди), балки асабийлигидан эди. Унинг бир ёзган нарсасига қайтиб қарашга ҳеч тоқати йўқ, асарига бўлган қизиқиши тез сўнарди.

Энди нима қилдик, деб бошимиз котди. Корректоримиз Россияда энг машҳур «Русское слово» газетасининг собиқ директори, таникли ношир Ситиннинг ўнг кўли бўлган Благов деган чол ҳам биз билан бирга эди.

Благов камгап, ўтмишда амалдор бўлганлигидан юрагини олдириб қўйган одам эди. У ўзининг савлати ва салобати билан редакциямизнинг кўринишдан хароб ва маҳмадона ёшларидан ажралиб турарди.

Мен Соболнинг кўл ёзмасини яна бир марта ўқигани Альшванг магазинига олиб кетдим.

Кечқурун вақт алламаҳал бўлганда (соат ҳали ўнлардан ошмаган бўлса ҳам шаҳар зулмат қўйнига қирган, киём пайтидаёқ кўчалар ҳувиллаб қолар, чорраҳаларда фақат ёвуз шамолгина чаппар урарди) милиционер Жора Қозловский магазин эшигини тақиллатди.

Мен газетани бураб-бураб, учини ёндирдим-да, бу «машъал»имни кўтарганча газ қувурининг занглаган бўлаги билан тамбалаб қўйилган оғир эшикни очгани кетдим. Исчирукни кўтариб чиқиб бўлмасди. Чунки у ҳавонинг салгина тебраниши у ёқда турсин, каттикрок тикилиб қарасангиз ҳам ўчиб қоларди.

— Олдингизга бир гражданин кираман деяпти,—

деди Жора.— Унинг кимлигини айтиб беринг, кейин киритаман. Ўзингиз биласиз — бу ерда устахона бор. Бўёқларининг ўзи уч миллион туради, дейишади.

Масалан, менинг ўзим ойида «Моряк»дан бир миллион сўм маош олишим эътиборга олинса (бозорда бунга қирк кути гугурт берарди), устахона бўёқларининг суммаси Жора ўйлагандай ваҳимали эмаслигини пайқаб олиш мумкин, албатта.

Ташқарида Благов турарди. Мен Жорага унинг кимлигини айтдим. Жора уни магазинга киритаркан, икки соатлардан кейин бизникига исиниб олгани ва чой ичгани келишини айтди.

— Гап шу,— деди Благов.— Менга Соболнинг мана шу ҳикояси ҳеч тинчлик бермаяпти. Талантли ёзилган нарса. Уни жувонмарг қилиш ярамайди. Эски газетачи наҳанглардан бўлганимдан яхши ҳикояларни қўлдан чиқармайдиган одатим борлигини биласиз.

— Иложим қанча!— дедим мен.

— Қўлёмани менга беринг. Қасамёд қиламанки, ундаги биронта ҳам сўзга тегмайман. Мен шу ерда қоламан, нега деганда, уйга қайтишнинг иложи йўқ, тунаб кетишлари турган гап. Қўлёмани сизнинг олдингизда кўраман.

— «Кўраман»ингиз қанақаси бўлди?— сўрадим мен.— «Кўраман» деганингиз «тузатаман» деганингиз-да.

— Мен сизга биронта ҳам сўзни олиб ташламайман. Битта ҳам сўз кўшмайман, дедим-ку.

— Бўлмаса нима қиласиз?

— Шошилмасангиз кўрасиз.

Благовнинг сўзларидан қандайдир сирли бир нарса сездим. Кўринишдан хотиржам бу одам билан бирга Альшванг магазинига қандайдир сир кириб келганди. Бу сирни билиш керак эди, шу ваддан Благовнинг таклифига кўндим.

Благов чўнтагидан черковда ёкиладиган, ёниб озгинаси қолган йўғон шам олди. Шамнинг зарҳал бурама нақшлари бор эди. Благов шамни ёндириб яшикка қўйди-да, эски чамадонимга ўтириб, дурадгорлар ишлатадиган силлиқ қалам билан қўл ёзма устига энгашди.

Ярим кеча бўлганда Жора Козловский келди. Мен ўша лаҳзада чой дамлаётган эдим. Бироқ бу гал чойни куритилган сабзи эмас, майдалаб қирқилган ва ковурилган лавлагидан дамладим.

— Айтиб қўяй,— деди Жора,— узокдан қараганда нақ қалбаки пул ясовчиларга ўхшайсизлар. Нима қил-япсизлар ўзи?

— Ҳикояни тузатяпмиз,— дедим мен.— Газетанинг келгуси сонига.

— Айтиб қўяй,— деди яна Жора,— нима қилаётганларингга ҳар бир милиция ходимининг ҳам тиши ўтавермайди. Бошқа биронта бобой эмас, постда бугун мен турганим учун оти бору, ўзи йўқ бўлсаям, худога шукур қилинглар. Мен маданиятни ҳамма нарсадан баланд кўраман. Қалбаки пул ясовчилар масаласига келсак, улар шунақанги устаси фаранг бўлишадик, бир парча нарсадан ҳам доллар, ҳам турар-жой гувоҳномаси ясаб беришади. Одамларнинг айтишича, Париждаги Лувр музейида ниҳоятда гўзал ва мрамрдан ясалган бир қўл бахмал болишда турармиш. У Сара Бернарнинг ҳам, Шопен ёки Вера Холоднаянинг ҳам қўли эмас экан. У Европада энг машҳур бўлган қалбаки пул ясовчининг қўлидан кўтарилган нусха экан. Унинг оти хаёлимдан кўтарилибди. Ўз вақтида унинг калласини танидан жудо қилишгану, лекин гўё зўр скрипкачидай қўлидан нусха кўтариб қўйишибди. Ибратли воқеа эмасми-а?

— Унчалик эмас,— дедим мен жавоб бериб.— Сизда сахарин йўқми?

— Бор,— деди Жора.— Таблеткалиги. Баҳам кўриш-сак бўлади.

Благов кўл ёзма устидаги ишини азонга яқин тугаллади. У то редакцияга келиб, машинистка кайта кўчирмагунча менга ҳикояни кўрсатмади.

Ҳикояни ўқиб лол қолдим. Бу тиник, куйма проза эди. Ҳикоядаги барча нарса бўртиб, қабариб кўринарди. Ундаги аввалги ғализлик ва пойма-пойликдан асар ҳам қолмаганди. Бунда, дарҳақиқат, ҳикоядан битта ҳам сўз олиб ташланмаган, битта ҳам сўз кўшилмаган эди.

Мен Благовга қарадим. У чой сингари қоп-қора кубань тамакили йўғон папиросини тутатиб кулимсирарди.

— Бу мўъжиза!— дедим мен.— Қандай эпладингиз?

— Барча тиниш белгиларини жой-жойига қўйиб чиқдим, холос. Соболь тиниш белгилар бобида жуда заиф. Мен айниқса нуқталарни синчиклаб жой-жойига қўйиб чиқдим. Абзацларни ҳам. Бу улуғ нарса, азизим. Пушкин ҳам тиниш белгилар хусусида сўз қотган. Тиниш белгилар фикрни бўрттириш, сўзларни тўғри таносибга келтириш ва жумлаларга енгиллик ва тўғри оҳанг бахш этишга яратилган. Тиниш белгилар — нотадаги белгиларнинг ўзи. Улар текстни маҳкам ушлаб туради ва сочилиб кетишига йўл қўймайди.

Ҳикоя газетада босилди. Эртасига эса Соболь редакцияга ўқдай учиб кирди. У ҳар маҳалгидай бошыланг, сочлари тўзғиган, кўзлари ҳам ғалати чақнарди.

— Ҳикоямга ким кўл урди?— у даҳшатли овозда шундай деб бақирди-да, газета дасталари турган столга ҳассасини урди. Столдан эса шифтга чанг кўтарилди.

— Ҳеч ким теккани йўқ,— дедим мен.— Ишонмасангиз текстни кўришингиз мумкин.

— Ёлғон!— деди Соболь бақириб.— Бўлмағур гап! Мен бари бир бунинг тагига етаман.

Жанжал чикиши нақд бўлиб қолди. Ходимлар хоҳа-

дан бирма-бир «куён» бўлиша бошлади. Шовкин-суронни эшитиб, ҳар маҳалгидек Люсьена ва Люся деган машинасткаларимиз қалдирок туфлиларини тарақлатиб етиб келишди.

Шунда Благов хотиржам ва ҳазин овозда гап бошлади:

— Агар ҳикоянгиздаги тиниш белгиларни тўғри қўйиб чиқини қўл теккизиш деб ҳисоблайдиган бўлсангиз, унда марҳамат: мен қўл урдим. Корректорлик вазифам туфайли шундай қилдим.

Соболь Благовга ўзини отиб, икки қўлидан маҳкам ушлади-да, анчагача силкитди. Кейин чолни кучоқлаб, масковчасига уч марта ўпди.

— Раҳмат!— деди Соболь тўлкинланиб.— Сиз менга ажойиб сабоқ бердингиз. Афсуски, бу сабоқни жуда кечкиб олдим. Энди ўзимни аввалги нарсаларим олдида жишоятчидек сезяпман.

Кечкурун Соболь қаердандир ярим шиша коньяк топиб, Альшванг магазинига олиб келди. Биз Благовни чақирдик. Багрицкий билан постини бошқага топширган Жора Козловский ҳам келди. Коньякни адабиёт ва тиниш белгиларнинг шарафига кўтардик.

Ана шундан кейин мен керакли ўринга вақтида қўйилган нуқта ўқувчига нақадар зўр куч билан таъсир эта олишига ишонч ҳосил қилдим.

ИКИР-ЧИКИРДЕК КҰРИНСА ҲАМ

Деярли ҳар бир ёзувчининг ўз илҳомчиси, яхши даҳси бордирки, у ҳам оддий қаламкашдир.

Ана шу илҳомчининг китобидан ақалли бир неча сатр ўқилса бас, одам қўлига қалам олгиси келиб қолади. Баъзи китоблар гўё хуштаъм шарбатга тўла бўлиб, биз-

ни сархуш қилади, қон-қонимизга сингийди ва қўлга қалам олишга мажбур қилади.

Шуниси ажойибки, кўпинча бундай яхши даҳо бўлган ёзувчи ўз ижодининг характери, ёзиш манераси ва танлаган мавзуси жиҳатидан биздан йироқ бўлади.

Мен чинакам реалист, турмушни яхши билувчи, ақлли ва ювош бир ёзувчини биламан. Унинг илҳомчиси бўлган даҳо ашаддий хаёлпараст адиб Александр Гриндир.

Гайдар Диккенсни ўзининг илҳомчиси деб атарди. Ўзимга келсак, Стендалнинг «Римдан мактублар»и менда ёзиш истагини уйғотди. Бўлмаса мен Стендаль прозасидан ғоятда йироқман. Мен бир кун Стендаль асарларини ўқиб, Пре дарёсидаги хушманзара жойлар ҳақида «273-кордон» деган ҳикоя ёзган эдим. Ҳикояда Стендаль прозасига муштарак нарса мутлақо йўқ.

Очиғини айтганда, мен бу ҳодиса устида бош қотирган эмасман. Чамаси, бунга ҳам изоҳ топса бўлади. Мен буни ёзувчига иш вақтида кўмак берадиган, бироқ дастлаб унча аҳамиятсиз туюлган шароит ва иқтидорлар хусусида мусоҳаба қилмоқ ниятида эслатдим.

Пушкиннинг куз фаслида яхшироқ ижод этгани ҳаммага маълум. «Болдино кузи»нинг ҳайратомуз ишчанлик синоними бўлиб қолганлиги ҳам бежиз эмас.

«Куз яқинлашяпти,— деб ёзганди Пушкин Плетневга.— У менинг севган фаслим, саломатлигим жуда яхши бўладиган, адабий асарларим баракали бўладиган пайдир».

Менимча, бунда гап нима хусусида кетаётганлигини осон пайқаб олса бўлади.

Куз — ҳаво мусаффо ва совуқ бўлган; далалар ҳусни «ўчаётган» ва оромбахш шабада эсадиган фаслдир. Куз табнатга ихчам безак бахш этади. Ўрмон ва дарахтзор-

ларнинг олтин ва қизғиш япроқлари бутоқларини ялан-ғочлаб, тобора тез тўкила бошлайди.

Кишининг кўзи куз манзарасининг тиниқлигига кўниб қолади. Бу тиниқлик аста-секин ёзувчи онги, тасавури ва кўлини забт этади. Поэзия ва проза илҳомларининг муздек сувли булоқлари отилиб туради, гоҳо ундан музлар жаранги янграб қолади. Бош тиниқ, юрак бир меъёрда кучли тегиб туради. Фақат бармоқларгина пича сиркираб кўяди.

Кузда киши ўйлаб юрган нарсалар пишиб етилади. Бу ҳақда Баратинский яхши сўз котган:

Қимматли ўйларинг кирар ўримга,
Уларнинг донидан терасан ақл —
Бари инсонлардан қилади нақл.

Пушкиннинг айтишича, у куз фаслида очилиб-сочилиб кетарди. Ҳар кузда у ёшарарди. Бунда, чамаси, даҳолар ҳаётида бир неча марта навқиронликка қайтишдек ҳодиса рўй беради, деган Гёте ҳақ бўлса керак.

Пушкин ана шундай куз кунларидан бирида бир шеър ёзиб, унда шоирнинг мураккаб ижодий жараёнини ниҳоятда ёрқин ифода этган эди:

Жаҳонни унутама — суқупат оғушида
Ширин тасаввурларга чўмиб кетамаи чунон
Ва шеърнйат яралар юрагининг жўшида:
Юрак зўр ҳаяжонда — тўлғокда қолиб шу он,
Титраб, чақириб, излаб, қидиргандек тушида,
Ниҳоят узилар-да, тўкилиб оқар равон.
Ва хаёлот ҳосили — эски кадрдонларим —
Кўнглимга соя солиб бўлур гўж меҳмонларим.
Журъатли фикрларим тўлқин урар бошимда,
Кофиялар уларни қутлай деб елар бардам.
Бармоқ қаламу, қалам коғоз сўрар кошимда
Шеър ҳам тинмай қуюлиб келаверар дам-бадам.

Бу ижоднинг ҳайратомуз таҳлилидир. Бундай мисраларни руҳий кўтаринкилик ғоятда юксак бўлган лаҳзалардагина яратмоқ мумкин.

Пушкиннинг ўзига хос яна бир хусусияти бор эди. У асар ёзаётганида бирор жойи унча ўхшамай қолса, ортиқча тўхталиб ўтирмай, ўша ерни очик қолдириб, у ёғини ёзиб кетаверарди. У илҳом деб атаган руҳий кўтаринкилик яна қалбини забт этганда ўша очик қолдирилган жойларни тўлдиришга киришарди. У ҳеч қачон илҳомни зўрма-зўраки келтиришга интилмади.

Мен Гайдар қандай ишлашини кўрганман. Унинг меҳнати ёзувчиларнинг одатдаги меҳнатига сира ўхшамасди.

Биз у пайтда Мешчера ўрмонларидаги қишлоқда истиқомат қилардик. Гайдар қишлоқ кўчасига қараган катта уйга ўрнашди. Мен эсам боғ ичкарасидаги собиқ ҳаммомчада истиқомат қила бошладим.

Гайдар у пайтда «Барабанчининг тақдири» повести-ни ёзмокда эди. Биз тушгача виждонан ишлашга ва «юр, балиқ овлаймиз» деб бир-биримизни чалғитмасликка келишиб олгандик.

Бир куни ҳаммомнинг очик деразаси олдида ишлаб ўтирардим. Ҳали чорак бет ҳам ёзмовдимки, Гайдар катта уйдан чикди-да, деразам ёнидан ўзини хотиржам ва лоқайд кўрсатганича ўтиб кетди.

Ўзимни сезмаганга солдим. Гайдар ўзича нималарнидир гапириб боғда айланиб юрди-да, кейин яна деразам олдидан ўтди. Энди унинг жиғимга тегмоқчи бўлаётгани сезилиб турарди. У ҳуштак чалиб, атайлаб томоқ қириб кўярди...

Мен чурқ этмадим. Гайдар шундан кейин учинчи марта олдимдан ўтаркан, жаҳл билан қаради. Мен миқ этмай ёзавердим.

Гайдарнинг тоқати тоқ бўлди.

— Менга қара,— деди у,— ўзингни анқовликка солма! Сен бари бир тез ёзасан, ишдан озгина бош кўтарсанг ҳеч нима қилмайди. Сендақа Боборикиндан ўргил-

диму! Агар сендақа ёзганимда асарларим ҳозиргача бир юз ўн саккиз том бўларди!

Бу рақам Гайдарга жуда ёқарди. У мамнунлик билан гапини қайтарди:

— Бир юз ўн саккиз томга етарди! Бир том ҳам кам эмас!

— Хўш,— дедим мен,— гапингни айта қол, нима демокчисан?

— Мана, қулоқ сол, бир ажиб жумла топдим.

— Қанақа экан у?

— Хўп эшит: «Шўри куриди чолнинг, шўри куриди!» дейишди йўловчилар». Дурустми?

— Мен қаёқдан билай!— дедим мен.— Жумла қаерда келаётганлиги ва нимага мансублигига қараш керак. Гайдар тутақиб кетди.

— «Нимага мансублигига қараш керак, нимага мансублигига қараш керак!»— деди у жиғимга тегиб.— Нимага зарур бўлса, ўшанга мансуб-да! Жин урсин сени, бўпти мен кетдим. Ўтириб, асарларингни ёзавер. Мен бориб бу жумлани ёзиб қўяман.

Бироқ унинг сабри кўпга бормади. Йигирма минутдан кейин яна деразам олдидан ўта бошлади.

— Хўш, яна қанақа гениал жумла топдинг?— сўрадим ундан.

— Менга қара,— деди Гайдар,— илгари мен сени лапашанг зиёли ва масхарабоз деб гумонсираб юрардим. Энди бунга росмана ишондим. Шунда ҳам аламимдан ишондим.

— Қани, бир кўзимдан йўқол-чи!— дедим мен.— Виждон ҳаққи, халал берма!

— Сендақа Лажечниковни қара-ю!— Гайдар шундай деди-ю, аммо ҳар қалай нари кетди.

Орадан беш минут ўтгач, у яна кўринди-да, олисдан турибоқ янги жумлани айтди. Жумла дарҳақиқат яхши

ва янги эди. Уни мактадим. Гайдарга худди ана шунинг ўзигина зарур эди.

— Бўлди!— деди у.— Энди олдинга бошқа келмайман. Ҳеч қачон! Сенинг ёрдамингсиз ҳам ўзим бир амаллаб ёзарман.

Шундан кейин тўсатдан французча қасам бериб:

— О ревуар, месье л'экривен рюс советик!¹— деб кўйди.

Гайдар ўша вақтларда французчага жуда қизиқиб, уни ўрганишга эндигина киришганди.

Гайдар яна бир неча марта боққа қайтди, бироқ менга ҳалал бермади. Узун йўлкада ўзича нималарнидир гўлдираб юраверди.

У ана шундай ишларди — жумлани айланиб юриб топарди-да, уни ёзиб, бошқасини излашга тушарди. Кун бўйи уйдан боққа чиққани чиққанди. Мен бунга ҳайрон бўлар, унинг иши алдам-қалдам силжиётганига ишончим комил эди. Бироқ кейин билсам Гайдар муғомбирлик қилган экан, жумлаларни биттама-битта топганлигига қарамай ёзганлари кўпроқ экан.

У икки ҳафтадан кейин «Барабанчининг тақдири» асарини тугатиб, кувноқ ва хурсанд ҳолда олдимга кириб келди-да:

— Повестимни ўқиб берайми, хоҳлайсанми?— деб сўради.

Мен, албатта, уни тинглашни жуда-жуда хоҳлардим.

— Бўлмаса эшит!— Гайдар шундай деди-да, хонанинг ўртароғига келиб, кўлини иккала чўнтагига солди.

— Кўлёзма қани?— сўрадим мен.

— Фақат расво дирижёрларгина партитурани олдиларидаги пюпитр устига қўйиб оладилар,— деди Гайдар

¹ Хайр, жаноб рус совет ёзувчиси!

насиҳатомуз.— Қўл ёзманинг менга нима ҳожати бор! У столда дам олаяпти. Эшитасанми ўзи ё йўқми?

Шундан кейин повестининг биринчи жумласидан тортиб охиригача ёд ўқиб берди.

— Ҳар қалай бир жойда роса адашдинг,— дедим мен шубҳаланиб.

— Гаров ўйнаймиз,— деди Гайдар овозини баландлатиб.— Ўнтадан ортиқ хато чикмайди! Агар сен юткизиб кўйсанг эртагаёқ Рязанга бориб, чайқов бозоридан қадимий барометр олиб келасан. Бозорга борганимда уни кўз тагига олиб кўювдим. Ҳа, ёмғир ёққанда бошига абажур кийиб оладиган кампир бору, ўшандан оласан. Мен ҳозирок кўлёзмани олиб келаман.

У кўлёзмани келтириб, повестни қайтадан ўқиди. Мен кўлёзмага қараб турдим. Гайдар фақат бир неча жойдагина арзимаган хато қилди. Ана шу хатолар деб бир неча кунгача икковимиз — мен ютдим, мен ютдим, деб тортишиб юрдик.

Хуллас, мен барометр олиб бериб, Гайдарни жуда хурсанд қилдим. Биз мисдан ясалган бу улкан асбоб ёрдамида балиқчилик ҳаётини кечирмоқчи бўлдик. Бирок бошиданок бемаъни аҳволда қолиб, ёмғирда ўлгудай шалаббо бўлдик. Барометр бўлса «нақ қурғоқчилик»ни кўрсатиб турарди, амалда эса уч кун шариллатиб ёмғир қуйди.

Тинимсиз ҳазил-мутойибалар, «гаров»лар, адабиёт ҳақидаги бахслар ҳамда кўллар ва саёз дарёлардаги балиқ овларидан бошимиз чикмаган пайтлар эди. Буларнинг бари бизга сезилмас, нимаси биландир қалам тебратишга қўмаклашарди.

Федин «Ажойиб ёз» романини ёза бошлаган пайтида ҳам у билан бирга бўлганман.

Бу хусусда қалам табратганим учун Федин кечирсин. Менимча, ҳар бир ёзувчининг, айниқса Фединдек адиб-

нинг материални ишлаш манераси фақат ёзувчиларгагина эмас, балки адабиётни севучи барча кишларга ҳам қизиқарли ва фойдалидир.

Биз Гаграда, денгиз бўйидаги мўъжазгина уйда турардик. Инкилобдан илгариги йиллардаги арзонгина «бошпана»ларни эслатувчи бу уй ҳам анча хароб эди.

Уй довул пайтида шамол ва тўлқин зарбидан титраб, ғижирлар, қасир-қусур килар, гўё ҳозир босиб қолади-гандай туюларди. Эшикларнинг қулфлари лўкидон-пўкидони билан суғуриб олинганидан, улар тешиклардан кирган шамолдан тарақлаб очилиб кетар, кейин бир дақиқа жим тургач, шунақанги каттиқ ёпилардики, ҳатто шифтдан шувок тўкиларди.

Янги ва эски Гагранинг барча дайди итлари ана шу уйнинг айвони тагида тунашарди. Гоҳо улар уй эгалари йўқлигидан фойдаланиб, хоналарга киришарди-да, каравотларга чиқиб олиб, бемалол уйқуни уришарди.

Каравотни эгаллаган итнинг қандайлигидан қатъий назар, хонага хавфсираб қадам қўярди, киши. Ит агар инсофли ва ювош бўлса, каравот эгасини кўрди дегунча мунгли гингшиб, хонадан чиқиб қочарди. Шунда унга тегиб кетсангиз кўрқувдан тишлаб олиши ҳам турган гап эди.

Агар сурбет ва даққи итга тўқнаш келсангиз, у каравотда ётганича сизга тик қараб, шунақанги даҳшатли ириллай бошлардики, бунақа пайтда кўни-кўшнилари мададга чақиришга тўғри келарди.

Федин турган хонанинг деразаси денгиз устига қурилган айвонга қараганди. Пўртана пайтида айвонга денгиз суви сачрамасин деб тўқима креслолар дераза олдига уйиб қўйиларди. Кучуклар доимо ана шу креслолар орасига жойлашиб олиб, стол ёнида ишлаётган Фединга тикилишарди. Улар Фединнинг ёруғ ва иссиқ хонасига кирмоқчи бўлганларида ириллаб қўйишарди.

Федин олдинга, итларни кўрганда мени ваҳм босади, деб нолиб юрди. У кўл ёзмадан бошини кўтариб, деразага хаёлчан қаради дегунча, ўнларча итларнинг оловли кўзлари унга нафрат билан қадаларди. У бундан ҳатто ўзини нокулай сезар, гўё иссиқ уйда перо китирлатиб, фирт бемаъни иш билан шуғулланаётганидан айбдордек эди.

Буларнинг бари албатта Фединнинг ишлашига маълум даражада халал берарди. Бирок кўп ўтмай бунга кўникиб кетиб, итларга парво қилмай кўйди. Менимча, ўшандаги содда ва шароити нокулай ҳаётимиз Фединга ёшлигимизни эслатган бўлса керак. Ёшлигимизда дераза тоқчасида, қорачироқ нурида, сиёҳлар яхлаб қоладиган хонада — хуллас, ҳар қанақа шароитда ҳам ёзиб кетаверардик.

Ёзувчиларнинг аксарияти субҳидамда, баъзилари кундузи, жуда оз қисми эса кечаси ишлайди.

Федин сутканинг исталган соатида ишлай оларди. У фақат дам олиш учунгина ишдан бош кўтарарди.

У кечалари, денгизнинг тинимсиз шовқини эшитилиб турган пайтларда ёзарди. Денгизнинг бу одатий шовқини унга халал бермас, аксинча кўмаклашарди. Унга, аксинча, сукунат халал берарди.

Бир куни вақт алламаҳал бўлганда Федин мени уйғотди-да, ташвишланиб:

— Денгиз сукут қияпти, биялпсанми? Юр, айвонга чиқиб кулоқ соламыз,— деди.

Соҳилга жуда оғир сукунат чўккандай туюларди. Биз зулматда ақалли тўлқиннинг оҳиста шипиллашини илғамок дардида миқ этмай турдик. Бирок қулоғимизнинг ғувиллашидан бошқа нарсани эшитмадик. Бу томирларимиздаги қоннинг жўшиши эди. Зулмат қоплаган зимзиё кўкда юлдузлар хира жимирларди. Биз денгизнинг

тинимсиз шовқинига ўрганганимиздан, бу сукунатда сиқилиб кетдик. Федин шу кеча ишламади.

Мен Федин қандай ишлашини беихтиёр равишда кузатарканман, бир нарсани билиб олдим: Федин агар навбатдаги боб пухта ўйланиб, текширилиб, мулоҳазалар ва хотиралар билан бойитилган, онда уларнинг нақ жумлаларигача тайёр бўлгандан кейингина ёзишга ўтирарди.

Фединнинг ўткир, тиник ақли ва сезгир кўзи мабодо ёзаётган асарининг нияти ва мужассаами ланжроқ бўлса, бу билан сира келиша олмасди. Унинг фикрича, проза хато топилмас даражада баркамол ва олмос янглиф киёмига етказилган бўлиши керак эди.

Флобер бутун умрини асарлари тилини камолга етказишдек азобда ўтказди. У ўзининг проза тиниқлиги йўлидаги интилишида ҳеч нарсадан тап тортмасди. Қўл ёзмага тузатишлар киритиш — баъзи ҳолларда унинг учун проза камолотига олиб борувчи йўлга эмас, балки бирдан-бир мақсадига айланиб қоларди. У бунда ўзидаги баҳо бериш қобилиятини йўқотар, толиқар, умидсизликка тушар, асарларига очикдан-очик жон киритар ёки уларни бежон қилар, Гоголь айтганидек, «чизиб-чизиб, ниҳоят ўзи ҳам чўзилиб қоларди».

Федин прозага сайқал бераётганида, вақтида тўхташни билади. У танқидчи сифатида доимо сергак туради, бироқ бундан қаламкашлигига озор етмайди.

Флоберда ёзувчининг адабиёт назариячилари «персонафикация» деб атайдиган хусусияти юксак даражада ўз ифодасини топган. Бу, содда қилиб айтганда, шундай бир куч билан ўз қаҳрамонлари ҳолатига тушишки, бунда қаҳрамон билан рўй бераётган (ёзувчи хоҳиши бўйи-

ча) воқеаларни ёзувчи ҳам бошидан кечиради ҳисоби.

Флобернинг Эмма Боварининг заҳар ичиб ўлишини тасвирлаётганда ўзида заҳарланишнинг бутун аломатларини сезгани ва врачга мурожаат қилишга мажбур бўлгани маълумдир.

Флобер жабрдийда эди. У шунақанги имиллаб ёзардики, чидай олмаганидан: «Бунақа ишлаганим учун ўзимни-ўзим дабдала қилгим келади», дерди.

Бальзак барча қаҳрамонларини тирик ва яқин одамларидай кўрарди. У дам қаҳрамонларини, ярамас ва аҳмоқлар, деб овози бўғилгунча сўқар, дам улардан кулиб, хатти-ҳаракатларини маъқуллаганидан елкаларига қоқар, дам улар мусибатга йўлиққанда кўлидан келганча тасалли берарди.

Бальзакнинг ўз қаҳрамонлари реаллигига ва улар хусусида ёзганларининг ҳаққонийлигига бўлган ишончи бекиёс даражада кучли эди. Бундан унинг ҳаётида рўй берган қизиқ бир воқеа шоҳидлик беради.

Бальзак ҳикояларидан бирида ёш роҳиба (унинг исми ёдимда йўқ, тахминан Жанна деб атай қоламиз) образи бор. Монастирь нозираси ювошгина Жаннани монастирға таалуқли қандайдир иш билан Парижға юборади. Ёш роҳиба пойтахтға келгач, ундаги ажойиб, сершовқин ва жозибали ҳаётдан ҳайратланади. Газ кўзоғлар ёритган магазинлар витриналаридаги ажойиб молларни соатларча тамоша қилади. Хушбўй ҳид таратаётган ҳарир кўйлакли аёлларни кўради. Бу кўйлақлар аёлларни яланғочлаб, уларнинг нозик елкалари, латиф оёқлари, мўъжазгина учли кўкраклари борлигини таъкидлаётгандек туюларди.

Қиз эркакларнинг ғалати, кишини сархуш этувчи

юрак сўзларини, шама ва сирли шивирлашларини эшитарди. Кишилар уни кўчада юргани кўйишмас, қулоғига юқоридагидай ғалати сўзларни айтишарди. Шундан кейин унинг юраги дукиллаб уриб кетади. Қандайдир боғдаги чинор тагида биттасига аранг берилган бўса гулдурак янглиғ қулоғини батанг қилиб, эс-ҳушидан айиради.

Қиз Парижда қолади. У жозибадор парижлик хоним бўлиш учун ҳамёнидаги монастирь пулини сафлайди.

Бир ойдан кейин эса у кўча хотинлари сафидан жой олади.

Бу ҳикояда Бальзак ўша пайтда мавжуд бўлган аёллар монастиридан бирининг номини тилга олади. Бальзакнинг китоби эса монастирь нозирасининг қўлига тушиб қолади. Уша монастирда Жанна исмли ёш роҳиба бор эди. Нозира уни ёнига чакириб, даҳшат билан:

— Жаноб Бальзак сиз ҳакингизда нималар ёзганини биласизми?!— деб сўрабди.— У сизни шарманда қилди. Ибодатхонамизни балчикқа ботирди. У тухматчи ва кофир! Мана ўкинги!

Қиз ҳикояни ўқигандан кейин ҳўнграб юборибди.

— Бўлинг!— дебди нозира даҳшат солиб.— Тезда отланиб, Парижга боринг. У ерда жаноб Бальзакни қидириб топинг-да, Парижда ҳеч қачон бўлмаган иффатли кизга тухмат қилиб, хўрлаганини бутун Францияга эълон қилишини талаб этинг. У монастирни ва бутун қавмларимизни ҳақорат қилди. У ана шу бемаъни гуноҳига иқрор бўлиб, тавба қилсин. Сиз ана шунга эришингиз керак. Эплай олмасангиз, қорангизни кўрсатманг.

Жанна Парижга жўнабди. У ерда Бальзакни қидириб топиб, не-не риёзатлар билан аранг ҳузурига кирибди.

Бальзак устида эски халат, оғир-оғир нафас олиб

Ўтирган экан. Хонасини тамаки тутуни босган, столда шошилинч ёзиб ташланган қоғозлар уйилиб ётарди.

Бальзакнинг қовоғи солинибди. Унинг вақти етишмас — нега деганда илгариданоқ, умримда элликтадан кам роман ёзмайман, деб мўлжал қилганди. Бироқ шу дамда унинг кўзлари қаттиқ чакнардди. У кўзларини Жаннадан узмасди.

Жанна ер сузиб, кизариб-бўзарибди, худодан мадад тилаб, жаноб Бальзакка монастирдаги воқеани айтиб берибди. Жаноб Бальзакдан нима учундир унинг иффа-ти ва покдомонлигига тушган шармандали соядан халос этишни илтимос қилибди.

Бальзак бу гўзал ва назокатли роҳиба ҳузурига нимага келганини мутлақо тушунмаётгандек кўринарди.

— Қанақа шармандали соя?— сўради у.— Мен ёзган нарсаларнинг бари доимо чин ҳақиқат бўлади.

Жанна илтимосини такрорлабди-да, секингина:

— Раҳм қилинг, жаноб Бальзак. Агар менга ёрдам беришни истамасаңиз, унда нима қиларимни ҳам билмай қоламан,— дебди.

Бальзак ирғиб ўрнидан туриб кетибди. Унинг кўзлари ғазабдан ялтирарди.

— Нега билмайсиз?— қичқирибди у.— Сиз нима қилишингизни билмайсизми? Сизга нима бўлганини очик-ойдин ёзиб қўйганман-ку. Ҳаммаси равшан! Яна қандай шубҳа бўлиши мумкин?

— Наҳотки менга Парижда қол деб айтмоқчи бўлсангиз?— сўрабди Жанна.

— Ҳа,— Бальзак бақириб берибди.— Жин урсин агар, қолинг!

— Сиз мени ҳали...

— Ҳа, жин урсин, ҳа!— Бальзак яна бақириб берибди.— Мен устингиздаги қора ридони счишингизни истайман. Сизнинг тирик марвариддек гўзал вужудингиз

муҳаббат ва кувонч нималигини билсин. Кулишни ҳам ўрганинг. Боринг! Борсангиз-чи! Бироқ кўчадагиларга аралашманг!

Бальзак Жаннанинг кўлидан маҳкам ушлаб, ташкарига чиқариб кўйибди.

— Ҳикоямда ҳаммаси ёзиб кўйилган-ку ахир,— дебди у.— Боринг. Сиз жуда гўзалсиз, Жанна. Бироқ сизни деб уч қоғоз текстдан айрилдим. Тагин зўр текстдан-а!

Жанна жаноб Бальзак унинг шаънига тушган шармандали доғни ювмагани учун монастиргга қайтолмасди. У Парижда қолди. Айтишларича, бир йилдан кейин уни студентларнинг «Кумуш юк» деган ковокхонасида кўришибди. У кувноқ, бахтиёр ва жозибадор экан.

Ёзувчи қанча бўлса — иш иктидори ҳам шунча бўлади.

Рязань яқинидаги мен юқорида эслатган ёғоч уйдан машҳур рассом Йорданинг рассом Пожалостинга ёзган хатларини (бу хатлар хуёсида ҳам тўхталганман) топиб келган эдим.

Йордан хатларидан бирида итальянча картинадан нусха кўтаришга икки йил сарфлаганини ёзганди. У ишлаётганда гравюра кўчириладиган тахта атрофида парвона бўлганлигини ва бундан ғишт полда сезиларли из қолдирганлигини ҳам айтганди.

— Мен толиқардим,— деб ёзганди Йордан.— Шунда ҳам юрардим, ҳаракат қилардим. Контора ортида тик туриб ёзишга одатланган Николай Васильевич Гоголь ҳам шундай толиққан бўлса керак! Ана уни ўз ишининг чинакам жабрдийдаси деса бўлади.

Лев Толстой фақат субҳидамда ишларди. У, ҳар бир ёзувчи вужудида ўз танқидчиси бўлади, бу танқидчи

эрталаблари жуда аччиғланади, кечаси эса ухлайди, чунки ёзувчи бу пайтда бутунлай ўз ихтиёрига ташлаб кўйилади, бепўписа ишлайди, шунинг учун бемаъни ва ортикча нарсаларни кўп ёзиб кўяди, дерди. Толстой бунда фақат эрталаблари ишлаган Руссо билан Диккенсга суянар, кечалари ишлашни ёқтирган Достоевский билан Байрон ўз талантилари олдида гуноҳ қилганлар, деб ҳисобларди.

Достоевскийнинг ёзувчилик ишидаги нуқсони унинг фақат кечалари ишлаб, тўхтовсиз чой ичишидагина эмасди. Бу оқибатда унинг асарлари сифатига унчалик таъсир қилмаган.

Унинг камчилиги шундаки, ёзувчининг йўқчилик ва қарз-қурздан боши чиқмас, шу важдан кўп ва доимо шоша-пиша ёзишга мажбур эди.

У вақт жуда тигиз келиб қолганда ёзишга ўтирарди. У асарларидан биронтасини ҳам тинчгина ва бутун қуввати билан ёзмаган. У романларини (ёзилган бетларнинг сони жиҳатидан эмас, балки воқеанинг кўлами жиҳатидан) рижимлаб кўярди. Шу важдан унинг романлари ўйлангандагига нисбатан ёмонроқ чиқарди. «Романни ёзгандан кўра уни орзу қилган минг марта яхшироқ» дерди Достоевский.

У ўзининг ёзилмаган романини қалбида кўпроқ саклашни хоҳлар, уни доим ўзгартириб, янги нарсалар билан бойитишни орзу қиларди. Шу сабабдан ёзишни пайсалга соларди. Нега деганда, ҳар кун ва ҳар соатда янги гоյ туғилиши мумкин, вақти ўтгандан кейин эса уни романга киритиб бўлмайди-да.

Достоевский гарчи кўпинча ёзишга ўтирганда роман хаёлида пишиб етилмаганини эътироф этса ҳам, бўйнидаги қарзлари уни шундай қилишга мажбур этарди. Қанчадан-қанча фикрлар, образлар, хаёлга кечикиб келганлигидан бекорга қолиб кетди, нега деганда бу вақтда

роман ёзиб тамомланган ёинки киритилса ҳам асарга каттик путур етган бўларди, дерди у.

«Камбағаллигимдан шошилинч ёзишга мажбурман,— деган эди Достоевский ўзи ҳақида,— пул учун асар ёзиш, уни албатта жувонмарг қилиш демакдир».

Чехов ёшлигида Москвадаги тор ва сершовқин квартирасининг дераза токчасида ёза оларди. «Мерган» ҳикоясини эса чўмиладиган жойда ёзган. Бирок йиллар ўта бориши билан унинг ёзиши қийинлашган.

Лермонтов шеърларини тўғри келган нарсага ёзиб кетаверган. Ёзадиган нарсаларининг бари унинг миясида тайёр бўлиб, қалбида жаранглаб турган, шундан кейин шошилинч равишда беҳато ёзиб ташлайверган бўлса керак.

Алексей Толстойнинг олдида бир даста яхши оқ қоғоз бўлса бас, ёзаверарди. Ўзининг эътироф этишича, ёзув столига ўтираркан, кўпинча нима хусусида ёзишни билмас экан. Миясида қандайдир бир гўзал тафсилот бўларкан. У шундан бошлар, бу эса мисли сеҳрли ипдай бутун воқеани бирма-бир тортиб чиқараверар экан. Толстой иш пайти бўлган илҳомни ўзича «қайнаш» дерди. «Агар қайнасам,— дерди у,— тез ёзаман. Одам қайнамаса борми, унда ёзишни йиғиштириши керак».

Толстой маълум даражада бадиҳагўй эди, албатта. У хаёлига келган фикрларини ёзиб улгуролмасди.

Барча ёзувчилар ишлаётган пайтдаги бир ҳолатни — яғни фикр ёки манзара мисли портлашдек онг тубидан тепага ёриб, қалқиб чиқадиган пайт бўлишини билишса керак. Агар ўша фикр ёки манзара зумда қоғозга туширилмаса, қандай пайдо бўлган бўлса, шундай изсиз йўқолиши мумкин.

Булардаги жило ва жўшқинлик худди тушда кўрилган нарсалар янглиғ муваққатдир. Биз уйғонгандан ке-

йин кўрган тушимизни бир лаҳзагина эслаймизу ўша заҳотиёқ унутамиз. Биз бу тушларни эслашга кейин қанча уринмайлик барибир ҳаракатларимиз беҳуда кетади. Бизга бу тушлардан, Гоголь «ғаройиб» деб атаган қандайдир ажиб, сирли бир туйғу қолади, холос.

Хаёлга келган нарсани ёзиб қолишга улгуриш керак. Сал имилласангиз борми, фикр ялт этади-ю, ғойиб бўлади.

Кўпгина ёзувчилар журналистлар сингари энсиз коғозларга, гранкаларга ёзиб кетавермасликларига сабаб шу бўлса эҳтимол. Кўлни ҳадеб коғоздан олавермаслик керак, чунки ҳатто бир лаҳзали имиллаш ҳам ногихон хаёлга келган фикрни коғозга туширишга халал беради. Чамаси онг ниши фантастик тезликда рўй берса керак.

Француз шоири Беранже ўз кўшиқларини хашаки қаҳвахоналарда ёза оларди. Билишимча, Эренбург ҳам қаҳвахонада ёзишни хуш кўрарди. Бу тушунарли. Чунки қайноқ оломон орасида ёлғиз ўтирсанг, албатта ҳеч ким хаёлингни бузмаса, жиғингга тегмаса, бундан яхши танҳолик ҳеч ерда топилмайди.

Андерсен ўрмонда юриб эртақ тўқишни севарди. Унинг кўзи ўткир, бамисоли микроскопдай эди. Шу вадан у бир парча пўстлоқ ёки кекса қарағай дўмбоғига бамисоли катталаштирувчи линзадан қарагандай тикилиб, шунақанги нарсаларни кўрардики, улардан осонгина эртақ тўқиса бўларди.

Умуман айтганда, ўрмондаги нарсаларнинг бари — ҳар бир чирик тўнка ва кўк қанотли пашшани малика янглиф ўғирлаб кетаётган малла қароқчи чумолини ҳам, қўйинг-чи ҳамма-ҳаммасини эртақ қилса бўлади.

Узимнинг адабий тажрибам хусусида тўхталишни истамагандим. Бу юқорида айтилганларга дурустрок бирон нарса қўшадими, йўқми, деган андишадан.

Шундай бўлса ҳам ҳар қалай бу хусусда бир-икки оғиз сўз айтиш лозим, деб ўйлайман.

Агар адабиётимизни нақадар гуллаб-яшнашини истасак, ёзувчи ижтимоий фаолиятининг энг самарали шакли ижодий иши эъқонининг тушуноғимиз даркор. Ёзувчининг китоби чиққунча барчадан шунҳон бўлган иши — китоби чиққандан кейин умум инсоний ишига ишланади.

Ёзувчиларнинг вақти, кучи ва истеъдодини адабиётга кам алоқадор ҳар хил югур-югурлар ва мажлисларга сарфламай эҳтиёт қилмоқ керак.

Ёзувчи ишлаётган пайтда унга осойишталик зарур, имкони борича уни ташвишлардан халос қилиб қўймоқ даркор. Агар ёзувчини заррадай кўнгилсизлик кутаётган бўлса, қўлига қалам олмагани маъқул. Бўлмаса қалам кўлидан тушиб кетавериш, қоғоз амал-тақал қилиб ёзилган қуруқ сўзларга тўлади.

Мен ҳаётимда бир неча марта кўнгил билан хаёлини бир жойга тўплаб, шошилмай ишлаганман.

Қиш кунларидан бирида Ботумидан Одессага пароходда кетдим. Сарғимтир денгиз совуқ ва салқин эди. Соҳилларни кул ранг туман чулғаганди. Олис тоғлардаги оғир булутлар бамисоли узок уйқуга кетгандай туюларди.

Мен каютада ёзар, гоҳо иллюминаторга яқин келиб, соҳилга тикилардим. Теплоходнинг темир вужудидаги кудратли машиналар секин куйларди. Оқ чорлоқлар чуғур-чуғур қилишарди. Менинг ишим эса енгил кўчмоқда эди. Ҳеч ким севимли хаёлларимни бўлолмасди. Ёзаётган ҳикоямдан бўлак нарса ҳақида ўйлашнинг мутлақо ҳожати йўқ эди. Мен бу улкан бахтни ҳис этиб турардим. Очиқ денгиз эса мени ҳар қандай ваҳималардан муҳофаза қилиб турарди.

Бундан ташқари, денгизда сузиб кетаётганимизни ҳис

қилиш, киришимиз лозим бўлган порт шаҳарларига, ўзда қандайдир қизиқарли ва қисқа учрашувларга салпал интизорлик сезиш ҳам иш кетишига жуда ёрдам берарди.

Теплоход денгизнинг қишки оқиш сувини пўлат тўши билан ёриб борар, шу вайдан мени муқаррар бахтга элтаётгандек туюларди. Чамаси ҳикоям яхши чиқаётганлигидан менга шундай кўрингандир.

Бундан ташқари, куз пайтида қишлоқ уйи болохоиасида ёлғиз ўзим шамнинг чатир-чутурини эшитиб ишлаганимда ҳам тез ёзганимни эслайман.

Мени ўшанда ҳам худди денгиздаги сингари сокин сентябрь туниси ўз оғушига олган ва ташқи ҳар қандай раҳналардан муҳофаза қиларди.

Нима сабабдан эканлигини айтиш қийин, бироқ девор ортидаги эски боғ тун бўйи шовуллаб турганлигини ҳис этиш ёзишга жуда кўмаклашарди. Мен боғни худди тирикдай кўрардим. Боғ эса чурқ этмас, вақт алламаҳал бўлганда чойдишга сув тўлатгани кудукқа боришимни сабр-тоқат билан кутарди. Эҳтимол, у челакнинг тарақлаши ва инсон одимлаётганини эшитганда, тонг отиришда ўзини бир мунча енгил сезар.

Ҳар ҳолда танҳо боғ ва қишлоқ чеккасидан ўнларча километрга чўзилиб кетган совук ўрмонларни, бунақанги тунда бирорта ҳам инсон зоти қадами етмаган, сувида бундан юз ва мингларча йиллар илгаригидек юлдузлар акс этиб турган ўрмон кўллари борлигини ҳис этиш менга ёрдам берарди. Мен ана шу куз кечаларида чинакам бахтиёр эдим, деб бемалол айта оламан.

Олдинда сени қандайдир ажойиб, қувончли, севимли нарса, ҳаттоки арзимас кўринган олисдаги қора толлар тагида ўтириб қуридим дарёдан балиқ тутишдек иш кутиб турган бўлса ҳам яхши ёзасан киши.

СТАНЦИЯ БУФЕТИДАГИ ЧОЛ

Майори станциясидаги буфет бурчагида соколи тиканакдек бўлиб кетган котмагина чол ўтирарди. Қиш довули эса Рига қўлтиғи устида ҳайқирар, соҳилларни қалин муз қоплаганди. Денгиз сувининг қирғоқдаги қалин музга шапиллаб урилиши қор изғиринида ҳам эшитилиб қоларди.

Чол буфетга исингани кирганга ўхшарди. У буфетдан ҳеч нарса олмай, қўлини ношудларча ямалган балиқчилар курткаси енгига тикиб, ёғоч диванда хомуш ўтирарди.

Чолнинг жунлари пахмайган оқ кучуги ҳам бор эди. У эгасининг оёғига суянганича калтирарди.

Чол яқинидаги столда бўйинлари қизариб кетган йигитлар пиво ичиб ўтиришарди. Уларнинг шляпасидаги қор эриб чакиллаб томарди. Томчилар пиволи стаканга ва дудланган қолбасали бутербродга тушарди. Бирок йигитлар футбол матчи хусусида тортишаётганларидан бунга парво қилишмасди.

Йигитлардан бири бутербродни олиб бирваракай ярмини тишлагандан кейин кучук чидаб туролмади. У столга яқинлашиб, тиккайди-да, йигитнинг оғзига мўлтираб қарай бошлади.

— Пети!— чол уни оҳиста чақирди.— Уялмайсанми? Нега бировларни безовта қиялпсан, Пети?

Бироқ Пети тураверди. Унинг олдинги оёқлари тинимсиз калтираб турганидан толиқиб, эгилиб кетарди. Олдинги оёқлари қорнига тегиб қолганда кучук яна ўзини ўнглаб тиккайиб оларди.

Йигитлар бунга пайқашмасди. Улар гапга овора бўлганларидан дам-бадам стаканларига совуқ пиво куйишарди.

Қор дераза ойналарига чиппа ёпишаётганидан бундай кунда муздек пиво ичиб ўтирганларни кўргандаёқ одам бир жунжикиб кетарди.

— Пети!— чол яна чақирди.— Ҳой Пети! Бу ёкка кел!

Кучук чолга, гапингизни эшитяпман, узр, начора, бошқа иложим йўқ, дегандай думини бир неча марта тез-тез ликиллатди. У чолдан кўзини олиб қочиб, бутунлай бошқа томонга қарарди. У гўё: «Ўзим ҳам бу иш яхшимаслигини биламан. Менга бунақа бутерброд олиб беролмаяпсан-ку», демоқчидай бўларди.

— Эҳ, Пети! Пети! — чол оҳиста шундай деркан, опозил аламдан сал титраб кетди.

Пети думини яна ликиллатиб, чолга ялингандай ер сузиб қаради. У бамисоли чолдан мени бошқа чақирма, уялтирма, ўзим ҳам дилгирман, агар муҳтожлик мажбур қилмаганда бировлардан тилаб ўтирмасдим, албатта, деб илтимос қиларди.

Ниҳоят улфатлардан бири — бет суюқлари туртиб чиққан ва бошига яшил шляпа кийган йигит кучукни кўриб қолди.

— Овқат керакми, ўлакса?— деди у кучукка.— Эганг қаёқда ўзи?

Пети думини хурсанд ликиллатди-да, чол томонга қараб, сал ғингшиб ҳам қўйди.

— Нима қияпсиз ўзи, гражданин?— деди йигит.— Ит сақлагандан кейин боқинг-да. Бу ишингиз маданиятсизлик бўляпти. Кучугингиз тиланчилик қияпти. Тиланчиликни бизда қонун ман қилади.

Йигитлар қаҳ-қаҳ уришди.

— Жуда бопладинг-ку, Валька!— Улфатлардан бири баланд овозда шундай деди-да, кучукка бир парча колбаса ташлади.

— Пети, олма!— бақирди чол. Унинг шамолда қот-

ган чувак юзи ва томирлари бўртган бўйни қизариб кетганди.

Кучук гужанак бўлиб, думини қисганича қолбасага қиё бокмай чол ённга келди.

— Уларнинг увоғини ҳам олма!— деди чол.

Шундан кейин у жаҳлдан қалтираб чўнтақларини ковлай-ковлай бир неча танга ва чақа топди-да, уларни кафтига солиб, чанг-чунгдан тозалаб санай бошлади. Бармоқлари эса титрарди.

— Яна хафа бўлишини қаранг!— деди бет суяклари туртиб чиққан йнгит.— Бойваччалигини қарангу!

— Уни тинч қўйсанг-чи! Сенга у нима қилди?— деди йнгитлардан бири стаканларга пиво қуяркан, тоб ташлаб.

Чол ҳеч нима демади. У буфетнинг ҳўл пештахтасига яқинлашди-да, майда пулини унга қўйди.

— Битта бутерброд!— деди у хирилдок овозда.

Кучуги эса ёнида думини қисиб турарди.

Сотувчи тарелкага иккита бутерброд солиб, чолга узатди.

— Битта!— деди чол.

— Олаверинг!— деди оҳиста сотувчи.— Шуни деб хонавайрон бўлмайман.

— Палдиес!— деди чол.— Раҳмат!

У бутербродларни олиб, платформага чикди. У ерда ҳеч ким йўқ эди. Бир пўртана сурон солиб ўчган, иккинчиси эса яқинлашиб келар, бироқ у ҳали олисдаги уфкда эди. Ҳатто Лиелупа дарёси ортидаги оқ ўрмонларга ҳам қуёшнинг заиф нурлари тушиб турарди.

Чол скамейкага ўтирди-да, битта бутербродни Петига берди, иккинчисини эса дастрўмолига ўраб, чўнтагига солди.

Кучук бутербродни қалт-қалт қилиб ер, чол эса ундан кўз узмай:

— Эҳ, Петил Петил Аҳмоқ кучукча!— дерди.

Кучук бўлса парво қилмасди. У овқат билан овора эди. Чол унга тикиларкан энги билан кўзларини артар, кўзлари шамолдан ёшланарди.

Рига денгизи бўйидаги Майори станциясида рўй берган кичик воқеа бор-йўғи шундан иборат.

Буни нега ҳикоя қилдим?

Прозадаги тафсилотнинг аҳамияти ҳақида ўйларканман, шу воқеа эсимга тушиб қолди-да, агар уни бир асосий тафсилотсиз ҳикоя қилсам, яъни кучук ўзининг бутун вужуди билан эгасидан кечирим сўрагани, бу кичкина жонзотнинг ўшандаги ҳаракатларини қолдириб кетсам, воқеа аслига нисбатан дағалроқ бўлиб қолади, деган, қарорга келдим.

Агар воқеадан куртка ва бошқа тафсилотлар — курткани чолнинг сўққабошлигидан дарак берувчи ношудларча ямалгани, йигитларнинг шляпаларидан пиволи стаканларга чакиллаётган томчилар, чолнинг чўнтагидан чиққан ва чанг-чунг ёпишган майда пул ва ниҳоят денгизда оқ девор янглиғ кўтарилаётган пўртана чиқариб ташланса, ҳикоя анча қуруқ ва рангпар бўлур эди.

Кейинги йилларда беллетристикамизда, айниқса ёшларимиз асарларида тафсилотлар кўзга ташланмайдиган бўлиб қолди.

Асар тафсилотсиз яшай олмайди. Тафсилот бўлмаса ҳар бир ҳикоя, Чехов айтганидек, дудланган оқ балик илинадиган таёқдан фарқ қилмай қолади. Бунда балик кўринмай, таёқнинг ўзи шўппайиб тураверади.

Тафсилотнинг маъниси шундаки, бунда Пушкин сўзлари билан айтганда, кўз илғамайдиган ҳар бир майда нарса барчага бўртиб кўринади.

Иккиламчи, толиктирувчи ва зерикарли кузатувчанликка берилган ёзувчилар ҳам бор. Улар тафсилот характерли бўлгандагина, агар у чироқ нури сингари ис-

талган одам ва ҳодисани қоронғиликдан айириб кўрсата оладиган пайтдагина яшаш ҳуқуқи олажагини тушунмай, асарларига тўғри келган тафсилотларни кўшаверадилар.

Масалан, каттиқ ёға бошлаган ёмғир ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун, унинг илк томчилари дераза тагидаги газета парчасини шилдирата бошлади, дейишнинг ўзи кифоя.

Ёки чақалоқ боланинг даҳшатли ўлим чангалига тушган пайтидаги кайфиятини бера билиш учун, Алексей Толстой буни «Сарсонлик-саргардонликда» асарида қандай тасвирланганини келтириш кифоя қилади.

«Қийналиб кетган Даша уйкуга кетди. У кўзини очганида боласи оламдан ўтган, унинг майин сочлари эса тиккайиб қолган эди».

«— Ухлаётганимда жони узилибди,— деди Даша Телегинга йиғлаб-сиқтаб.— Бошидаги сочлари тиккайиб қолибди-я... Ёлғиз ўзи ўлим азобида қийналибди. Мен бўлсам ухлабман...»

Бу тафсилот (гўдак бошидаги тиккайиб қолган соч) ўлим аниқ тасвирланган бир неча саҳифаларга арзийди.

Мана шу икки тафсилот нишонга тўғри урган. Тасвирда яхлитлик ҳосил қиладиган тафсилот фақат ана шундай бўлиши керак ва зарур.

Мен бир ёш қаламкаш кўл ёзмасида қуйидаги диалогга дуч келиб қолдим:

«— Салом, Паша хола!— деди Алексей ичкарига кираркан. (Автор бундан олдин Алексей Паша хола турадиган хонанинг эшигини гўё у калла билан очиладигандай кўли билан очди, деб ёзади).

— Яхшимисан, Алёша,— Паша хола хушмуомалалик билан шундай деди-да, тикаётган ишидан бошини кўтариб Алексейга қаради.— Нега анчадан бери кўринмайсан.

— Ҳеч вақт йўқ. Бутун ҳафтани мажлис билан ўтказдим.

— Бутун ҳафтани дейсанми?

— Рост, Паша хола. Бутун ҳафтани. Володька йўқми?— сўради Алексей бўш хонага ризм соларкан.

— Йўқ, у ишхонасида.

— Хўп, бўлмаса мен кетдим. Хайр, Паша хола. Саломат бўлинг.

— Хайр, Алёша,— деди унга жавобан Паша хола.— Саломат бўл.

Алексей эшик томонга йўналиб, уни очди-да, ташқарига чикди. Паша хола унинг кетидан қараркан, бош чайқади:

— Қаллалаи бола. Юрагида ўти бор».

Ушбу парча палапартиш ва калтабинларча ёзилгандан ташқари, бутунлай нозарур ва куруқ нарсалардан (уларнинг тагига чизилган) ташкил топган. Буларнинг бари кераксиз, характерли бўлмаган, бирор нарсага равшанлик бахш этмайдиган тафсилотлардир.

Езувчи асарига тафсилотлар излаш ва уларни танлашда жуда жиддий иш тутмоғи лозим.

Тафсилот — биз интуиция деб атайдиган ҳодиса билан чамбарчас боғлиқдир.

Мен интуиция деганда яхлит манзарани аста-секин айрим воқеалари, тафсилотлари ва қандайдир бирорта хусусияти билан қайта тиклаш деб тасаввур қиламан.

Интуиция тарихий мавзуда қалам тебратадиган адибларга фақатгина ўтган даврлардаги ҳаётнинг чинакам манзарасинигина эмас, балки ўша даврларнинг такрорланмас колоритини, халқ туйғусини, албатта бизниқидан бирмунча бошқача бўлган психикасини яратишда кўмаклашади.

Интуиция ҳеч қачон на Испанияда, на Англияда бўлмаган Пушкинга Испания ҳақидаги ажойиб шеър-

ларини, «Тош меҳмон»ни ёзишда ёрдам берган, «Улат чоғидаги базм»да эса унга Англия манзарасини яратишга кўмаклашган. Бу туманли мамлакат фарзандлари бўлган Вальтер Скотт ёки Бернслар ана шундай ишга кўл урганларида ҳам Пушкин тасвири уларникидан қолишмаган бўлур эди.

Яхши тафсилот китобхонда ҳам яхлит бир нарса — инсон ёки унинг ҳолати, ёхуд воқеа, ёинки давр хусусида равшан ва тўғри тасаввур ҳосил қила олади.

ОҚ ТУН

Эскирган пароход Вознесенъедаги пристандан силжиб, Онега кўлига чикди.

Теварак-атрофга оқ тун пардасини ёйган эди. Мен бу ойдин кечани илк марта Нева ёки Ленинград саройлари устида эмас, балки шимолдаги ўрмон ва кўллар мўл бўлган кенгликларда кўрдим.

Шарқ томондаги рангпар ой пастлагандай туюларди. У ёғду сочмасди. Пароход ҳосил қилган тўлкинлар қарағай пўстлоғи парчаларини тебратиб, олисларга унсиз учарди. Соҳилдан, эҳтимол, бирорта эски қабристонда қоровул кўнғироқ соатни чалган бўлса керак, ўн икки марта даранглаган овоз келди. Гарчи соҳил анча олисда бўлса ҳам, кўнғироқ овози бизгача етиб келди-да, пароход оша сув юзидан ой ёғду сочиб турган тиниқ томонга сирғалиб кетди.

Мен оқ туннинг бу ҳумор ёғдусини қандай аташни ҳеч билолмайман. Сирлимикин? Ё фусунқормикин?

Бу тунлар менга ҳамма вақт табиатнинг ўта сахийлигидай туюлади. Нега деганда у оқини ҳаво кўрғошини

қоғоз билан кумушнинг тиниқ ёғдусига ғоятда бой бўлади.

Мабодо ана шу гўзаллик, ана шу фусункор тунлар ғойиб бўлса борми, одам асло кўннка олмайди. Оқ тунлар қисқа умр кўришга маҳкум этилган барча гўзал нарсалар янглиғ муваққатлиги билан кишини дилгир қилиши шу вайдан бўлса керак.

Шимолга илк дафъа кетаётган бўлсам ҳам бу ердаги барча нарсалар менга таниш туюлар, айниқса баҳор кеч келган ўша пайтда чеккадаги боғларда оппоқ бўлиб гуллаган шумурт дарахтларидан кўзимни узолмасдим.

Вознесенъеда намхуш ва хушбўй шумурт дарахти се-роб эди. Бу ерда шумуртга бирорта одам қўл теккизиб, гулини кўзаларга солиб, столга қўймасди.

Мен Петрозаводскка йўл олдим. Ўша кезларда Алексей Максимович Горький «Фабрика ва заводлар тарихи» рубрикаси остидаги китоблар сериясини яратишни мўлжаллаганди. У ана шу ишга кўпгина ёзувчиларни жалб қилди. Айтмоқчи, бунда бригада бўлиб ишлашга қарор қилинган, бу сўзнинг адабиётда биринчи марта амалда синалиши эди.

Горький менга бир неча заводни тавсия қилди. Мен Петрозаводскдаги кўҳна Петровск заводини танладим. Заводга Петр I асос солган бўлиб, у дастлаб замбарак ва лангар ишлаб чиқарган, кейин бронза қуйишга киришган, революциядан кейин эса йўл машиналари ишлаб чиқара бошлаган эди.

Мен бригадада ишлашдан бош тортдим. Ўша пайтларда (ҳатто ҳозир ҳам) инсон фаолияти соҳасида, айниқса китоб устида иш олиб борганда артель усулида ишлаш ақлга сиғмайди, деб ўйлардим. Борди-ю, иш юришиб кетганда ҳам яхлит бир китоб эмас, турли-туман очерклар тўплами вужудга келган бўлур эди. Менимча, ёзилажак китобда, материалнинг хусусиятидан

қатъий назар, ёзувчининг воқеликни ўзлаштиришидан тортиб, услуби ва тилигача қамраб олган индивидуаллиги кўриниб турмоғи лозим эди.

Мен бир вақтнинг ўзида биттагина скрипкани икки ёки уч киши чалиши мумкин бўлмаганидек битта китобни ҳам ҳамкорликда яратиш мумкин эмас, деб ҳисоблардим.

Кўнгилдаги ана шу фикрларимни Алексей Максимовичга айтдим. У қовоғини уюб, одати бўйича бармоқлари билан столни тарақлатди-да, ўйлаб туриб жавоб берди:

— Сизни, йигитча, ўзбиларманд деб айблашади. Гапнинг қисқаси, бораверинг. Бироқ гангиб қолманг — китобни албатта ёзиб келинг. Ҳа, албатта!

Пароходда кетаётганимда шу гапни эсладим-да, китобни албатта ёзаман, деб ўзимни ишонтирдим. Мен шимолни ниҳоятда севардим. Бу эса ишимни жуда енгиллаштирадигандай туюларди. Гапнинг очиги, ўша пайтларда Петровск заводи ҳақидаги китобимга шимолнинг мени мафтун қилган оқ тунлари, сокин кўллари, ўрмонлари, шумурт дарахтлари, новгородликларнинг ширали лафзи, окқушлар бўйнини эслатувчи қайрилма тумшукли қора қайиқлар, хилма-хил гуллар солинган обкашлар тасвирини ҳам қўшаман, деб умид қилардим.

Петрозаводск у пайтларда сокин ва ҳувиллаган эди. Кўчаларда йўсин босган катта-катта тошлар ётарди. Чамаси кўлдан келаётган нимтатир ёғдуданмикин ё оқиш, аммо кўзни қувонтирадиган осмониданмикин, ҳар қалай шаҳар шаффоф кўринар эди.

Петрозаводскда архив ва кутубхоналардан чиқмай заводга алоқадор нимаики бўлса, ҳаммасини ўқиб чиқдим. Завод тарихи мураккаб ва қизиқ экан. Петр биринчи, шотландиялик инженерлар, ўзимизнинг истеъдодли крепостной усталар, карронча куйиш усули, сув маши-

налари, кишиларнинг ахлоқи — буларнинг бари китоб учун мўл-кўл материал бера оларди.

Аввало, бўлғуси китобнинг планини қораладим. Унда заводнинг тарихи ва тавсифи кўп бўлиб, одамлар тасвирига кам жой қолганди.

Мен китобни шу ернинг ўзида, Карелияда ёзишга аҳд қилиб, кўзойнаги ва французчани билишини ҳисобга олмаганда муаллимага сира ўхшамайдиган сўккабош кампир, собиқ ўқитувчи Серафима Ионовнанинг хонасини ижарага олдим.

Китобни план бўйича ёза бошладим. Бирок қанчалик уринмай уни эпақага келтиролмасдим. Мен материални бир-бирига қовуштириб, жипслаштиролмас ва уни маълум бир қолипга тушира олмасдим.

Материал ҳеч туткич бермасди. Унинг қизиқарли бўлаклари бошқа қисмлар билан уйғунлашмаганидан муаллақ қоларди. Улар ана шу архив материалларига жон киритадиган ягона нарса — гўзал тафсилотлар, давр нафаси ва менга яқин бўлган инсоний тақдирлар билан омухта бўлмаганлиги сабабли ёлғиз ўзим шўппайиб қолгандим.

Мен ана шу материалларнинг барчасига нисбатан ўзимда бошқача муносабат туғилмагунча, жилла бўлмаса, заифгина лирик нафас ҳам унга жон киритмагунча китоб вужудга келмаслигини тушунганим ҳолда, сув машиналари, ишлаб чиқариш ва усталар ҳақида сиқилиб қалам тебратардим. Китобни мутлақо уддалай олмаслигимга ҳам ақлим етарди.

(Айтгандай, машиналар ҳақида худди одамлар ҳақида ёзаётгандек севиб, қувониб, ташвишини тортиб қалам тебратиш кераклигини ҳам ўша пайтларда тушундим. Бошқаларни билмайману лекин менинг машиналарга, олайлик «Победа» автомобили бор кучи билан қияликка тирмашаётганини кўрганимда доим жоним ачишади.

Бунда мен ҳам худди машинадай толикаман ҳисоби. Балки бу мисол унча ўринли эмасдир, бироқ, машиналар ҳақида ёзилмоқчи бўлса, уларга тирик мавжудотлардек ёндашиш зарурлигига аминман. Мен яхши усталар ва ишчилар машиналарга ана шундай муносабатда бўлганларини пайкаганман).

Материални ишлатолмай ожиз қолишдан ҳам ёмони ва оғири бўлмаса керак.

Мен ўзимни кўлидан келмайдиган ишга қўл урган, бошига балетда қатнашиш ёхуд Кантнинг фалсафий асарларини таҳрир қилиш иши тушган кишидай сезардим.

Горькийнинг: «Гангиб колмасангиз бўлгани — албатта китоб билан келинг», деган сўзлари тез-тез эсимга тушар бундан жуда изтироб чекардим.

Мени ёзувчилик маҳоратининг ўзим эҳтиром билан амал қиладиган негизларидан бирига путур етаётгани ҳам қийнади. Мен ўз индивидуаллигини сақлаган ҳолда исталган материални ўзлаштириб оладиган кишигина ёзувчи бўла олади, деб ҳисоблардим.

Кўйинг-чи, охири ҳолим шу бўлди: материал олдида лол қолиб, ҳеч нарса ёзмай Петрозаводскдан жўнаб кетишга аҳд қилдим.

Серафима Ионовнадан бўлак дардлашадиган одамим йўқ эди. Мағлубиятим ҳақида унга оғиз очмоқчи бўлгандим, буни қандайдир йўл билан, эҳтимол ўқитувчиларга хос зийраклик билан сезиб олгани маълум бўлди.

— Сиз худди имтиҳон арафасида турган эси паст гимназист қизларимга ўхшайсиз,— деди у менга.— Улар ўқийвериш бошларини шунақанги котиришадикки, оқибатда кўзлари ҳеч нарсани кўрмай, кулоқлари эшитмай, кераги қайси-ю, нокераги қайсиллигини ажратолмай қолишади. Сиз толиқиб қолгансиз, холос. Ёзувчилик иши-

нгиз қанақалигини биламайману, бироқ бунда менимча бир ҳамла билан иш битмайди. Асабингиз ишдан чиқкани қолади. Бундай қилиш ҳам зарарли, ҳам хатарли. Жаҳл устида тағин жўнаб қолманг. Дам олинг. Кўлга боринг, шаҳарни тамоша қилинг. Шаҳримиз ажойиб, одмигина. Зора ишингиз юришиб кетса.

Бари бир жўнашга аҳд қилдим. Кетар олдимдан Петрозаводскни айлангани чиқдим. Ўшангача шаҳарни ҳеч кўрмаган эдим.

Мен кўл ёқасидан шимол томонга юриб, шаҳар чеккасидан чиқдим. Шаҳар уйлари тамом бўлиб, томорқалар бошланганди. Томорқаларнинг у ер, бу ерида бут ва қабр ёдгорликлари учраб қоларди.

Бир чол эса сабзи жўякларини суғорарди. Мен ундан булар қанақа бут, деб сўрадим.

— Илгари бу ер қабристон эди,— жавоб берди чол.— Бунга ажнабийлар кўмилган бўлса керак. Ҳозир қабристон томорқага берилган, ёдгорликлар йиғиштириб олинган. Қолган-қутганлари ҳам тез орада йиғиб олинади. Узоғи билан келаси баҳоргача туради.

Тўғри, ёдгорликлар бу ерда оз — ҳаммаси бўлиб беш-олтита келарди. Улардан бири жуда қиёмат, атрофи оғир чўян панжара билан ўралган эди. Унга яқин бордим. Ёдгорликнинг сишиқ гранит колоннасида французча ёзув кўзга ташланарди. Баланд ўсган қариқиз ўт уни анча яшириб турарди.

Мен қариқиз ўтни синдириб, қуйидагиларни ўқидим: «Шарль Евгений Лонсевиль, император Наполеон Буюк армиясининг артиллерия инженери. 1778 йилда Перпиньяда туғилган, 1816 йилда ватанидан олисда, Петрозаводскда вафот этган. Унинг мажруҳ юраги абадиян ором топсин».

Мен қаршимда ўткир қобилиятли, тақдири аянчли

кишининг қабри турганлигини ва фақат шугина мени мушкул аҳволдан кутқаражагини тушуидим.

Уйга қайтиб, Серафима Ионовнага, Петрозаводскда қоламан, дедиму, ўша заҳоти архивга йўл олдим.

Архивда эти бориб устихонига ёнишган, роса адоий тамом бўлган кўзойнакли, бир вақтлар муаллимлик қилган чол ишларди. Архив ҳали тўла тартибга солилмаган бўлса ҳам, чол ишнинг ҳадисини олганди.

Унга бўлган воқеани айтиб бердим. Чол жуда тўлқинланиб кетди. У аҳён-аҳёнда архивга бош сукқапларга зериктирарли справкалар, кўпинча церковнинг метрика китобидан кўчирмалар беришга кўйникиб қолганди. Энди эса машаққатли ва кизиқарли архив қидириш ишини амалга оширишни, Наполеоннинг нима сабабдан-дир бундан юз йилроқ муқаддам Петрозаводскда вафот этган сирли офицерига тааллуқли барча нарсаларни топиши керак эди.

Чол ҳам, мен ҳам баравар ташвиш тортардик. Архивда Лонсевилнинг ҳаётини озми-кўпми тиклашга ёрдам берадиган бирор ёзув топилармикин?

Хуллас, чол кутилмаганда менга, бугун уйга кетмайман, архивни эрталабгача титкилайман, деб қолди. Мен ҳам қолмоқчи бўлдим, бироқ архивда бегона кишиларнинг қолиши мумкин эмасди. Шундан кейин шаҳарга бориб нон, қолбаса, чой ва қанд олдим-да, кечаси эрмак қилсин, деб чолга элтиб бердим. Сўнг уйга кетдим.

Қидирув ишлари тўққиз кунга чўзилди. Чол ҳар кун эрталаб менга делолар рўйхатини кўрсатар, унинг таҳминича буларда Лонсевиль хусусида бирорта қалом бўлиши керак эди. У рўйхатдаги кизиқарли кўрнган делолар қаршисига «белги» кўяр, бироқ «белги»ларни математиклар сингари «радикал» деб атади.

Қидирувнинг еттинчи кунидагина қабристон дафта-рида француз армиясининг асир олинган капитани

Шарль Евгений Лонсевилнинг бирмунча галатирок дафн қилинганига оид ёзув топилди.

Тўққизинчи куни иккита хусусий хатда Лонсевилнинг номи тилга олинганлигини аниқладик. Унинг куни эса Олонец губернатори «Зикр этилган Лонсевилнинг қабрига ёдгорлик ўрнатиш учун Франциядан келган рафикаси Мария-Цецилия Принитэ»нинг Петрозавдскда бўлганлиги ҳақидаги юборган беимзо ва анча жойин йиртилган маълумоти топилди.

Материалларнинг бори шу эди. Бирок муваффақиятидан терисига сигмай кетган чол ковлаб топган шу материалларнинг ўзиёқ Лонсевилнинг тасаввуримда жонланиши учун кифоя қиларди.

Лонсевиль кўз ўнгимда қад кўтариши биланоқ китобни ёзишга киришдим. Яқиндагина тутқич бермай юрган завод материаллари ҳам ўз йўлига тушди-қўйди. Материаллар ана шу артиллерист, француз революциясининг катнашчиси, казаклар томонидан Гжатск яқинида асир олиниб, Петрозаводск заводига бадарға қилинган ва ўша ерда безгак касалидан вафот этган инсоннинг теvarак-атрофига маҳкам ва қонуний равишда жойлашди, қўйди.

«Шарль Лонсевилнинг қисмати» повестим шу тариқа ёзилди.

Асар материали инсон образи пайдо бўлгунга қадар ҳаётийликдан маҳрум эди.

Бундан ташқари китобнинг аввалги плани чиппақка чиқиб кетди. Воқеани энди Лонсевилнинг ўзи эргаштириб борарди. У фақат тарихий фактларнигина эмас, балки шимолда кўрган нарсаларимнинг кўпчилигини ҳам оҳанрабо янглиғ ўзига тортиб олди.

Повестда Лонсевилнинг мотами тасвир этилган ўрин бор. Мен ўшандаги аёл йиғлаб айтган сўзларни ҳаётда

эшитган ростакан марснидан олганман. Бу эсланга арзигулик вокеадир.

Ладога кўлидан Онега кўлига Свирь дарёсидан пароходда борардим. Бир жойда, чамамда Свирицада бўлса керак, пристандан одамлар пароходнинг қуйи палубасига жўнгина қарағай тобут олиб чиқишди.

Билсак, Свирнинг энг кекса ва тажрибакор дарғаси Свирицада вафот этган экан. Марҳумнинг дарға дўстлари у гўё суюкли дарёси билан хайрлашиб олсин деб жасадли тобутни дарёда сайр қилдиришга, Свирицадан то Вознесенъегача олиб боришга қарор қилишибди. Бундан ташқари, соҳилдаги кишилар ҳурмати баланд ва ўзига яраша машҳур бўлган марҳум билан видолашиб олишларини ҳам кўзда тутишган экан.

Свирь — ўжар ва асов дарё. Пароходлар унинг тезоқар жойларидан тажрибали дарғасиз ўтолмайди. Шу ваздан Свирда дарғаларнинг бир-бири билан ниҳоятда аҳил авлоди эскидан бор.

Дарёнинг тезоқар жойларидан ўтаётганимизда, пароходимиз жадал кетаётган бўлса ҳам уни кўш буксир тортарди.

Дарё оқими бўйлаб кетаётганимизда пароход ҳам, буксирлар ҳам секинроқ юриш ва тезоқар жойга тушиб қолмаслик учун оқимга қарши тезликка олинарди.

Марҳум тобути бизнинг пароходдалиги хусусида дарёнинг юқори томонидаги барча жойларга телеграмма берилган эди. Шу ваздан ҳар бир пристанда пароходимизни кишилар оломони қаршиларди. Олдинда устларига қора кийган гўяндалар туришарди. Улар пароход пристанга яқин келди дегунча, баланд ва кишининг юрак-бағрини эзувчи овозда йиғи бошларди.

Бу поэтик фарёднинг сўзлари қайта такрорланмасди. Менимча, ҳар бир йиғи сўзлари бадиҳа самараси эди.

Мана улардан бири:

«Нечун бизни ташлаб, ўлим даргоҳига парвоз қилдинг? Нега биз етимларни ташлаб кетдинг? Биз сени кўнгилдагидай, яхши ва меҳрибон сўзлар билан кутиб ололмадикми? Отагинам, Свирга бир қара, охирги бор яна кўз ташла — қирғоқлари қонталаш, унда хотин-халажларнинг кўз ёши шашқатор. Оҳ, нега бевақт ўлим сени орамиздан юлиб кетди? Оҳ, нега бутун Свирь бўйлаб мотам шамлари ёняпти?»

Биз то Вознесенъега етгунча ана шундай фарёдларни эшитиб бордик. У ҳатто кечалари ҳам тинмасди.

Вознесенъеда эса пароходга бадковоқ кишилар — дарғалар чиқишди-да, тобут копқоғини очишди. Тобутда соч-соқоли оппоқ, юзи шамолда дағаллашган киши ётарди.

Дарғалар тобутни зиғир толасидан тўкилган сочикда кўтариб хотин-халаж фарёди остида қирғоққа олиб тушдилар. Рангида қон қолмаган, узун рўмоли юзини яширган ёшгина жувон тобут ортидан борарди. У малла сочли болани етаклаб олганди. Ундан бир неча қадам нарида дарё капитани формасидаги ўрта яшар киши одимларди. Улар марҳумнинг кизи, набираси ва куёви эдилар.

Пароходнинг байроғи туширилди. Тобутни қабристонга олиб кетишаётган пайтда эса пароход бир неча марта чўзиб-чўзиб гудок берди.

Повестга яна бир таассуротни киритмасликнинг иложи йўқ эди. Бу таассуротда айтарлик ҳеч нарса бўлмаса ҳам, нимагадир хотирамда шимол билан бирга яшаб келади. Бу Зуҳро юлдузининг ажиб жилосидир.

Мен бунчалик ўткир ва мусаффо жилони ҳеч қачон кўрманганман. Зуҳро субҳидамда кўкимтир осмонда олмос сув томчисидай ялтираб турарди.

У осомоннинг чинакам вакиласи, ажойиб субҳидам хабарчиси эди. Мен негадир ўрта кенгликларда ва жа-

нубда буни ҳеч пайкамагандим. Бу ерда эса у яланглик ва ўрмонлар устида ўз латофати-ла нур сочиб турганга, субҳидам пайтларида бутун шимол тупроғи, Онега ва Заволочье, Ладога ва Заонежье устидан таңҳо ўзи ҳукмронлик қилаётгандай кўринарди.

ҲАЁТБАХШ МАНБА

Бир куни Золя талай дўстлари даврасида, тасаввурнинг ёзувчига мутлақо кераги йўқ, унинг иши худди мендаги сингари фақатгина аниқ кузатишга асосланмоғи керак, деган гапни айтибди.

Шунда даврада ўтирган Мопассан:

— Бундай бўлса, қандайдир бирорта газета хабари асосида улкан романлар ёзишингиз ва бунда ойлаб уйингиздан чиқмаслигингизни қандай изоҳлаш керак?— деб сўрабди.

Золядан садо чиқмабди.

Мопассан шундан кейин шляпасини олиб, чиқиб кетибди. Унинг бу иши ҳақорат саналиши мумкин эди. Бирок у бундан чўчимади. У ҳеч кимнинг, ҳатто Золянинг ҳам тасаввурни инкор этишига йўл қўя олмасди.

Мопассан ҳар бир ёзувчи сингари ижодий фикр гуллаб-яшнаши учун ажойиб муҳит, поэзия ва прозанинг унумдор тупроғи бўлган тасаввурга ҳурмат билан қарарди.

Тасаввур санъатнинг ҳаётбахш манбаси — Латин кварталининг серзавқ шоирлари таъбири билан айтганда «абдий қуёши ва илоҳи» бўлганди.

Бирок тасаввурнинг кўзни қамаштирадиган бу қуёши нури ерга етгандан сўнггина яллиғланади. У бўшлиқда чақнай олмайди. Бўшлиқда у сўниб қолади.

Тасаввур ўзи нима? Бунга Гайдар мужмал саволларга жавоб қайтаргандаги сингари жавоб берилса осонрок

кўчади. Гайдар шундай савол тушганда суҳбатдошига қараб:

— Мени яна кўлга туширмоқчи бўлдингми? Чучварани хом санабсан! Бари бир айтмайман,— дерди.

Ўзимизга баъзи тушунчалар у ёки бу даражада равшан бўлмоғи учун, яхшиси, болалар билан кечадиган суҳбатларнинг мағзини чакмоқ маъқулдир.

Болалар «Бу нима?», «Бунинг нима кераги бор?», «Манови нега керак?» деб сўрашгани сўрашган. Улар мана шу саволларига гарчи ёмонроқ бўлса ҳам жавоб олгунларича сизни роса қийнашмаса кўнгиллари жойига тушмайди.

Агар ҳамсуҳбатингиз «тасаввур» сўзини тилга олса ўртадаги суҳбат чамаси шундай бўларди:

— Бу тасаввур дегани нима ўзи?

Мабодо, бу саволга тасаввур «санъат қуёши» қабилада жавоб берсангиз, бу жавоб сизни шунақанги мушкул аҳволда қолдирадигани, ундан халос бўлиш йўли ҳамсуҳбатингиз ёнидан тезроқ қочишгина бўлур эди.

Болалар аниқ жавоб талаб қилишади. Бу ваздан ҳамсуҳбатимизга тасаввур — бу инсон табиатининг хусусияти, деб жавоб беришга мажбур бўламиз.

— Қанақа хусусият?

— Бу кишининг шундай хусусиятики, инсон ҳаётини кузатишлари, фикр ва ҳиссиётлари запасидан фойдаланиб, воқелик билан бир қаторда уйдирма, кишилари ва воқеалари бўлган уйдирма ҳаёт яратади. (Албатта буни юқоридагига қараганда анча соддароқ қилиб айтмоқ керак).

— Нега энди?— сўрайди суҳбатдошимиз.— Чинакам ҳаёт бор-ку. Бошқасини тўқишининг нима кераги бор?

— Кераги бор. Нега деганда, чинакам ҳаёт улкан ва мураккаб, инсон уни тўлалигича ва бутун ранго-ранглигича ўрганишга улгуролмайди. Ҳа, у кўп нарсани кўриб,

бошидан кечиролмайди. Масалан, у уч юз йил орқага қайтиб Галилейга шогирд тушолмайди. 1814 йилда Парижни забт этганлар сафидан жой ололмайди ёки Москвада туриб, Акрополнинг мармар колонналарини сийпай олмайди. Ёки Рим кўчаларини кеза олмайди, Гоголь билан мусоҳаба қуролмайди. Ёинки Қонвент мажлисида ўтириб Марат нутқини тинглаёлмайди. Ёхуд палубадан юлдузлар жилва қилаётган Тинч океанга боқолмайди. Қиши гарчи умрида денгизни кўрмаган бўлса ҳам, бу иш кўлидан келмайди. Инсон эса барча нарсани билишни, кўришни ва эшитишни, барчасини бошидан кечиришни истайди. Тасаввур эса воқелик унга бахш эта олмаган ёки этолмайдиган нарсаларни ҳаёда қилади. У инсон ҳаётидаги бўшлиқни тўлдиради.

Шунда сиз, албатта, суҳбатдошингизни унутиб, унга тушунарсиз бўлган нарсалардан гапира бошлайсиз.

Тасаввур билан фикр орасига ким сарҳад торта олади? Бундай сарҳаднинг ўзи мавжуд эмас.

Тасаввур тортиш қонуни, Ньютон биномини, Тристан билан Изольданинг ҳазин қиссасини, атом парчаланишини, Ленинграддаги Адмиралтет биносини, Левитанинг «Олтин куз» ини, «Марсельеза» ни, радиони, электр нурини, шаҳзода Гамлетни, нисбийлик назариясини ва «Бэмби» фильмини бунёдга келтирди.

Инсоний фикр тасаввурсиз бесамарадир, у тасаввур воқеликсиз бесамара бўлганлиги билан баробардир.

«Улуғ фикрлар юракдан чиқади» деган французча ҳикмат бор. Буни, буюк фикрлар инсоннинг бутун вужудидан чиқади, деб айтса бирмунча тўғрироқ бўлади. Юрак, тасаввур ва ақл — биз маданият деб атайдиган нарса туғиладиган муҳитдир.

Шундай бўлса-да, қудратли тасаввуримиз ҳам кўз олдига келтиролмайдиган бир нарса бор. Бу — тасаввурнинг ғойиб бўлиши ва у тақозо этган барча нарсалар

демакдир. Агар тасаввур ғойиб бўлар экан, инсон ҳам инсонлигини йўқотади.

Тасаввур — табиатнинг буюк эҳсонидир. У инсон табиатига жо бўлгандир.

Юқорида айтиб ўтганимдай, тасаввур воқеликсиз яшай олмайди. У воқеликдан озиқланади. Иккинчи томондан, воқелик, қандайдир, маълум даражада ҳаётимиз оқимига, ишларимиз ва фикрларимизга, кишиларга, муносабатимизга тез-тез таъсир қилиб туради.

Писарев бу хусусда яхши сўз қотган. Агар инсон, деган эди у, истикболни ёрқин ва мукамал манзараларда тасаввур этолмаса, орзу қилишни билмаса, уни ана шу келажакнинг машаққатли иншоотларини кўришга, кескин кураш олиб боришга ва ҳаттоки ҳаётини қурбон қилишга ҳеч нарса мажбур қилолмайди.

Қаламтарош тифида гоҳо
Олис юртлар гардини топсанг —
Жаҳон яна ажиб либосда
Кўз-кўз қилар ҳуснини билсанг.

Бу Блок шеърдан. Бошқа бир шоир эса бундай деган:

Ҳар кўлмакда бордир океан нафаси,
Ҳар тошда сезасан даштнинг тафтини...

Олис мамлакатлар гарди ва йўлдаги тош! Тасаввурнинг толмас иши бошланишига ана шундай гард ва тошлар сабабчи бўлади. Шу муносабат билан бир кекса испан гидалгосининг воқеаси ёдимга тушди.

Гидалго эҳтимол яхши кунларни ҳам кўргандир. Бирок ана шу воқеа рўй берган кезларда у Кастилиядаги мулкида ғарибона тирикчилик ўтказарди. Олдида бир парча ери, крепостной деҳқонлар ташланадиган камокхонага ўхшовчи совук тош уйи бўлган бу мулк ота-боболаридан мерос қолганди.

Гидалго сўққабош эди. Уйда фақат энага кампир турарди. Кампир бир амаллаб енгил таом пиширар, эси ҳам кирди-чиқди бўлиб қолганди. У билан гаплашаман деб уринишдан наф чиқмасди.

Гидалго уззукун найза учини эслатувчи деразаси ёнидаги эски креслода китоб ўқиб ўлтирарди. Сукунатни фақатгина китоб варақлаганда ҳошиясидаги қуриган елимнинг қисирлаши бузарди, холос.

У аҳён-аҳёнда деразадан қараб кўярди. Ташқарида эса темирдай қоп-қора қуриган дарахт кўққайиб турар, уфқда эса бир хилдаги ясси тоғлик чўзилиб кетганди. Испаниянинг бу жойи тақир ва зериктирарли бўлса ҳам, гидалго унга кўникиб қолганди.

Гидалго ҳар хил кўнгилсизликларга дучор қила оладиган машаққатли ва олис саёҳатларга чиқишга ярамасди. Бутун бошли мамлакатда на қариндоши, на дўстлари бўлмаганидан кейин, нимага ҳам саёҳатга чиқасин, киши!

Илгари гидалго бошидан нималар кечирганини кам одам биларди. Одамларнинг айтишича, унинг хотини ва гўзал кизи бўлган экан. Бироқ улар бир ой ичида тоун касалидан вафот этишибди. Гидалго ўшандан бери уйга қамалиб олган, бемаҳалда ёки ёғингарчиликда қолган тасодикий йўловчиларга ҳам аранг бошпана берар экан.

Бир куни унинг эшигини дағал чакмон кийган ва юзи шамолда қотган бир киши тақиллатиб қолибди. У ташқаридаги қора дарахтга эшагини боғлаб кўйган экан. Олов ловуллаётган ўчоқ олдида кечки овқатни тамадди қилишаётганда йўловчи гидалгога (мадоннага минг қатла шукурлар бўлсин!) Фарбга қилинган хатарли сафардан эсон-омон қайтганлигини айтиб берибди. Қирол италиялик Колумб деган кишининг гапига учиб, ўша ёққа бир неча каравелла (кема) юборган экан.

Сайёҳлар океанда бир неча ҳафта сузганларидан

кейин, денгиз аёллари — сиреналарнинг овозларини эшитишибди. Улар, яланғоч баданларимизни узун сочларимизга ўраб, палубада исиниб олайлик, бизни юкорига кўтариб олинглар, деб ғамза қилиша бошлашибди.

Капитан, сиреналарнинг илтимосини жавобсиз қолдиринглар, деб буйруқ берибди. Матрослар эса норози бўлишибди. Улар ишқ сафосини, келишган аёллар базмини соғиниб қолишган экан.

Хуллас, оқибатда матрослар ғалаён кўтаришган экан, бостирилибди. Исёнчиларнинг учта бошлиғи кема ёғочига осилибди.

Сайёҳлар суза-суза ажиб бир ўт босган денгизни кўриб қолишибди. Ўтда каттакон кўк гуллар очилиб турган экан. Шундан кейин ҳаммалари ибодат қилиб олиб, ўтларни икки чеккага қайриб илгарилашаверган экан, ногўҳон узокда нотаниш ва гўзал диёр намоён бўлибди. Эсаётган шамол соҳиллардаги ўрмонларнинг оҳиста шовуллаши ва ўсимликларнинг сархуш исини олиб келаркан.

Капитан кўприкчага кўтарилиб, қиличини суғуриб, осмонга кўтарган экан, тиғи қуёшда ялтираб кетибди. Бу, ниҳоят тоғлари кимматбаҳо тошлар, олтин ва кумушга тўла Элдорадо мамлакатини кашф қилдик, деган белги экан.

Гидалго бу кишининг ҳикоясини сукут сақлаб эшитибди.

Йўловчи жўнаш олдидан чарм сумкасини очиб, Элдорадо мамлакатидан келтирган денгиз чиғаноғини олибди-да, уни кечки овқат ва бошпанага миннатдорчилик тариқасида кекса гидалгога ҳадя қилибди. Бу арзимаган нарса бўлганидан гидалго ҳам уни қайтармабди.

Йўловчи кетгандан кейин кечаси момақалди роқ бўлибди. Чақмоқ тошлоқ текислик устида секин чақнаб сўнаркан.

Чиғанок бўлса гидалгонинг ўрни ёнидаги столда тупаркан.

Гидалго кечаси уйғониб кетиб, чиғанокни яшин нури ёритган лаҳзада кўрибди. Шунда чиғанокнинг тубида бинафша ранг нур, кўпик ва булутлардан иборат сеҳрли мамлакат манзараси ялт этиб, сўнг ғойиб бўлгандай туюлибди.

Яшин сўнибди. Гидалго унинг чакнашини кутибди-да, яна чиғанок тубида ҳалиги мамлакатни аввалгидан анча аниқроқ кўрибди. Унинг тик қирғоқларидан шаршаралар денгизга кўпик ўйнатиб ва жилва қилиб оқарди. Булар нима бўлди экан? Гидалго шундай хаёлга бораркан, ўзича улар дарё бўлса керак деб кўйибди. У ҳатто дарёларнинг намхуш ҳавосини ҳам сезгандай, юзига сув зарралари урилгандай бўлибди.

Гидалго сув зарралари урилганини сезганини чала қолган тушидан кўрибди-да, туриб креслосини столга яқинроқ сурибди. Чиғанок рўпарасига ўтириб олиб, унга жо бўлган юртнинг бор нарсаларини кўришга интилибди. Бироқ чакмоқ борган сари сийрак чакнар, кўп ўтмай эса бутунлай тиниб қолибди.

Гидалгонинг шам ёқишга юраги бетламабди. Нега деганда, у шамнинг хира нурида чиғанокда кўраётганлари нигоҳ алдови ва унда ҳеч қандай мамлакат йўқ, деган фикрга ишонишни истамабди.

У шу алфозда тонг оттирибди. Тонг нури туша бошлагандан кейин чиғанокнинг ажойиб эмаслиги аён бўлибди. Унинг тубида тутун ранг шуъладан бўлак ҳеч нарса кўринмас, сирли мамлакат бир кечада мингларча лье олислаб кетганга ўхшабди.

Гидалго ўша куниёқ Мадридга йўл олиб-да, қиролга тиз чўкиб, ундан ўз ҳисобига каравелла жиҳозлаб, номаълум мамлакатни излаб, ғарб томонга жўнашга фармони олий илтижо қилибди.

Қирол марҳаматли бўлганидан рухсат берибди. Гидалго кетгандан кейин эса яқинларига шундай дебди:

— Бу гидалго эсини еб кўйибди! Биттагина хароб каравеллада нима ҳам қила оларди? Бирок савдойиларга сафарда ҳам худо ёр бўлади. Бу чол мамлакатимизга янги ерлар кўшса ҳам ажаб эмас.

Гидалго каравелласида ғарбга томон бир неча ой сузибди. У фақат сув ичиб, жуда кам тамадди қиларди. Ўзи ҳам ташвишланавериб адойи тамом бўлган эди. У, сеҳрли мамлакатга ҳеч қачон етиб боролмайман, деб кўрқанидан, уни ўйламасликка тиришарди. Агар кўриб қолсам, у тиканаклар ўсиб ётган зерикарли текислик, шамол чанглари осмон бўйи тўзитаб юрган бўлса-я, деган хаёлларга ҳам борарди.

Гидалго, мени бу умидсизликдан халос эт, деб мадоннага илтижо қилгани қилганди.

Мадоннанинг кўпол ёғоч ҳайкали каравелланинг тумшуғига ўрнатиб кўйилганди. У олдинда кема билан бирга чайқалиб борарди. Бўртиб чиққан кўм-кўк кўзлари эса поёнсиз денгизга тикиларди. Олтин суви югуртирилган сочларида ва плашининг униққан алвонида томчилар ялтирарди.

— Бизни бошлайвер!— дерди унга гидалго илтижо қилиб.— Ўша мамлакат бор, йўқлигига ишониб бўлмайди. Уни ўнгимда ҳам, тушимда ҳам аён кўриб турибман.

Матрослар бир куни денгиздан синган новда тутиб олишибди. У ер яқин қолганини билдирарди.

Новда туяқуш патига ўхшаган япроқлар билан қопланган эди. Улардан ширин ва намхуш ҳид анқирди.

Шу куни кечаси кемада биронта ҳам одам мижжа қокмабди.

Ниҳоят субҳидамда денгизнинг бир чеккасида қарж-қарж тоғлари ранг-баранг товланиб турган мамлакат кўринибди. Унинг шаффоф дарёлари океанга қуйилар

экан. Яшил ўрмонлар устида кушлар тўда-тўда бўлиб учишаркан. Дарахтларнинг барги қалинлигидан кушлар ўрмон ичкарисига киролмай, тепасида чарх уришаркан.

Соҳилдан гуллар ва меваларнинг муаттар ҳиди анкирди. Киши уни бир тўйиб искаса борми, мутлако ўлмайдиганга ўхшарди.

Қуёш чиқиши билан атрофини шаршараларнинг сув зарралари қуршаган мамлакат офтоб киррали биллур идишларга тушганда қандай жилва қилса шундай ҳусн касб этибди.

Мамлакат бамисоли осмон ва нурнинг маъсума маъбудаси денгиз лабида унутиб қолдирган олмос болдоқдай жилоланарди.

Гидалго тиз чўкиб, қалтирок қўлларини номаълум мамлакат томон чўзибди-да, шундай дебди:

— Сендан миннатдорман, тасаввурим! Умримнинг охирида менга янги ташвиш орттирдиг ва дилимни ажиб мамлакатни кўришга ундадинг. Бўлмаса кўзларим ўша ясси тоғликдан иборат манзарани кўравериб, тешилган бўлур эди. Мен бу бахтиёр тупроқни қизим Флоренсиянинг номи билан аташни истайман.

Соҳилдан ўнларча мўъжаз камалаклар каравелла томон яқинлаб келарди. Буни кўриб, гидалгонинг боши айланиб кетди. Қуёш бу камалакларни сув зарралари оша ёритар, улар каравеллага қараб югурмас, балки ниҳоятда тез яқинлашиб келарди.

Каравелла мачталаридаги елканлар тантанавор гувиллар, команда кўтарган шодлик туғлари ял-ял қиларди.

Гидалго иссиқ ва нам палубага юзтубан тушибди-да, жим қолибди. Бечоранинг толиққан юраги бугун насиб бўлган ягона ва буюк шодликка дош беролмабди. У оламдан ўтибди. Айтишларича, кейинчалик Флорида деб аталган диёр шундай кашф қилинган экан.

Бу ҳикояга изоҳ беришнинг ҳожати бормикин? Шундай бўлса-да, ҳаёт туғдирган тасаввур ўз навбатида гоҳо ҳаёт устидан ҳам ҳукмронлик қила олади, деган фикрни равшанлантирмоқ учун унинг асосий тугунларини қайд этиб ўтмоқ керак.

Устига дағал чакмон кийган киши гидалго тасаввурига туртки берди. Тасаввур ўша дақиқадан бошлаб кекса гидалгони ўз гирдобига олди, шунинг учун ҳам у чиғаноқ тубида ажиб мамлакат кўрди.

Тасаввурнинг ажойиб хусусиятларидан бири инсоннинг унга ишонишидадир. Агар бу ишонч бўлмаганда тасаввур ақлнинг бемаъни ўйини, болаларнинг маънисиз калейдоскопидан фарқ қилмай қоларди.

Тасаввур қилинаётган нарсага бўлган ишонч, инсонни уни ҳаётдан излашга, кекса гидалго сингари рўёби йўлида курашга мажбур этадиган, чақириғини эшитгандан кейин йўлга отлантирадиган ва ниҳоят ўша нарсани воқеликка айлантирадиган кучдир.

Бироқ тасаввур аввало санъат, адабиёт ва поэзия билан бошқа барча нарсаларга қараганда ниҳоятда чамбарчас боғлангандир.

Тасаввур хотирага, хотира эса воқелик ҳодисаларига асосланган. Хотира запаси қандайдир чигал ва чувалашган нарсалардан иборат бўлмайди. Ассоциациялар қонуни ёки Ломоносов «ҳамтасаввурлар қонуни» деб атаган бир қонун бор бўлиб, у чувалашган эсдаликларнинг ўхшашлиги ва яқинлигига қараб вақт ва маконга ажратиб туради ёки бошқача қилиб айтганда, умумлаштиради, чексиз ва изчил занжир ҳолига келтиради. Ассоциациянинг бу занжири — тасаввур ипининг учидир.

Ассоциациялар бойлиги ёзувчи ички дунёси бойлигидан дарак беради. Ана шу бойлик мавжуд экан, истал-

ган фикр ва мавзу ўша заҳоти гўзал либосга буркана-веради.

Жуда кучли минерал булоқлар бор. Агар ана шу булоққа новда ёки мих ботирилса, пичадан кейин ўша нарса атрофига кўп туз йиғиб, чинакам санъат асарига айланади. Ассоциацияларга тўлиқ муҳитдаги хотирамиз булоғига ботирилган фикр ҳам шу кўйга тушади. У ҳам санъат асарига айланади.

Ассоциациядан истаган мисолни келтириш мумкин. Бунда ҳар бир кишидаги ассоциациялар унинг ҳаёти, таржимаи ҳоли ва эсдаликлари билан боғлиқ ҳолда бўлишини эсда тутмоқ керак. Шунинг учун ҳам бир кишининг ассоциацияси бошқа кишига бутунлай ёт бўлиши мумкин. Ёлғиз биргина сўзнинг ўзи турли кишиларда ҳар хил ассоциация кўзғатиши мумкин. Ёзувчининг иши ўз ассоциацияларини бера билиш ёки уни китобхонга етказа билиш ва унда ҳам шундай ассоциацияларни уйғотишдан иборатдир.

Ломоносов «Риторика» асарида ассоциациянинг энг оддий мисолини келтиради. Ассоциация, Ломоносов сўзлари билан айтганда, «киши тасаввур эта оладиган нарсанинг руҳий илҳоми, ўша нарсага ҳамроҳ нарсаларни биргаликда тасаввур этишдир. Масалан, кемани хаёлан тасаввур қилганда, у билан бирга кема сузиб келаётган денгизни ҳам кўз ўнгимизга келтирамиз. Денгиз билан бирга бўронни, бўрон билан бирга тўлқинларни, тўлқин билан бирга соҳилдаги шовқинни, соҳил билан бирга тошларни ва ҳоказоларни тасаввур қиламиз».

Бу «хрестоматия» ассоциацияси деб аталмиш нарсадир. Одатда ассоциациялар бунга қараганда анча мураккаброк бўлади.

Мана, бунинг бир мисоли:

Мен ҳозир Рига кўрфази соҳилидаги кумтепаларга қурилган мўъжазгина уйда ёзиб ўтирибман. Қўшни

хонада кувноқ латиш шоири шеърларини овоз чиқариб ўкимокда. У тўкима қизил свитер кийиб юради. Бунақа свитерни мен илгари, уруш йилларида режиссёр Эйзенштейнда кўргандим. Эйзенштейнни Олмаотада, кўчада учратувдим. У ҳозиргина сотиб олган бир даста китобини кўтариб келарди. Бу китобларнинг танланиши ҳам ғалати эди. Улар орасида «Волейбол ўйини бўйича кўлланма», ўрта аср тарихи хрестоматияси, алгебра дарслиги ва Новиков-Прибойнинг «Цусима» китоблари бор эди.

— Режиссёр ҳамма нарсани билиши керак,— деди ўшанда Эйзенштейн.— У барчасига ҳам нигоҳий ифода топмоғи зарур.

— Ҳатто алгебра формуласигаямми?— сўрадим мен.

— Шубҳасиз!— деди Эйзенштейн.

Шоир Владимир Луговский ўша кезларда катта поэма устида ишларди. Асарда Эйзенштейн ҳақида боб бўлиб, у «Олмаота — тушлар шаҳри» деб аталарди. Поэмада Эйзенштейн хонасида осиглиқ турган Мексика ниқоблари тасвир этилганди. Уларни Эйзенштейн марказий Америкага қилган сафаридан олиб келганди.

Американинг босиб олиниш тарихи, нафсиламрини айтганда, инсон разиллиги тарихидир. Уни худди шундай атамоқ керак. «Разолат» тарихий роман учун жуда яхши сарлавҳадир. У бамисоли шапалокдай жаранглайди.

О, сарлавҳа излашнинг тинимсиз азоблари!

Сарлавҳа топиш — алоҳида истеъдоддир. Шундай кишилар борки, улар боплаб ёзадилар, лекин асарларига ном топишда ожизлик қиладилар. Ёки, аксинча, ҳикоя қилиш кўлидан келиб, жуда ёмон ёзадиган кишилар ҳам йўқ эмас. Улар фақат вайсашгани вайсашган. Биргина воқеани кўп марта, лекин ҳар гал янгича ҳикоя қилиб айтадиган, айтганда ҳам бошқача қилиб, боплаб ёзмок

учун горькийчасига зўр истеъдод керак. Горький гапни жуда бопларди. Бўлган воқеа ёнига тафсилотлар кўшиб-чатиб гапирарди. Бир воқеани ҳар гал ҳикоя қилганда ўша тафсилотлар кўпаяр, ўзгарар ва кизиқарли тус ола борарди. Горькийнинг оғзаки ҳикоялари моҳият эътибори билан чинакам ижоднинг ўзи эди. Шунинг учун ҳам Горький ҳикояларининг тўғрилигига шубҳа билан қарайдиган қуруқ ва совуқ кишилар даврасига тушиб колганида, юраги сиқилиб кетарди. Шунда у қовоғини солиб жим қоларди-да, гўё ичида: «Сизлар билан бу дунёда яшаш зерикарли, ўртоқлар!» деяётганга ўхшарди.

Ҳақиқий фактлар асосида боплаб оғзаки ҳикоя қилиш қобилияти жуда кўп ёзувчиларда бор эди. Улар орасида Марк Твен алоҳида ажралиб турарди. Майда ҳақиқат учун қурашган бир танқидчи Марк Твенни ёлғончиликда айблабди. Шунда Марк Твеннинг ғазабни қайнабди. «Агар ўзингиз ёлғонни қойил қилолмасангиз ва унинг йўли хусусида зиғирча тасаввурингиз бўлмаса қандай қилиб менинг рост ё ёлғон гапирганлигим ҳақида фикр юрита оласиз?— дебди унга Марк Твен.— Дадил гапирмоқ учун бу соҳада катта тажриба керак. Сизда эса бундай тажриба йўқ, бўлмайти ҳам. Бу борада сиз нодон ва жоҳилсиз».

Ильф менга Марк Твен ватанидаги кичкина шаҳарчада Том Соьер ва Геккельбери Финнга ўрнатилган ҳайкални кўрганлигини айтиб берганиди. Финн ҳайкалда ўлик мушукнинг думидан кўтариб турган ҳолда тасвирланган экан. Тўғриси айтганда, адабий қаҳрамонларга ҳайкал ўрнатилса арзимайдими? Масалан, Дон Кихот ёки Гулливер, Павел Корчагин, Татьяна Ларина, Тарас Бульба, Пьер Безухов, Чеховнинг уч опа-сингили, Лермонтовнинг Максим Максимичи ва Бэласига ҳайкаллар ўрнатилса жуда мақбул бўлур эди.

Юқоридагиларнинг бари — ассоциациялар занжири-

дир. Уларнинг сони беҳисоб бўлиши мумкин. Агар мана шу ассоциациянинг биринчи ва охириги звеноси — кизил свитер ва Бэлага ҳайкал ўрнатиш ёнма-ён кўйилса борми, унда ассоциациянинг тўла ва аниқ йўли алаҳсирашдек туюлади.

Ассоциацияларнинг ижод жараёнида жуда яқин иштироки бор. Уларни кўп тилга олганимнинг сабаби ҳам шунда.

Тасаввур хусусида юқорида айтилган узундан-узун гаплардан бир нарсани жуда аён пайкаш мумкин. Бу, тасаввурсиз чинакам поэзия ва проза йўқ, демакдир.

Бестужев-Марлинский, чамамда, тасаввур хусусида ҳаммадан ҳам яхши сўз айтган:

«Хаос (боши-кети йўқ, чувалашган фикр-ўйлар) — бирорта чинакам, юксак ва поэтик ижод дебочасидир. Даҳо нури бу зулматни ёриб ўтса бас. Шу чоққача бири-бирига рақиб бўлган кучда тенг зарралар муҳаббат ва уйғунлик ила жонланади, бари бақувватроқ заррага жамланиб, кўркам қиёфа касб этади, кристаллар янглиф чўзилиб тоғ сингари қад кўтаради, денгиз каби мавж уриб тошади ва унинг жоли кучи янги жаҳон бахтномасини баҳайбат ҳарфлари ила битажак».

Кеч киргандан кейин қалб кучи аста-секин жонлана бошлайди. Ҳозирча унинг номи йўқ. Уни қандай атаса бўлади? Тасаввур, фантазия, инсон онгининг нозик пучмоқларигача қира билмоқ ёхуд илҳом деб атаса бўлармикин? Руҳий кўтаринкилик ё осойишталикмикин? Шодлик ё дилгирликми? Қим билади дейсиз буни!

Мен чироқни ўчирганимдан кейин тун аста-секин ёриша бошлайди. Зулмат қорнинг оқлигини шима бош-

лайди. Денгиз кўрфазини эса муз қоплаган. У улкан хи-
ра кўзгу сингари қоронғиликка ёғду сочиб, ушн сал
тиниқлантиради.

Қоронғиликда Болтиқ денгизи соҳилидаги қарағай-
ларнинг учлари кўриниб турарди. Олисдан ўтиб турган
электр поездларнинг бир меёрда баландловчи овози
эшитилиб қолади. Сўнг яна шунақанги сукунат чўкади-
ки, дераза ойнасига тегиб турган игна барғлар шитири
ҳам ва қандайдир енгил қисирлаш ҳам эшителиди.
Уларнинг овози юлдуз чақнаши билан бир вақтга тўғри
келиб қолади. Эҳтимол, бу дарахт шохларидан учган
қировнинг оҳиста қисирлаши ва жарангидир.

Уй бўм-бўш. Унда ёлғиз ўзимман. Ёнгинамда юзлар-
ча миль нарига чўзилиб кетган денгиз, қумтепаларнинг
нариги ёғи эса катта ботқоқлик ва пастак ўрмонлар... Те-
варак-атрофимда жон асари йўқ. Бироқ чироқни ёқиб,
стол ёнига ўтириб рўй берган нарсаларни қоғозга туши-
ра бошлашим биланоқ танҳолик туйғуси йўқолади.
Энди ёлғиз эмасман. Ўзимнинг торгина хонамдан туриб
мингларча одамлар, бутун жаҳон билан суҳбатлаша
оламан. Мен уларга ҳар қанақа воқеаларни ҳикоя ки-
либ, кулдириб, дилгир ҳам қила оламан, ўйга чўмдириб,
қалбларида ғазаб, меҳр ва шафқат уйғота оламан, кўл-
ларидан етаклаб ҳаётни айлантира оламан. Бу ҳаёт ана
шу тўрт девор орасида бунёдга келтирилган. Бироқ у
ҳам ташқарига тошиб чиқмоқда.

Кишиларни тонгни қаршилашга етакласам дейман.
Тонг отиши муқаррар. Тонг ҳам шарқ томонда туннинг
қора пардасини сал кўтариб осмоннинг бир чеккасини
жуда олис, бироқ сал илғаса бўладиган мовий ранг ила
ёритиб турибди.

Нима ёзишимни ҳозирча ўзим ҳам билмайман. Мен-
да ҳозир бутун ақлим, юрагим ва бутун вужудимни тўл-
дирган бор нарсани бошқаларга бера билишдек истак,

ҳаяжон сингари фикр мавжуд. Бу фикр калбимда яшайпти, бироқ унинг қандай қуюлиб келиши, ўзига қандай ифода йўллари топиши менга номаълум. Шундай бўлса-да, кимларга атаб ёзажагимни биламан. Мен бутун жаҳон билан сўзлашаман. Одамнинг бутун жаҳон деган тушунчани кўз ўнгига келтириши машаққатли, деярли ноилож ишдир.

Доимо бир нарса ҳақида, жилла бўлмаса бир вақтлар ўтлоқдан менга томон югурган чакноқ кўзли қизчани ўйлайман. У етиб келгандан кейин тирсагимдан ушлаб, ҳарс-ҳарс қила-қила шундай демокчи бўлганди:

— Мен бўлсам сизни анчадан бери пойлаб ўтирибман. Бир кучоқ гул териб қўйдим. «Евгений Онегин»нинг иккинчи бобини тўққиз марта ёддан ўқидим. Сизни уйимиздагиларнинг ҳаммалари кутиб ўтиришибди, нега деганда, зерикиб кетяпмиз. Ҳозироқ бориб, қўлда нима бўлганини айтиб берасиз. Бўлмаса, қизиқроқ бирон нарса тўқийсиз, хўпми. Бўлмаса, майли, тўқимаёй қўя қолингда, борини айтиб бера қолинг. Ҳозир ўтлоқлар бирам чиройлиқки, асти қўяверасиз. Наъматак қайта гуллабди! Умуман, ҳаммаси зўр!

Балки қалбимга тўпланган нарсаларни, ҳаётини менга бағишлаб, ташвиш, қувонч ва меҳр-муҳаббатга тўлиқ кўп йилларни бирга ўтказган ва ҳозирда ҳеч қандай кутқудан чўчимайдиган аёлга айтиб берсаммикин?

Эҳтимол дўстларимга айтарман. Ёшим ўтиб қолганидан, дўстларим сафи йил сайин сийраклашмоқда.

Пировардида, китобимни ўқишни истаган барча кишиларга атаб ёзаман.

Нимани ёзишимни билмайман. Эҳтимол, бу одамларга кўп нарсани ҳикоя қилишни истаганимдан ва ҳозирча фикрлар орасидан оҳанрабо янглиф бошқаларини ўзига тортиб олиб, воқеа қолипига бир текисда жойлашишга мажбур этадиганини тополмаётганимдандир.

Бу ҳолат барча қаламкашларга танишдир.

«Шоирлар илҳом ҳақида бекорга оғиз очмайдилар,— деб ёзганди Тургенев.— Албатта, илҳом париси улар ёнига Олимп тоғидан тушиб келмайди ва тайёр қўшиқлар ола келмайди. Бироқ шоирларнинг илҳом сингари айрича кайфияти бўлади. Ҳамма масхара қилган Фетнинг, нима куйлашимни ўзим ҳам билмайман, бироқ «қўшиқ энди етилиб келяпти» деган маъно акс этган мисралари ана шу кайфиятни жуда яхши бера олади. Ёзгинг келадиган шундай дақиқалар бўладики, нимани ёзишни билмасанг ҳам, бироқ ёзажагингни аён сезасан, киши. Шоирлар бу кайфиятни «тангрининг яқинлашиши» деб атайдилар. Бу дақиқалар санъаткорнинг бирдан-бир лаззатидир. Агар булар бўлмаганда ҳеч ким қўлига қалам олмаган бўлар эди. Хаёлга тўплаган нарсаларнинг барини тартибга келтириб, уларни қоғозга тушириш пайти етгандан кейин эса — қийналишга навбат етади».

Ярим кечада бирдан овоз эшитилиб қолади. Бу пароходнинг олисдан келаётган гудоги. Бу ерда, музликда овоз қайдан пайдо бўлди?

Кеча Ригада чиқадиган газетадан Ленинграддан кўрфаз томон музёра кема йўлга чиққанлиги ҳақидаги хабарни ўқигандим. Чамаси, бу ўша музёранинг гудоги бўлса керак.

Шунда ногихон музёра кемалардан бирининг штурмани айтган ҳикоя эсимга тушди. У Фин кўрфазидан ўтиб бораётганларида яхлаб қолган бир даста дала гулларини кўришганини айтиб берганди. Гуллар қор тагида қолганди. Уларни бу муз саҳросида ким йўқотганикин? Чамаси, гулни кўрфаздаги илк юпка музни ёрган пароходдан битта-яримта тушириб юборган бўлса керак.

Образ бунёдга келди. Энди у ҳали ноаниқ эртак томон судрай бошлайди.

Музлаб қолган ана шу гуллар сирини очиш керак. Бунда ҳамма иштирок этади. Мана шу гулни кўрган ҳар бир кишининг ўзича мулоҳазаси бўлади.

Гарчи музлаб қолган бу гулларни кўрмаган бўлсамда, ўз мулоҳазам бор. Бу ўтлоқдан олдимга чошиб келган қизчанинг гуллари эмасмикин? Бу ўша гуллар бўлиши керак. Бироқ гул қандай қилиб муз орасига тушиб қолди? Бундай ҳол вақтни ҳам, маконни ҳам билмайдиган эртакдагина рўй бермоғи мумкин.

Шундай пайтда гулларга аёлларнинг айрича муносабатда бўлиши ҳақида ўйлаб қоласан киши. Бунинг эркаклар муносабатидан тафовути бор. Гулларни эркаклар безакдай кўрса, аёллар учун жонли мавжудотлардир, биз, яъни катта ва ишга боши билан шўнғиб кетган одамлар шунчаки разм солиб, унча менсимай қарайдиган оламдан келган меҳмонлардир.

Таассуфки, тонг эрта отяпти. Офтоб бу фикрларни қувиб, уларни жиддий кишилар назарида қулгили нарса қилиб қўйиши мумкин.

Қўп эртаклар қуёш нурида қунишиб, шилликқурт янглиғ қобиқларига кириб оладилар.

Ҳа, гарчи ноаниқ бўлса ҳам эртак туғилди. Эртак, ҳикоя, повесть дунёга келаётган пайтда уларни тўхтаиб қолиш мутлақо мумкин эмас. Бу тирик жонни маҳв қилиш билан баробардир. Асарлар онгимизда ўзларича гул очаверадилар.

Ниҳоят эртак қоғозга тушадиган фурсат ҳам этади. Уни катта қисмларга ажратиб ёзмок гиёҳнинг заиф исини сўз билан ифодалаш янглиғ мушкулдир. Эртакни одам худди устидаги енгил ғуборни учириб юборишдан чўчигандай даммини чиқармай ёзади ҳисоби. Бироқ ёзиш жуда тезлашади, чунки нур, соялар ва айрим манзара-

ларнинг кўриниши лип этиб енгил ўтиб кетади. Бунда кечикмоқ, тасаввур югуригидан орқада қолмоқ мумкин эмас.

Эртақ тугади. Шунда у мангу ўчмас чакноқ кўзларга яна бир бор миннатдорона қарагинг келади.

ТУНГИ ДИЛИЖОН

Мен тасаввурнинг кучи ва унинг ҳаётимизга таъсири ҳақида алоҳида боб ёзмоқчи бўлгандим. Бироқ ўйлаб-ўйлаб бу боб ўрнига шoir Андерсен ҳақида ҳикоя ёздим. Менга ҳикоя ўша бобнинг ўрнини босиб, ҳаттоки бу мавзудаги умумий гаплардан кўра тасаввур хусусида анча аниқ тушунча берадигандай туюлади.

Венециянинг эски ва исқирт мусофирхонасида сиёҳ топиш жуда амри маҳол эди.

У ерда сиёҳ сақлашнинг нимага ҳам кераги бор? Йўловчилар тўлаши керак бўлган қиммат ҳақларни ёзиш учунми?

Тўғри, Христиан Андерсен мусофирхонага тушган вақтда у ердаги қалайи сиёҳдоннинг тубида озгина сиёҳ бор эди. Андерсен эртагини ана шу сиёҳда ёза бошлади. Бироқ унинг назарида эртақнинг ранги тобора бўзариб борар, нега деганда у сиёҳга бир неча марта сув кўшганди. Кўйинг-чи, у эртақни охиригача ёзолмади. Эртақнинг қувноқ тугалланмаси сиёҳдон тубида қолди.

Андерсен бундан кулимсираб кўйди-да, кейинги эртагини, «Қуриган сиёҳдон тагида қолган воқеа» деб аташга аҳд қилди.

У Венецияни севиб қолган, уни «Сўлаётган нилуфар» деб атади.

Денгиз устида кузнинг пастак булутлари сузарди. Каналларда сасиқ сув шипилларди. Чорраҳаларда эса совуқ шамол ўйнади. Бирок қуёш булутларни ёриб чиққан девордаги пўпанаклар остидан пушти ранг мрамор кўзга ташланар, шаҳар эса венециялик мастер Каналетто чизган картина янглиғ чиройини кўз-кўз қиларди.

Ҳа, бу гарчи бирмунча мунгли кўринса ҳам ажойиб шаҳар эди. Бирок Андерсеннинг бошқа шаҳарлар туфайли уни ҳам тарк этиш фурсати етди.

Шунинг учун мусофирхона хизматкорини кечкурун Веронага жўнайдиган дилижонга билет олиб келишга юбораркан, Андерсеннинг кўнгли унчалик ғаш бўлмади.

Хизматкор ҳам мусофирхонага жуда боп, танбал, дом кайфда юрадиган ва кўринишдан содда одам эди. Андерсеннинг хонасини у бирор марта ҳам йиғиштирмади, тош полни супуриб ҳам қўймади.

Мусофирхонанинг бахмал дераза пардаси ортидан сариқ қуялар ғуж бўлиб учиб чиқди. Андерсен чўмилаётган кўкракдор аёллар тасвири туширилган дарз кетган чинни тосда ювинишга мажбур бўлди. Мойчирик синган эди. Унинг ўрнида кумушдан ясалган ва калтагина ёғ шам солинган оғир канделябр (шамчирик) турарди. У чамаси Тициан давридан бери артилмаганга ўхшарди.

Биринчи қаватдаги арзон овқатлар пишириладиган ошхонадан қовурилган қўй гўшти ва саримсоқ ҳиди келарди. Ошхонадаги тасмалари узилган корсаж кийган ёшгина жувонлар кун бўйи хахолашар ва бир-бирлари билан ғалва қилишарди.

Гоҳо жувонлар бир-бирларининг сочларига чанг солиб ёқалашишарди. Шунақа пайтларда Андерсен улар-

нинг ёнидан ўтиб колгудай бўлса, тўхтаб, жувонларнинг пахмайган сочлари, ғазабкор чеҳралари ва ўч олови ёнаётган кўзларига завқланиб тикиларди.

Андерсен ҳаммасидан ҳам жувонларнинг юзларини олмос томчилар сингари ювиб тушаётган ўтли кўз ёшларини тамоша қилишни хуш кўрарди.

Жувонлар Андерсенни кўрди дегунча тинчиб қолишарди. Уларни бу котма, башанг кийинган ва ингичка бурун жаноб хижолатга соларди. Жувонлар Андерсенга «синьор шоир» деб мурожаат қилсалар-да, уни ўткинчи кўз бойлагич, деб ўйлашарди. Уларнинг фикрича бу ғалати шоир эди. Унинг томирида қон жўш урмас, гитара чалиб, юракни жиғиллатадиган баркароллар (ишқий кўшиқлар) айтмас ва бир бошдан аёлларга кўнгил қўймасди. У фақатгина бир марта ёқасидаги қизил гулни олиб, идиш-товоқ ювадиган хунукдан-хунук қизга тақдим этди. Қиз, бу хунуклиги ҳам етмагандай ўрдакдай маймоқланиб юрарди.

Хизматкор кетгандан кейин Андерсен югуриб дераза ёнига бориб оғир пардани тортди-да, унинг канал бўйидан ҳуштак чалиб бораётганини кўрди. У кета туриб майда қисқичбақа сотаётган жувоннинг кўкрагидан чимчиловди, яхшигина шапалоқ ҳам еб олди.

Хизматкор шундан кейин каналнинг осма кўпригида анча туриб, сувдаги ярим палла тухумга туфлаб тушираман деб роса уринди. Тухум палласи кўприкнинг устунни ёнида чир айланиб турарди.

Ниҳоят хизматкорнинг туфуги тушди шекилли, тухум палласи сувга чўкиб кетди. Хизматкор шундан кейин бошига йиртиқ шляпа кийган боланинг ёнига чўкди-да, бирорта дайди балиқ илинишини кутиб пўкакдан кўз узмай ўтираверди.

— Оҳ, худойим!— Андерсен аламдан қичқирди.—

Наҳотки, мана шу каллаварам касофатидан бугун кетолмай қолсам?

Андерсен деразани очиб юборди. Шунда унинг ойнаси жуда қаттиқ зириллаб кетувди, хизматкор эшитиб бошини кўтарди. Андерсен ғазаб билан кўлини кўтариб унга мушт ўқталди.

Хизматкор боланинг шляпасини юлқиб олди-да, уни Андерсенга тантанавор силкиб, сўнг яна кийгизиб қўйди. Кейин ирғиб туриб, муюлишда ғойиб бўлди.

Андерсен кулгидан ўзини тутолмади. Негаки сира ҳам жаҳли чиқмаганди. Унинг саёҳатларга иштиёқини ҳатто мана шунақанги қизиқарли воқеалар ҳам кун сайин ошириб борарди.

Саёҳатлар доимо тасодифлар ваъда қиларди. Киши саёҳатда эканида қачон гўзал ва узун киприкли жононларнинг шаҳвоний қараш қилишини, олисдан нотаниш шаҳарнинг миноралари кўринишини ва уфқда оғир кемаларнинг мачталари тебраниб туришини, Альп тепасида дағдаға қилаётган момақалдирок овозини эшитганда хаёлга қандай мисралар келишини ва ғунчалигида сўлган муҳаббат ҳақида йўл кўнғироқчасининг товушидай жаранглаган овозда ким қўшиқ айтажагини билолмайди.

Хизматкор дилижонга билет олиб келди. Бироқ пулни қолганини бермади. Андерсен унинг ёқасидан олиб «эҳтиром» билан коридорга чиқариб қўйди. У ерда ҳазил қилиб, хизматкорнинг бўйнига бир туширувди, хизматкор овози борича ашула айтиб, лиқиллаб турган зинадан сакрай-сакрай пастга тушиб кетди.

Дилижон Венециядан чиққандан кейин ёмғир шивалай бошлади. Ботқоқликдан иборат текисликка тун чўкди.

Аравакаш дўнғиллаб гап бошлади.

— Венециядан Веронага кечаси дилижон жўнатини деган гал,— деди у,— нблисдан чиққанга ўхшайди.

Йўловчилар индашмади. Аравакаш жим қолиб, чамаси ичида гижинди-да, йўловчиларини тушука фонусдаги озгина шамдан бўлак ҳеч нарса йўқ деб огоҳлантирди.

Йўловчилар бунга эътибор бершимади. Шундан кейин аравакаш, йўловчиларнинг эси жойидамасга ўхшайди, деган хаёлга борди-да, Верона ташландиқ гўша, туппа-тузук одамларнинг эътиборига арзинайди, деб кистириб кетди.

Йўловчилар бунинг нотўғрилигини билшса ҳам, аравакашга эътироз билдиршмади.

Йўловчилар бор-йўғи уч киши — бадқовок қари руҳоний, Андерсен ва қора плашга ўралган хоним эди. У Андерсеннинг кўзига дам ёшгина жувои, дам қарирок хотин, дам гўзал, дам бетамиздай кўринарди. Буларнинг барига фонусдаги шамнинг липиллаб шўхлик қилаётгани сабабчи эди. Шам хонимни ҳар гал бошқача кўрсатарди.

— Шамни ўчириб қўяйми?— деди Андерсен шерикларига.— Ҳозир бизга зарур эмас. Ўчириб қўймасам ҳали замон керак бўлганда ёқадиган нарса тополмаймиз.

— Мана буни ҳеч қачон италияликнинг хаёлига келмайдиган фикр дейдилар!— руҳоний овозини баландроқ қилиб гапириб қўйди.

— Нимага энди?

— Италияликларда бирор нарсани башорат қилиш қобилияти йўқ. Улар ҳамма иш бўлиб бўёви сингандан кейин типирчилаб қолиб, дод-фарёд кўтарадилар.

— Ҳазратлари дейман,— деди Андерсен,— бу енгил-так миллатга мансуб эмаслар, чамамда?

— Мен австралияликман!— жаҳл билан жавоб берди руҳоний.

Суҳбат ипи узилди. Андерсен шамни пуфлади. Пича жимликдан кейин хоним гап бошлади:

Италиянинг бу қисмида кечаси бечироқ юрган яхшироқ.

— Бари бир ғилдирак овози билдириб қўяди,— руҳоний унга шундай деб эътироз билдирди-да, кейин қўшиб қўйди.— Саёҳатга чиққан хонимлар қариндошларидан битта-яримтани етакчи сифатида ёнларига олишлари керак.

— Етакчим ёнгинамда ўтирибди,— хоним руҳонийга шундай деди-да, айёрона кулиб қўйди. У Андерсенни кўзда тутганди. Андерсен бу гапдан кейин бошидан шляпасини олиб хонимга таъзим қилди.

Шам ўчди дегунча худди рақиблар даф бўлганидан суюнгандек ҳар хил товуш ва ҳидлар зўрайди. От туёкларидан чиқаётган дукур, шағалда кетаётган ғилдирак овози, рессорларнинг ғижирлаши ва ёмғирнинг дилижон устини тарақлатиши қаттиқроқ эшитила бошлади. Деразадан нам гиёҳ ва ботқоқ иси гупиллаб кира бошлади.

— Ажаб!— деди Андерсен.— Италияда мен аччик апельсинзор ҳидини учратаман девдим, бунинг ўрнига шимолдаги Ватаним ҳавосини кўряпман.

— Ҳозир ҳаммаси бошқача бўлиб кетади,— деди хоним.— Биз тепага кўтариляпмиз. У ернинг ҳавоси иссиқроқ.

Отлар бир-бир қадам ташлашарди. Дарҳақиқат, дилижон қияга кўтариларди.

Бироқ зулмат бундан сал бўлса-да ёришмади. Аксинча, йўлнинг икки чеккасида чинорлар саф тортганди. Уларнинг тарвақайлаган шоҳлари остида зулмат куюк ва сокин бўлиб, япроқлар ва ёмғир томчилари билан сал эшитиладиган қилиб шивирлашиб турарди.

Андерсен дилижон ойнасини туширди. Чинор шохи

дилижон ичига мўралади. Андерсен эсдаликка унинг бир неча япроғини узиб олди.

У кенг ҳофизали кишилар сингари сафар вақтида ҳар хил нарсаларни тўплашга иштиёкманд эди. Чунки бу нарсаларнинг бир хусусияти бор — улар ўтмишни жонлантириб, Андерсен қандайдир нақш парчаси, чинор япроғи ёки мўъжазгина эшак тақасини эсдаликка олган дақиқасидаги аҳвол руҳиясини янгиларди.

«Тун!» — деди Андерсен ўзича.

Ҳозирги дамда тун зулмати қуёш нурига қараганда ҳузурли эди. Чунки қоронғилик барча нарса хусусида ўй суришга имкон беради. Ўй ўйлаш Андерсеннинг жонига теккан пайтда эса зулмат унга турли воқеаларни тўқишга кўмаклашар, ўзи эса уларда бош қаҳрамон бўларди.

Андерсен ўша воқеаларнинг барчасида ўзини жуда гўзал, ёш ва жўшқин кишидек тасаввур қиларди. У кишини сархуш этувчи, сентиментал танқидчилар эса «поэзия гуллари» деб атайдиган сўзларни жуда кўп ишлатарди.

Амалда эса Андерсен жуда хунук бўлиб, буни ўзи ҳам яхши биларди. У дароз ва уятчан эди. Қўл ва оёқлари ипга осилган ўйинчоқнинг қўл-оёқлари янглиф шалвираб турарди. Бунақа ўйинчоқларни унинг ватанидаги болалар «хампельман» дейишарди.

Андерсен бундай нуқсонларга эга бўлганидан аёллар кўнглини овлашга умид қилмаса ҳам бўларди. Бироқ ёш жувонлар ҳар гал ёнидан бамисоли фонусли устун тургандай бепарво ўтганларида юраги аламдан зиркираб кетарди.

Андерсен пинакка кетди.

У кўзини очганида даставвал каттагина яшил ялдуз-

ни кўрди. У нақ ер устида ялтирарди. Чамаси вақт алламаҳал бўлганга ўхшарди.

Дилижон тўхтагани. Ташқаридан одамларнинг овози келарди. Аравакаш дилижонни йўлда тўхтатган бир неча аёл билан савдолашарди.

Бу жувонларнинг овози шунчалик сеҳрли ва жарангдор эдики, уларнинг аравакаш билан савдолашиши қадимий операнинг речитативини эслатарди.

Аравакаш чамаси аёлларни бундан бир оз наридаги шаҳарчага улар айтган ҳақ эвазига элтиб қўйишга кўнмаётган эди. Жувонлар бир-бирларига гап бермай, уччаламизнинг бор пулимиз шу, бошқа нарсамиз йўқ, дейишарди.

— Бўлди!— деди Андерсен аравакашга.— Сиз сурбетларча талаб қилаётган ҳақни мен тўлайман. Агар йўловчиларга кўполлик қилиш ва бўлмағур гаплар айтишни тўхтатсангиз, яна пича кўшаман.

— Майли, чиқа қолинглар, соҳибжамоллар,— деди аравакаш жувонларга.— Пул совурадиган манови ажнабий шаҳзодага рўпара келганларинг учун мадоннага шукур қилинглар. У сизларни деб дилижон тўхтаб туришини истамаяпти. Сизлар ҳам унга худди мағорлаган макарондай кераксиз-да, ўзи!

— О, Исо!— руҳоний инграб қўйди.

— Енимга ўтиринглар, қизлар,— деди хоним.— Шунда иссиқроқ кетамиз.

Қизлар оҳиста шивирлашиб, нарсаларини бир-бирларига узатишди-да, дилижонга чиқишди. Саломлашиб, Андерсенга уялиқираб миннатдорчилик билдиришди-да, жимгина ўлтиришди.

Қизлар дилижонга чиқишлари билан уни қўйиш лоғи ва ялпиз ҳиди тутиб кетди. Андерсен қизларнинг зирақларидаги арзон тошлар ялтирашини аранг илғаб оларди.

Дилижон кўзгалди. Яна гилдираклар остидаги шагал гижирлай бошлади. Қизлар бўлса шивир-шивир қила бошлади.

— Улар кимлигини сизни билинмоқчи,— деди хоним гап бошлаб. Андерсен шунда унинг қоронғиликда жилмаяётганлигини фаҳмлади.— Сиз ростдан ҳам ажнабий шахзодамисиз? Ё оддий саёҳатчи-форестьермисиз?

— Мен башоратчимаң,— Андерсен ўйлаб-нетиб ўтирмай жавоб бериб кўя қолди.— Мен келажакни била оламан ва кўзим қоронғида кўра олади. Бироқ муттаҳам эмасман. Тўғриси, ўзимни бир вақтлар Гамлет яшаган мамлакатлик камбағал шахзода десам ҳам бўлади.

— Сиз бунақанги зимистонда нимани кўра оласиз?— сўради қизлардан бири ҳайрон бўлиб.

— Жилла бўлмаса сизни,— деди унга Андерсен.— Сизни яққол кўриб турибман, жозибангиз эса юрагимни шавқу завққа тўлдириб тоширяпти.

Андерсен шуларни айтаркан, юзи музлаётганини сездди. У ўз поэма ва эртақларини тўқиётганда ҳар гал шундай кўйга тушарди. Ҳозир бу кайфият яқинлашиб келаётганди.

Андерсен шундай аҳволга тушганида ундаги енгил ҳаяжон, қаёқдандир қуйилиб келаётган сўзлар оқими тўсатдан ўзини сездириб, қалбни забт этган поэтик куч бир-бири билан уйғунлашиб кетарди.

У бундай ҳолга тушганда гўё эртақларидан бириданги айтилмаган фикрлар ва мудрок ҳислар сақланаётган, ернинг барча латофати бор гуллари, ранг ва товушлари, бепоён ўрмонлари, ўрмонларининг шоқуллаши, севги азоби ва гўдақлар чугурлаши яширилган эски сеҳрли сандикнинг қопқоғи очилиб кетгандай бўларди.

Андерсен бу ҳолатнинг нима деб аталганини билмаганди. Бир хил кишилар уни илҳом деб ҳисоблашар, бош-

қалар шавқ-завқ, баъзилар эса бадиҳанинг ҳадяси дейишарди.

— Мен уйғониб, ярим кечада овозларингни эшитдим,— деди Андерсен пича сукунатдан кейин хотиржам овозда.— Сиздай жонон қизларни билиш ва ҳатто йўл-йўлакай сингилларим каби севиб қолишимга шунинг ўзи кифоя қилади. Мен сизларни яққол кўриб турибман. Сизларнинг сочларингиз майин, олтин ранг. Сизлар қақажон қизларсиз, тирик жонни шунақанги яхши кўрасизларки, томорқада ишлаётганларингизда ҳатто ёввойи майналар ҳам чўчимай елкангизга кўнишади.

— Вой, Николина! У сени айтяпти!— деди қизлардан бири каттиқроқ шивирлаб.

— Сизнинг, Николина, қайноқ юрагингиз бор,— Андерсен гапида хотиржам давом этди.— Агар севгилигингизнинг бошига мусибат тушгудай бўлса, дарҳол уни кўриш ва мусибатдан қутқариш учун қорли тоғлар ва қақроқ чўллардан мингларча лье йўлни босиб ўтасиз. Тўғри гапиряпманми?

— Ҳа, ўтган бўлардим...— Николина уялинқираб ғўлдиради.— Сиз шундай дейсизу қилмайманми.

— Сизларнинг отларингиз нима қизлар?— сўради Андерсен.

— Николина, Мария ва Анна,— жон-жон деб жавоб берди қизлардан бири бу саволга.

— Начора, Мария, мен гўзаллигингиз ҳақида гапирмоқчи эмасдим. Мен итальянчани ёмон гапираман. Бироқ ёшлик чоғимдаёқ, қаерда турмайин гўзалликни улғайтман, деб шеърият маъбудаси олдида қасамёд қилгандим.

— Ё Исо!— деди руҳоний оҳиста.— Уни қорақурт чақиб олганга ўхшайди. Савдойи бўлиб қолибди.

— Чинакамига ҳусну малоҳатли аёллар бор. Булар деярли ҳамма вақт ўзларини маҳдуд тутадиган қалб

эгаларидир. Улар ўзларини ўтга соладиган эҳтирос азобини танҳоликда тортадилар. Эҳтирос уларни куйдириб адо қилади. Сиз, Мария, худди шунақасиз. Бундай аёллар тақдири кўпинча ажойиб бўлади. Ё жуда аянчли ёки жуда бахтли бўлади.

— Сиз шундай аёлларни ҳеч учратганмисиз?— сўради хоним.

— Ҳозиргидан бўлак, ҳеч ерда,— деди Андерсен унга жавобан.— Сўзларим фақатгина Марияга эмас, балки сизга ҳам тааллуқли, хоним.

— Менимча, сиз узок тунни калта қилмоқ учун гапиряпсиз,— деди хоним титроқ овозда.— Акс ҳолда, бу гўзал қизга нисбатан анча шафқатсизлик бўлур эди.— Кейин эса:— Менга нисбатан ҳам,— деб кўйди.

— Мен ҳеч қачон ҳозиргидай жиддий бўлмаганман, хоним.

— Хўп, нима бўлади?— сўради Мария.— Мен бахтли бўламанми? Ё йўқми?

— Сиз, гарчи оддий деҳқон қизи бўлсангиз ҳам, ҳаётдан кўп нарса талаб қиляпсиз. Шу вайдан, бахтли бўлишингиз осонликча кўчмайди. Бирок ҳаётингизда талабчан юрагингизга муносиб кишини учратажаксиз. Танлаган одамингиз ажойиб қалб эгаси бўлади, албатта. Эҳтимол, у рассом, шоир, Италия озодлиги йўлидаги курашчи бўлар. Балки у оддий чўпон ёки матросдир. Ҳар қалай у катта қалб эгаси бўлади. Хулласи калом — буниси сизга барибир.

— Жаноб,— Мария уялинқираб гап бошлади,— мен сизни кўрмаяпман, шунинг учун сўрагани уялмайман. Агар ўша одам юрагимни забт этган бўлса, нима қилиш керак? Мен уни ҳаммаси бўлиб уч-тўрт марта кўрдим, холос. Ҳозир қаердалигини ҳам билмайман.

— Уни изланг!— кичкирди Андерсен.— Топсангиз, у сизни яхши кўриб қолади.

— Мария!— Анна суюниб кетди.— У вероналик ёш рассом-ку...

— Овозингни ўчир!— Мария унга бақириб берди.

— Верона истаган кишини топиб бўлмайдиган унча катта шаҳар эмас,— деди хоним.— Менинг отимни эслаб олинг. Исми Елена Гвиччиоли. Мен Веронада тураман. Сўрасангиз, уйимни ҳар бир вероналик кўрсатиб бера олади. Сиз, Мария, Веронага борасиз. Азиз ҳамроҳим башорат қилган бахтли воқеа рўй бергунча меникида турасиз.

Мария қоронғида Елена Гвиччиолининг қўлини пай-паслаб топди-да, иссиқ юзига босди.

Ҳеч кимдан садо чиқмасди. Андерсен яшил юлдуз сўнганлигини пайқади. У ернинг нариги палласига яширинганди. Демак, тун яримдан оғибди.

— Хўш, нега сиз менга ҳеч нарса ваъда қилмадингиз?— деди кизларнинг қақажони бўлган Анна.

— Сиз жуда серфарзанд бўласиз.— Андерсен ишонч билан гапира бошлади.— Болаларингиз бир кружкадан сут ичамиз деб тизилишиб олади. Сиз болаларингизни ҳар кун эрталаб ювинтиришга анча вақтингизни кеткizasиз. Бунда сизга бўлғуси эрингиз қарашади.

— Бу Пьетромасми ишқилиб?— сўради Анна.— Кўзим ҳам лапашанг Пьетрога жуда учиб турувди-да ўзи!

— Сиз митти ўғил-қизларингизнинг кулиб турган кўзларидан қайта-қайта ўпишга ҳам анча вақт сарфлашга мажбур бўласиз.

— Папанинг мулки бўлган жойларда бунақа бемаъни гаплар хаёлингизга ҳам келмасди!— деди жаҳл билан руҳоний. Бироқ унинг гапини ҳеч ким писанд қилмади.

Қизлар яна шивирлаша бошлади. Гап орасида кулиб-кулиб кўйишарди. Ниҳоят Мария тилга кирди:

— Энди сизнинг қандай одамлигингизни билмоқчимиз, жаноб. Биз қоронғида кўролмаймиз-ку.

— Мен жаҳонгашта шоирман,— деди Андерсен.— Ёшман. Сочларим қалин, жингалак, юзим офтобда қорайган. Ғам-ташвишим йўқлигидан ва ҳозиргача ҳеч кимни севмаганимдан кўм-кўк кўзларим ҳамиша кулиб туради. Инсонларга кичик совғалар бериш ва яқинимдагиларнинг кўнглини очишдан бўлак юмушим йўқ.

— Масалан, қанақа?— сўради Елена Гвиччиоли.

— Сизга нимани айтиб берсамикин? Утган йили Ютландиядаги таниш ўрмон хўжалиги мудирининг уйида турдим. Бир куни ўрмонни айланиб юриб қўзиқорин кўп бўлган ялангликка чиқиб қолдим. Ўша куниёқ ялангликка қайтиб ҳар бир қўзиқорин тагига ё кумуш қоғозли конфет, ё хурмо, ё мумдан ясалган кичик гулдаста, ё ангишвона ва ипак лента яшириб қўйдим. Эртасига эрталаб эса мудирнинг қизчаси билан ўша ўрмонга бордим. У етти яшар эди. Қўзиқорин тераётганида улар тагида бояги ажойиб нарсаларни топиб олаверди. Фақат хурмо йўқ эди. Уни қарға олиб кетган бўлса керак. Ўшанда сиз қизчанинг азбаройи суюнганидан кўзлари қанақа чакнаганини бир кўрсангиз эди! Мен уни бу нарсаларни гномлар¹ яшириб қўйишган деб ишонтирдим.

— Сиз маъсума вужудни алдабсиз,— деди руҳоний ғазаб билан.— Бу катта гуноҳ!

— Йўқ, бу алдаш эмасди. Қизча бу воқеани умр бўйи унутмайди. Унинг кўнгли ҳам бу воқеани бошидан кечирмаган кишиларнинг бағричалик тош бўлмайди. Бундан ташқари, ҳазратлари, менинг сўралмаган насиҳатни эшитадиган одатим ҳам йўқ.

Дилижон тўхтади. Қизлар сеҳрлангандай қимир эт-

¹ Ғарбий Европа мифологиясида ер ости бойликларини кўриклайдиган бадбуруш одамлар.

май ўтиришарди. Боши эгик Елена Гвиччиоли ҳам мик этмасди.

— Ҳой, соҳибжамоллар!— деб бақирди аравакаш.— Кўзларингни очинглар! Келдик!

Қизлар яна шивир-шивир қилишди-да, ўринларидан туришди.

Қоронғиликда кучли кўллар тўсатдан Андерсеннинг бўйнидан кучди, қайноқ лаблар унинг лабларига тегди.

— Раҳмат!— қайноқ лаблар шундай деб шивирларкан, Андерсен бу Мариянинг овози эқанлигини билди.

Николина миннатдорчилик билдириб, уни авайлаб ва эркалаб ўпди, сочи Андерсеннинг юзини қитиқлаб кетди. Анна бўлса қаттиқ ва чўпиллатиб ўпди. Қизлар ерга сакраб тушишди. Дилижон тош йўлдан тарақлаб кета бошлади. Андерсен деразадан қаради. Ташқарида, сал кўкимтир осмон фонида қорайиб турган дарахтларнинг учларидан бўлак ҳеч нарса кўринмасди. Тонг ота бошлаганди.

Верона ажойиб бинолари билан Андерсенни ҳайратга солди. Улар ҳашамат бобида бир-бирлари билан беллашарди. Иморатларнинг уйғун архитектураси киши кўнглини очишга кўмаклашиши керак эди. Бироқ Андерсеннинг кўнгли нотинч эди.

Кечқурун Андерсен Гвиччиолининг қалъага олиб чиқадиган торгина кўчадаги эски уйнинг эшик кўнғироғини чалди.

Эшикни Елена Гвиччиолининг ўзи очди. Кўк бахмалдан тикилган кўйлак унинг қоматини таранг кўрсатиб турарди. Бахмал нури кўзларида жилва қилганидан, бу кўзлар унга валькирия янглиғ жуда кўм-кўк ва ниҳоятда гўзал кўринарди.

Гвиччиоли иккала кўлини узатиб, совуқ бармоқлари ила унинг кенг кафтини қисди-да, оҳиста тисарилиб мўъжазгина залга олиб кирди.

— Жуда дилгир бўлиб кетдим,— у оддийгина қилиб шундай деди ва гуноҳкорона жилмайди.— Сизни соғиниб қолдим.

Андерсен оқариб кетди. У кун бўйи Еленани босинқи ҳаяжон билан эслаганди. У аёл кишининг сўзини, йўқолган ҳар бир кипригини ва қўйлагига қўнган ҳар бир заррани жондан ҳам ортиқ севиш мумкин эканлигини биларди. Агар йўл қўйгудек бўлса, бундай муҳаббат юрагига жо бўлолмаслигига ҳам ақли етарди. Бу севги шунчалик азоб ва қувонч, кўз ёши ва табассум бахш этардики, унинг барча ўзгариш ва тасодифларига чидашга Андерсеннинг бардоши етмасди.

Қим билади дейсиз, балки ана шу севгига берилса, ранг-баранг эртақларидан бутунлай айрилиб қолармиди? Бунда эса у нима деган одам бўларди!

Унинг севгиси, оқибатда, барибир жавобсиз қолади. Бу савдо унинг бошига кўп марта тушган. Елена Гвиччиоли каби хотинлар табиатида инжиқлик устун туради. У мунгли кунларнинг бирида Андерсеннинг хунук эканлигини пайқаб олади. Андерсен ўзидан нафратланиб юрарди. У кўпинча одамларнинг орқасидан масхаралаб кулиб қўяётганларини сезганди. Шунақа пайтларда оёқлари ёғочдай қотиб, ўзига бўйсунмас, қоқилар, ер ёрилиб, унга кириб кетишга ҳам тайёр бўларди.

— Муҳаббат фақат тасаввурдагина абдий бўлиши ва поэзиянинг ёрқин нури қўйнида қолиши мумкин,— деди Андерсен ўзига-ўзи далда бериб.— Мен севгини воқеликда синамоқдан кўра уни минг марта яхшироқ тўқийдиганга ўхшайман.

У шунинг учун ҳам Елена Гвиччиолининг уйига уни кўриш ва қайтмас бўлиб кетишдек қатъий аҳд билан оёқ босганди.

Андерсен бунга Еленага ошқора айтолмади. Ахир уларнинг ораларида ҳеч гап ўтгани йўқ. Икковлари ке-

ча кечаси дилижонда учрашишган ва бир-бирларига ҳеч нарсa дейишмаганди.

Андерсен залнинг эшигида тўхтаб, теварак-атрофига разм солди. Мармар бурчакдаги Диана ҳайкалини шамчирок ёритиб турарди. Гўё у ўз ҳуснидан ўзи уялиб турганга ўхшарди.

— Сизнинг чеҳрангизни ким Дианага кўчириб абадийлаштирди?— сўради Андерсен.

— Қанова,— Елена Гвиччиоли шундай дея ер сузди. У гўё Андерсеннинг кўнглидан нималар кечаётганини пайқагандек эди.

— Мен хайрлашгани келдим,— Андерсен бўғиқ овозда гўлдиради,— Веронадан қочиб кетяпман.

— Мен сизни танидим,— деди Елена Гвиччиоли унинг кўзларига тикилиб.— Сиз машҳур эртақчи ва шоир Христиан Андерсенсиз. Бироқ ҳаётингизда эртақлардан чўчиркансиз. Сизда ақалли қисқа ишқ учун ҳам куч ва жасорат йўқ экан.

— Бу менинг улкан қусурим,— деб иқроп бўлди Андерсен.

— Начора, жаҳонгашта ва азиз шоирим.— Елена Гвиччиоли алам билан шундай дея кўлини Андерсеннинг елкасига қўйди.— Қочинг, ўзингизни қутқаринг! Кўзларингиз доим кулиб турсин. Мени ўйламанг. Агар сизга кексалик, камбағаллик ва дардлар азоб берса, фақат биргина сўз айтсангиз бўлди— сизга тасалли бермоқ учун худди Николинадай қорли тоғлар ва қакроқ чўллар оша мингларча лье йўлни пиёда босиб ўтаман.

У креслога чўкди-да, юзини кўллари билан беркитди. Шамчирокдаги шамларнинг чирсиллаши эшитиларди.

Андерсен Елена Гвиччиолининг нозик бармоқлари орасидан сизиб чиққан томчи ялт этиб бахмал кўйлагига томиб, юмалаб кетганлигини кўриб турарди.

У Еленага яқинлашиб тиз чўкди-да, юзини унинг ҳароратли, кучли ва латиф оёқларига босди. Елена кўзини очмай кўлини узатиб, Андерсеннинг бошидан кучоқлади-да, эгилиб унинг лабларидан ўпди.

Андерсеннинг юзига яна битта қайноқ томчи юмалади. У томчининг шўртоб намини сезди.

— Боринг!— деди Елена оҳиста.— Поэзия маъбудаси буларнинг бари учун сизни кечирсин.

Андерсен туриб, шляпасини олди-да, тезгина чиқиб кетди.

Веронанинг ҳамма жойидаги кўнғироқлар кишиларни кечки ибодатга чорларди.

Улар қайтиб учрашишмади. Бироқ доимо бир-бирларини ўйлашарди.

Балки шунинг учун ҳам Андерсен ўлиmidан сал аввал бир ёш қаламқашга бундай дегандир:

— Эртақларим менга жуда қимматга тушди. Уларни деб бахтимдан воз кечдим ва тасаввур ўзининг бутун кучи ва жилосига қарамай, ўрнини воқеликка бўшатиб бериши керак бўлган вақтларни ўтказиб юбордим.

Ҳа, дўстим, тасаввурни мунг учун эмас, балки кишиларнинг бахти ва ўз бахтингиз йўлида ишлатишни ўрганинг.

БУНДАН АНЧА ИЛГАРИ ЁЗИШ МУЎЖАЛЛАНГАН КИТОБ

Мен бундан ўн йилдан мўлроқ вақт илгари кўп меҳнат талаб қиладиган, бироқ ўша вақтда ҳам, ҳозирча ўйлаганимдек қизиқарли китоб ёзишга аҳд қилгандим.

Бу китоб ажойиб кишиларнинг тажимаи ҳолларидан иборат бўлиши керак эди.

Таржимаи ҳоллар эса қисқа ва гўзал ёзилиши зарур. Мен, ҳатто, бу китобга мўлжаллаб ажойиб кишиларнинг рўйхаларини туза бошладим.

Бу китобга ўзим бир вақтлар учрашган энг оддий кишиларнинг ҳаётларига оид бир неча тасвирларни ҳам қўшишга қарор қилдим. Улар номи чиқмаган, унутиб юборилган, бироқ амалда машҳур ва суюкли бўлган шахслардан қолишмайдиган сиймолар эдилар. Вақтида омади келмаганидан улар ўзларидан кейинги авлодлари хотирасида гарчи чуқурроқ бўлмаса ҳам из қолдиролмадилар. Уларнинг кўпчилиги пулсиз ва зоҳид, бироқ қандайдир зўр иштиёқ вужудини забт этган жаҳонгашта эдилар.

Буларнинг орасида Оленин-Волгарь деган ҳаёти ажойиб ўтган дарё капитани ҳам бор эди. У музикачилар оиласида дунёга келиб, хонандалик борасида Италияда таълим олди. Бироқ бутун Европани пиёда айлаиб чиқишни кўнгли тилаб қолувди, ўқишини ташлаб, дарҳақиқат, дайди кўшиқчи сифатида Италия, Испания ва Францияни кезиб чикди. У ҳар бир мамлакатда бўлганида гитара жўрлигида ўша ерликлар лафзида ашулалар айтарди.

Мен Оленин-Волгарь билан 1924 йилда Москвадаги бир газета редакциясида танишдим. Бир куни ишдан кейин ундан кўча репертуридан бир неча кўшиқлар айтиб беришини илтимос қилдик. Аллақердан гитара ҳам топдик. Шундан кейин дарё капитани формасидаги котмагина, ўрта бўйли чол бирдан ажойиб, зўр актёр ва хонанда қиёфасига кирди. Унинг овози жуда бакуват эди.

Биз кимир этмай унинг кўшиқларини тинглардик. Чол итальянча кантиленаларни яйраб айтар, басклар-

нинг жарангдор кўшиқларини куйлар, «Марсельёза» эса карнайлар овози ва порох тутуни оралигида янграётгандай чиқарди.

Оленин-Волгарь Европани кезиб чиққандан кейин денгиз пароходларида матрос бўлиб ишлади. Кейин олис сафарга чиқадиган кема штурмани бўлиш учун имтиҳон топширди. Урта ер денгизини бир неча марта айланиб чиқди, кейин эса Россияга қайтиб, Волгада капитан бўлиб хизмат қила бошлади. Биз танишган кезларимизда у Москвадан Нижний Новгородга катнайди-ган пассажир пароходини ҳайдарди.

У ҳаммадан аввал, таваккал қилиб, Волгада юрадиган катта пассажир пароходини Москва-реканинг тор ва эски шлюзларидан олиб ўтганди. Бу ишни ҳамма капитанлар ва инженерлар иложи йўқ деб ҳисоблаган эдилар.

У биринчи бўлиб Москва-реканинг машҳур Марчугидаги ўзанини тўғрилашни таклиф қилди. Дарё бу ерда шунақанги эгри-бугри эдики, унинг беҳисоб қайрилишларини ҳатто харитада кўрганингизда ҳам бошингиз айланиб кетарди.

Оленин-Волгарь Россия дарёлари ҳақида кўпгина ажойиб мақолалар ёзди. Ҳозир бу мақолалар йўқолган ва унутилиб юборилган. Оленин-Волгарь ўнларча дарёлардаги барча камарлар, саёз жойлар ва сувнинг қаеридан чўккан дарахт ёки тўнка борлигини биларди. Унинг ана шу дарёларда кема катновини яхшилашга онд оддий ва ажойиб режалари бор эди.

Оленин-Волгарь бўш пайтларида Дантенин «Илохий комедия»сини таржима қиларди.

У жиддий, хушфёъл ва жонсарақ одам бўлиб, барча касблар бирдай фахрли, чунки улар халқ манфаатига хизмат қилади ва ўзида кишининг «бу яхши тупроқдаги

яхши инсон сифатида» кўрсатишга имкон беради деб ҳисобларди.

Менинг яна бир оддий ва азиз танишим бўлиб, у ўрта Россия шаҳарчаларидан биридаги ўлкашунослик музейининг директори эди.

Музей қадимий уйга жойлашганди. Директорнинг рафиқасидан бўлак ёрдамчиси йўқ эди. Улар икковлари музейни намунали тутиш билан бирга ўзлари ремонт қилишар, ўтин тайёрлашар ва дуч келган қора ишларни бажаришарди.

Бир куни мен уларни галати юмуш қилишаётганида кўриб қолдим. Эр-хотин музей ёнидаги майса босган сокин кўчанинг у ер-бу ерида сочилиб ётган тош ва гишт синиқларини йиғишарди.

Билсак, болалар музейнинг ойнасини синдиришган экан. Директор бундан кейин отишга нарса топишолмасин, деб кўчадаги барча тошларни йиғиб, ҳовлига ташишга аҳд қилибди.

Музейдаги ҳар бир буюм — қадимий тўр ёки XIV асрнинг нодир силлиқ гиштидан тортиб, торф намуналари ва яқин атрофдаги ботқоқликларга кўпайиш учун кўйиб юборилган Аргентина сув каламушининг тулумигача — ҳаммаси ўрганилган ва чуқур таърифланган эди.

Доим паст овозда, хижолатдан йўталиб гапирадиган бу камтарин инсон рассом Переплетчиковнинг картинасини кўрсатаётган пайтда гул-гул очилиб кетарди. Буни у ташландиқ монастирдан топиб олганди.

Тўғриси айтганда, бу ажойиб пейзаж асари бўлиб, унда деразадан кўришиб турган шимол томоннинг ойдин оқшоми, уйқуга чўмган ёш қайинлар ва суви қалайсимон оппоқ мўъжаз кўл тасвирланган эди.

Музей директорининг иши оғир эди. Атрофдагилар унинг гапини кам эътиборга олишарди. У хилватда ишлар, ҳеч ким билан иши бўлмасди. Агар музей катта

наф келтирмаганда ҳам шундай одамнинг яшайтганлиги ўша ерлик кишиларга, айниқса ёшларга ишга сардоқат, камтаринлик ва ўлкага муҳаббат бобида намуна бўлмасмикин?

Яқинда бу китобимга мўлжаллаб тузган ажойиб кишилар рўйхатини топиб олдим. Рўйхат жуда катта. Уни тўлиқ келтиришнинг ҳожати бормикин. Шу вайдан таваккалига ундан фақат бир неча ёзувчини ажратиб оламан.

Мен рўйхатдаги ҳар бир ёзувчи ёнига у ёки бошқа адиб асарларини ўқиганимда олган таассуротларимни қисқача ёзиб қўйдим.

Бу ёзувлардан баъзиларини келтираман. Уларни тартибга келтириб, бирмунча қўпайтирганман.

ЧЕХОВ

Кўпчилигимизда икки-уч сўздан иборат фикр, таассуротларимизни ва телефонларнинг номерларини папирос қутисига ёзиб қўядиган ёмон одат бор. Кейин ҳар маҳал бўлганидай бу қутилар ташлаб юборилади, демак, ҳаётимизнинг хотирамиздаги воқеаларга тўлиқ кунлари ҳам ўз изини йўқотади.

Ҳаётнинг бир куни — бизга туюлгандай унчалик оддий ҳам, умри қисқа ҳам эмас. Исталган бир кунни олиб, унинг ҳар бир дақиқасини эслашга уриниб қўрингчи: кишилар билан учрашувлар, суҳбатлар, айтилган фикрлар, қилмишларингиз, хуллас барча воқеаларни, ўзингиз ва ўзгаларнинг руҳий ҳолатини эсга олмоқчи бўлсангиз, вақтнинг бир оқимини фақат бутун бир китоб, агар иккитаси кифоя қилмаса, учта китоб ёзиш орқали тиклаш мумкинлигига ишонч ҳосил қиласиз.

Бир куни Чеховнинг биографи А. И. Роскин қишда

ёзувчиларнинг Ялтадаги уйига тўпланганимизда ҳазиллашиб бизга ана шундай «юмуш» билан шуғулланишни таклиф қилиб қолди.

Биз Роскиннинг бу идеясини қувонч билан қарши олдик. Ҳар бир киши «Бир кун китоби»ни ёзишга киришди, лекин кўп ўтмай буни йиғиштирдик. «Юмуш» жуда машаққатли бўлиб унга ҳатто тажрибали ва ишчан мастерларнинг ҳам деярли чоғи келмасди. Бу иш хотирани тинимсиз равишда ишга солишни талаб этар ва ёзувчи учун ниҳоятда оғир бўлган мавзу, сюжет ва композиция ташвишига хотима берилганига қарамай, вақтни жуда кўп оларди. Нега деганда, буни ҳаётнинг ўзи олдинга сурарди.

Мен ҳам фикрларимни тўғри келган нарсага, хусусан папирос қутиларига ёзишга одатланиб қолдим. Ҳар маҳал уларни сақлайман деб ўйлар, бироқ ичидаги папироси тамом бўлди дегунча йўқотиб қўярдим.

Эдуард Багрицкий «Герцеговина Флор» деган титилиб кетган папирос қутисига қараб: «Балиқ, юлдузлар оша учади кема» мисралари билан бошланадиган шेरини ўқиб берганлиги учун мен ҳам хаёлимга келган нарсаларни папирос қутисига ёзаверсам бўларди, деб ўйлардим.

Шундай бўлса ҳам бир неча папирос қутисини сақлаб қолдим. Улардан биридаги ёзувлар Чехов ва унинг Ялтадаги уйига алоқадордир. Мен ана шу қутидаги ярми ўчган ва қисқа ёзувларимни тиклаб, уларни тушунтириб беришга уриниб кўраман.

Мен бир газетага Чехов ҳақида мақола ёзиб беришни ваъда қилган эдим. Бироқ мақолани бошлагандан кейин Чехов ҳақида «мақола» сўзи билан аталадиган жанрда қалам тебратмоқ жуда машаққат ва деярли мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қилдим. Чеховга нисбатан қўлласа бўладиган рус тилидаги барча сўзлар ай-

тилиб тамом бўлганга ўхшарди. Чеховга бўлган муҳаббатимиз луғат бойлигимизга бўлган севгига нисбатан баланд эди. Унга — улкан муҳаббат изҳорига энг яхши ифодаларимиз етмай қолганди. Шунинг учун ҳам мақолани ёза бошлаганимда, ундан такрорлар ва умумий гаплар жой олиши хавфи туғилганди.

Чехов ҳақида гўё ҳамма гаплар айтиб бўлингандай кўринарди. Бирок Чеховнинг ҳозирда ҳар биримизнинг характеримиздан ўрин олган мероси ва адиб бор маънавий бойлиги билан бугунги кунда уни бошига кўтарадиган кишиларнинг фазилатларига фазилат кўшганлиги хусусида шу чокқача жуда кам нарсa ёзилган.

Биз учун доимо барҳаёт ва азиз бўлган «Чехов туйғуси» — кучли ва олижаноб туйғу ҳақида деярли ҳеч нарсa дейилмаган.

Шунинг учун ҳам мен мақола ёзмай папирос қутисидаги ёзувларга мурожаат этишга аҳд қилдим. Эҳтимол мен ҳанузгача белгилай олмаган «Чехов туйғуси» уларнинг бирор ерида кўзга ташланиб қолса.

Бу ёзувлар юқорида айтганимдай жуда қисқа эди. Мана, улардан бир мисол: «1950 йил. Уйда ёлғизман. Пастликда пахмоқ жунли кучук вовуллайди. Анъана бўйича уни Қаштанка деб чақиришади».

Бу ёзув хотирамга енгил туртки берди. Шундан кейин ўтмиш бирма-бир ёдга туша бошлади.

Бу 1950 йилнинг кузида бўлган эди. Мен Чеховнинг Ялтадаги уйида турувчи Мария Павловнанинг олдига боргандим. Қарасам, Мария Павловна уйда йўқ, кўшникларникига чиққан экан. Мен уйда уни кута бошладим. Ходима кампир мени айвонга бошлаб кирди.

Ялтада ўзгарувчан ва ажойиб куз фасли бўлганидан баҳор ўз гулини тўқяптими ё олтин куз сепини ёяптими — билиб бўлмасди. Айвон панжарасининг нариги ёғи-

да эса қандайдир гуллар бутаси қуёш нурида бениҳоя шаффофлик ила оппоқ оқариб турарди.

Гуллар энгил шабада ёки нафас олишдан ҳам барг тўкарди. Мен шу гул тупини Антон Павлович ўз қўли билан ўтқазганини билардим. Шу важдан эсдаликка ундан мўъжазгина новда узиб олишни жуда хоҳласам ҳам қўл текизишга чўчирдим. Ниҳоят мен журъат қилиб гулга қўл чўздиму, ўша заҳоти тортиб олдим. Нега деганда Қаштанка деган пахмайган сариқ кучук пастдан, боғдан туриб менга ириллаб қолган эди. У ер тимдалаб худди Чехов тасвирлаганидек ирилларди.

— Р-р-р...нга-нга-нга! Р-р-р... нга-нга-нга!

Бейхтиёр қулиб юбордим. Кучук чўнқайганича қулоғини динг қилиб турарди. Офтоб унинг сарғиш ва туйғун кўзларини ялтиратарди.

Хоналардан Мария Павлонанинг овози эшитилиб қолувди, юрагим шунақанги ачишиб кетдики, ўзимни йиғидан аранг тўхтатиб қолдим. Юрагим нега ачишди? Ҳаётнинг бераҳмлигидан эзилдим. Ҳаёт уларсиз яшай олмайдиган кишиларимизга гарчи абадият бахш этолмаса ҳам, биз табаррук қўлларини узок вақт елкамизда ҳис этиб турмоғимиз учун бу кишиларга боқий умр ҳадя этмоғи лозим эди.

Мен ўша заҳотиёқ бу фикрларни хаёлимдан чиқариб ташлашга уриндим, бироқ дилгирлигим кетмади. Ақлим бир нарсани айтса, юрагим бошқа нарсага ундарди. Мен агар шу лаҳзада бу ерни аллақачонлар тарк этган уй соҳибининг нарироқдан келаётган қадам товушларини ва йўталини эшитгудай бўлсам, умримнинг ярмини берган бўлардим. У эса аллақачонлар бу ерни тарк этган! Унинг вафотидан бери қирқ олти йил ўтди. Ана шу муддат менга айни вақтда ҳам арзимас, ҳам ниҳоятда кўпдек кўриниб кетди.

Панжара ортидаги гуллар оҳиста барг тўкарди. Мен

ҳозир япроқлар нарвозига тикиларканман, ишқилиб Мария Павловна эртароқ кириб қолиб, ҳаяжонланганимни сезмасин-да, деб кўрқардим ва гул тупининг ҳар бир новдасида қандайдир бир абадий нарса — пўстлоқ остидаги шарбатлар тун юлдузлари оҳишта шовуллаётган денгиз устида ҳаракат этгани янглиғ доимий ҳаракатда бўлади, деб атайлаб ўзимга тасалли берардим.

Мария Павловна келиб қолиб, Левитандан гап бошлади. У ёшлигида Левитанни яхши кўриб қолганлигини айтиб берар экан, киз болалардай ёноқлари ловуларди.

Мария Павловнанинг гапини эшитиб бўлгандан кейин, ўзим ҳам сезмаган ҳолда негадир:

— Ҳар бир кишининг ўз «кучук етаклаган хоними» бўлган бўлса керак. Агар бўлмаган бўлса, албатта бўлади,— дедим.

Мария Павловна виқор билан кулди-ю, бироқ ҳеч нима демади.

Шундан кейин йилнинг турли фаслларида Чехов уйини кўп марта зиёрат қилдим. Шундай пайтларда ичкарига кам кирардим, кўпинча уйнинг панжарасига пича суяниб турардим-да, қайтиб кетардим.

Бу уй айниқса қиш пайтларида кишини ўзига оҳанрабодек тортарди. Шунда денгиз устини қуюқ зулмат қоплар, бу зулматда пароходларнинг биқинларидаги чироқлари хира кўринар, матроснинг ҳикояларидан мен ҳам пароходнинг палубасида туриб дурбинда Чехов кабинетининг кўк соябонли чироқ ёритган деразасини кўра олиш мумкинлигини билардим.

Бу чироқ мамлакатимизнинг энг чеккасидаги жойда ёқилганлиги, бу ерда Россия ерлари денгизга тақалиб тугаганлиги, бундан нарида тун қўйнида эса Кичик Осиё мамлакатлари мавжуд эканлигини ўйлаш ҳам ғалати кўринарди.

Мен яна бир ёзувимни кўриб қолдим: «Ялтада қиш,

Яйлада қор, унинг нури Ауткага тушиб турибди». Ҳа, шундай. Қишда Яйлада озгина қор бор эди. У ой нурида ялтирарди. Тоғлардаги тун сукувати Ялтани ҳам ўз кўйнига оларди.

Чехов буларнинг барини биз сингари кўрар ва биларди. Мария Павловнанинг гапига қараганда, гоҳо чирокни ўчириб кўйиб, қоронғида якка ўзи деразадан қорлар хира ёритаётган ташқарига тикиларкан.

Гоҳо у боғни айланар, бироқ бунда онаси билан сингисини уйғотиб ва кўрkitиб юбормай, деб билдирмай чиқиб кетаркан. Уни уйқусизлик қийнар, шунинг учун ҳам шон-шухрати бутун жаҳонга ёйилганлигига қарамай, гўё барча унутган бу одам танҳо ўзи қоронғи тунда анчагача айланаркан. Бироқ бундай кечаларда у дилгир бўлмас экан.

Шундай биқинда рус адабиётининг бошпанаси бўлган уй оқариб турарди. Ундан Куприн, Горький, Мамин-Сибиряк, Станиславский, Бунин, Рахманинов, Короленколарнинг овози анчадан бери эшитилмаётган бўлса ҳам, акс садолари жаранглаб тургандек эди. Бу ҳам уларнинг қайтишини кутарди. Жисман ҳеч кимга кўринмайдиган, касали, қайғуси ва ташвиши ҳеч кимга озор бермайдиган, тунлари ўз ташвиши билан ўзи овора бўлган уй хўжайини ҳам уларнинг қайтишини кутарди.

Чехов ҳақидаги улкан мемуар адабиётида унинг бирор марта ҳам йиғлагани ҳақида ҳеч қандай эслатма йўқ.

Шундай бўлса-да, ёзувчи Тихонов (Серебров) Чехов ўлимидан сал аввал Савва Морозов билан Уралга борганида, унинг йиғлаганини кўрганди. Бу эса, ёлғиз, тўғрироғи, ташландиқ ва қуни битаётган инсоннинг тунги фарёди эди.

Чехов кўз ёшларини ҳам, чекаётган кулфатларини ҳам яхшилиги, ниҳоятда улкан мардлиги ва олижаноб-

лиги туфайли пинҳон тутарди. У яқин кишиларининг ҳам куни дилгир ўтиши, теварак-атрофидагиларнинг ҳам заррача хомуш тортишларини истамасди.

Мен: «Россияни доимо соғинаман» — деган яна бир ёзувни тафсилотлари билан эсладим. Бир оқшом шоир Луговской икковимиз Чехов кабинетидаги камин¹ олдида туриб, Левитаннинг «Ғарамлар» картинасини тамоша қилганимиз эсимга тушди.

Картинага караганда кишининг кўз олдига зулмат чўккан ботқоқлик тепасида бўзариб турган ой, қизилоёқлар ноласи, фақат бу тунни эмас, балки бошқа кўп тунларни ҳам бедор ўтказган бепоён ўрмонлар келарди. Негадеганда, ҳеч ким қайиннинг ҳўл ва ялтироқ япроғини кўрмаган, уларнинг сирли шитирлашини эшитмаганди.

Бу ўрмонлар ташландиқ, кимасасиз эди. Тун ўрмонлар устига пардасини ёйиб, вақтини беҳуда ўтказарди. Чеховнинг ҳам бу ерда, Қримда ҳеч нарсани кўрмай, вақтини кетказётганига юраги ачишарди. Россияда, шимолда эса у ғоят зарур, чунки унинг тахта томи ёки кадрдон ва осойишта кўлларидаги камарлардан тун пардаси кўтарилишини кузатиши лозим эди.

У Россияга интилар, бу йўлда азоб чекар, Россияни ҳали айтилмаган ва очилмаган гўзаллигини ўз кўзи билан кўрмай тахмин қилаётгани учун алам ва изтиробда жингиртоб бўларди.

Чеховнинг фикрича, умри жуда қисқа, деярли самарасиз бўлганлиги ва ҳаёт канотини сал теккизиб ўтганлигини ҳис этиш унга ана шу шинам уйда азоб берарди.

Фақат Чеховнинг ўзигина азоб чекмасди. Ана шу уйга келиб қолган ҳар бир одам, айниқса у умрини беҳуда ўтказиб, энди бу ёғини фойдали ўтказай деб типирчилаб

¹ Печка.

колган бўлса, негадир ўз тақдири ҳақида ўйлай бошларди.

Чамаси, Чеховнинг уйғун ва мазмундор ҳаёти кишиларни ўз ҳаётларини унга киёслаб олишга мажбур қилса керак.

«Суратлар занжири» деган ёзув Чеховнинг бирва-ракайига жуда кўп суратларини кўлга киритишга муяссар бўлган кечамни эслатди. Мен ўшанда Чеховнинг гимназияда тушган пайтидан тортиб вафотидан сал олдин олдирган суратларини қатор териб чиққандим. Ўшанда мен бундан бошқа ибратли нарсани кўрмагандим. Чеховнинг бутун ҳаётини йўли, яъни бепарво обиватель ва сал бетамизроқ ҳазил қиладиган кишидан, ажойиб, маънавий гўзал, олижаноб ва мард қалб эгасига айлангунча босиб ўтган йўли ниҳоятда ёрқин бўлиб, ҳар бир киши учун ибрат бўларлидир.

Чехов кишиларга ва ёзувчилик ишига нисбатан инсофли бўлиш бобида ўзига-ўзи зўр сабоқ бериб, тарбиялаган эди.

Куйидаги ёзув жуда қисқа. У иккита сўздан иборат. Унинг биринчиси «гений», иккинчиси «яхшилик».

Бироқ бу ёзувларда менга тушунарсиз бўлган ҳеч нарса йўқ.

Чехов — гениал ёзувчидир. Бу шак-шубҳасиз. Чехов ҳақида калам тебратганлар унинг ниҳоятда камтар бўлганлигини ҳурматлаб, бу хусусда ошкора гапирмаганлар. Биз ҳатто Чехов вафотидан кейин ҳам унинг жинга тегмайлик, деб бу сўзни айтишга истиҳола қиламиз. Чехов бу сўзни ўзига нисбатан ишлатишни қаттиқ ман қилганди.

Чехов камтарин эди, фақат чинакамига буюк инсонларгина шундай камтар бўла оладилар. Унинг димоғдорлик, гурурланиш ва мақтанчоқликка сира тоби йўқ эди.

У, истеъдоддан маҳрум ёзувчининг энг характери
белгиси — зўр руҳоний сингари тўлайини кўришдадир,
деб ёзган эди. Камтаринлик рус халқининг энг оуқок фа-
зилатларидан биридир. Энг оддий ва ажойиб рус киши-
ларининг барчаси камтарин одамлар оўлаганлар. Улар-
нинг биронтаси ҳам кеккайиб кўриш, бемкасларни камсит-
тиш ва ўзини ҳаммага камуна килдиш билан шуғуллан-
маган.

Халқнинг маънавий кучи ва поклиги — камтаринлик-
да, пасткашлик ва бемаънилик эса — мактанчоқликда
жо бўлгандир.

«Яхшилик» деган ёзувим ҳақида анча кўп нарса ай-
тиш мумкин.

Чеховнинг инсон сифатидаги яхшиликлари ҳақида
кўп гапирса бўлади, бироқ унинг ажойиб ёзувчи экан-
лиги ва инсондарварлиги ҳам бутун бир оламдир. Ме-
нимча, адабиётимизда Чеховчилик инсонларга яхши му-
носабатда бўлган, улар деб азоб чеккан ва ёрдам бе-
ришга интилган ёзувчи топилмасе керак.

Ҳа, у яхши одам эди, бироқ раҳмсиз эди. Нафратла-
ниш ҳам кўлидан келарди, бироқ у ҳар қандай гуноҳни
афв этишга тайёр бўлган кўнгли юмшок ваъзхон эмас-
ди. У инсон бошига тушган мусибатни ва башарий бахт-
сизлик даҳшатини чуқур тушунар, врач ва қаламкаш
сифатида билар, шунинг учун ҳам кишилардан бир-бир-
ларига меҳрибон бўлиши талаб этарди.

Чеховнинг бу борадаги таъсири улкан эди ва шун-
дайлигича қолади. Италиянинг деярли бутун илгор ки-
носи ўзининг «Рим соат ўн бирда», «Велосипед ўғрилари»,
«Машинист», «Полициячилар ва ўғрилар», «Йўл-
лардаги орзулар» каби энг яхши намуналарида гума-
низм бобида Чеховдан андоза олгандир.

Адабиётимизнинг баъзи асарларида Чеховнинг ана
шу яхшилиги, унинг изланувчан гуманизми кўришмаян-

ти. Бу ҳол эса уларни камбағаллаштириб, энг муҳим фазилатлардан бири бўлган китобхон қалбига таъсир этиш кучидан маҳрум этиб кўймоқда.

Мен папирос кутиларида топган ёзувларнинг тафсилоти шулар. Мен ана шу ёзувлар туфайли жозибали инсон ва ажойиб адиб бўлган Чехов ҳақидаги фикрларимни сизлар билан ўртоқлашдим.

Чехов ўзининг бутун вужуди билан чинакам инсоний бахт мавжудлиги ва унга эришмоқ имкони борлигини бизга эслатиб туради. Биз ана шу инсоний бахт йўлида меҳнат қилмоқдамиз, курашмоқдамиз ва голиб чиқмоқдамиз.

АЛЕКСАНДР БЛОК

Дарё сувининг ҳиди ва дала сукунати ҳақида ҳикоя қилишдан ҳам машаққатлироқ иш бўлмаса керак. Шунда ҳам суҳбатдошингиз дарё сувининг ҳидини аён сезиб, дала сукунатини яққол ҳис этадиган қилиб сўзлаб бериши керак.

Турли вазиятда хотирага тўсатдан тушиб қоладиган Пушкин шеърларининг (Блок таъбири билан айтганда) «биллурий жарангини» қандай берса бўлади.

Оламда юзларча ажойиб ҳодисалар бор. Бизда уларни ифода этмоқ учун сўз, ибора ҳалигача топилмайди. Бу ҳодиса қанчалик улуғвор, қанчалик ажойиб бўлса, уни ўзимизнинг жайдари сўзлар билан ифодалаш шунчалик машаққатли бўлади.

Александр Блокнинг ҳаёти ва шеърляти рус воқелигимизнинг ана шундай гўзал ва кўп жиҳатдан изоҳлаб бўлмайдиган ҳодисаларидан биридир.

Блокнинг фожиали ўлиmidан бери қанчалик кўп

вакт ўтган сари бу гениал инсоннинг орамизда яшаганлиги фактининг ўзига ишониб қийинлашиб бормоқда.

У кўпчилигимиз учун ажойиб кишилар, Уйғониб даврлари шоирлари, умумбашарий афсоналарнинг қаҳрамонлари каторида туради. Блок, хусусан, мен учун энг севимли ярим афсонавий кишилар — Орланд, Петрарка, Абеляр, Тристан, Леопарди, Шелли ёки ҳозиргача тушуниб етилмаган, ўзининг қисқа умри давомида саҳрода сарфлаган қалб ҳарорати ҳақида куйлашга улгурган ўспирин йигит — Лермонтов сингари афсонавий кишилар каторида туради.

Блок Лермонтовнинг ўрнини босди. У шоир ҳақида:

Мен унинг дарғазаб жафоларида
Ажойиб баҳорнинг мунгин кўраман —

деб ёзган эди.

Мен Блок билан учрашолмаганим ва унинг овозини эшитолмаганимни ҳаётимнинг улкан йўқотишларидан бири деб биламан.

Мен Блок овозини эшитмаганман, унинг шеърни кандай ўқиганлигини ҳам билмайман, бироқ бу ҳақда муъжазгина тадқиқот ёзган шоир Пястнинг сўзларига ишонаман.

Блок овозининг тембри бўғик, пастрок, бироқ бир текисда силлиқ эди. Унинг овози яқинроқдан келаётган овоз сингари ҳатто замондошларига ҳам эшитиларди. Бу овозда анчагача жаранглайдиган тор оҳанги сирли ва мафтункор нимадир бор эди.

Блок менинг онгим, ҳаётимдан мангу ўрин олган, у хусусда ҳеч бошқача ўйлай олмайман. Мен хаёлан у билан учрашиб, асарларини мутолаа қилиб, гўё кўп тунларни бирга ўтказганман. Шунда унинг кўзим ногихон тушиб қолган ҳар бир мусиқий мисраси юрагимни ортиқтириб юборарди.

Бу овоз сеники...
Бунинг ҳар бир нотаниш ҳарфига
Бахш этаман умру мусибатимни.

Блок жуда ёшлик йилларимдаёқ вужудимдан чуқур жой олди. У Есенин сўзлари билан айтганда, «бебако юкларни сафарга ҳозирлаш фурсати етган» ҳозирги пайтда ҳам юрагимдадир.

«Бебако юклар» орасида ҳеч қачон Блок шеърлари бўлмайди. Чунки унинг шеърлари бебақолик ва чириш қонунларига бўйсунмайди ва улар инсон ер юзида яшар экан, «худо яратган мўъжизаларнинг мўъжизаси бўлган» эркин рус лафзи мавжуд экан, умр кўраверади.

Мен Блокни яхши билмаганимга афсусланаман. Унинг ўзи шундай деган эди:

«Мўъжизакор нарсалар ёнгинамизда турганлигини киши анча кеч билиб қолади».

Кесилган умрни қайтариб бўлмайди. Биз Блокни жисман қайтадан тирилтира олмаймиз ва кундалик ҳаётимизда у билан мутлақо учраша олмаймиз. Бирок оламда табиатнинг бераҳм қонунларини поймол қиладиган мўъжизага тенг бўлган, шунинг учун ҳам кишига тасалли берадиган бир ҳодиса бор. Бу ҳодиса — санъатдир.

Санъат хаёлан барча нарсани бунёдга келтириши ва жонлантирмоғи мумкин. «Уруш ва тинчлик»ни яна бир ўкиб чиқинг-а. Шунда сиз орқада беркиниб турган Наташа Ростованинг кулган овозини эшитасиз ва уни тирик, реал одамдай севиб қоласиз. Мен бунга қафилман.

Блокка бўлган муҳаббат, уни соғиниш ҳисси шу қадар кучлики, эртами-кечми бирорта поэма ёки повестда қайта туғилиш мўъжизасини ўзида синаб кўрган шоирнинг жонли, мураккаб, мафтункор сиймоси яралажак.

Бизнинг мамлакатимиз истеъдод соҳибларига бойдир. Эркин сиймо бўлмиш Блок образи асарларимизда

ҳануз яратилмаганлиги учун ҳам келгусида бу иш рўёб-га чиқажагига ишончимиз комилдир.

Шу ерда ўзим ҳақимда уч-тўрт оғиз сўз айтишга тўғри келаётганлиги учун узр сўрайман.

Мен автобиографик қисса ёзишга киришдим ва шу чоккача кечган умримнинг ярмини тасвирлашга улгурдим. Бу мемуарлар эмас, балки автор чинакам воқеалардан бемалол чекина оладиган қиссадир. Бироқ асосий тасвирда воқеаларни у ёки бу даражада кўзда тутаман, улардан четга чиқмайман.

Автобиографик қиссада мен ўзимнинг ҳақиқий ҳаётимни тасвирлайман. Бироқ бошқа адиблардаги сингари менда ҳам кўшимча биография бор. Бу биографиям реал эмас, уни яшамаганман. У фақат менинг истак ва тасаввурларим оламидагина мавжуддир.

Мен ана шу кўшимча ҳаётим ҳақида ҳам калам сурмоқчиман. Уни тасаввуримда ҳар қандай тасодифлардан моне ҳолда, истак-хоҳишим асосида қандай яратган бўлсам, асаримда ҳам худди ўшандайлигича тасвирламоқчимон.

Мен ўзимнинг ана шу иккинчи «автобиографиям»да Блок билан яқиндан учрашоламан, ҳатто у билан дўстлашиб, унга қанчалик эҳтиром ва меҳр билан қараган ва унинг хусусида нимаики ўйлаган бўлсам, барини қозғога тушира оламан. Мен бу билан Блокнинг ўз вужудимдаги умрини узайтирмакчиман.

Сиз, мендан, бунинг нима ҳожати бор, деб сўрашга ҳақлисиз.

Бу менинг умрим ҳам уйғун ҳолда ниҳоясига етмоғи ва ўз ҳаётим мисолида Блок шеърятининг кучини кўрсатишим учун зарурдир. Мен Блокни кўрмаганман. У ҳаётининг сўнгги йилларини кечираётганида мен Петербургдан олисда эдим. Бироқ ҳаётимдаги ана шу йўқотиш ўрнини бошқача нарса билан тўлдирмоқчиман.

Балки бу жуда содда кўринар, бироқ мен Блокка алоқадор бўлган барча нарса — кишилар, шароит, Петербург табиатининг манзараси билан учрашиш иштиёкидаман. Петербург табиатининг манзараси шоир вафотидан кейин деярли ўзгармаган.

Ленинграддаги шоир яшаган ва вафот этган уйни кидириб топишдек ғалати истак мени анчадан бери қийнади. Уйни бировнинг мададисиз, ҳеч кимдан сўраб-суриштирмай ва Ленинград харитасини ўрганмай топишни хоҳлардим. Мен Пряжка дарёси (бу дарё соҳилидаги ҳозирги Декабристлар кўчасининг муйилишидаги уйда Блок турган эди) қаердалигини ғира-шира билганимдан пиёда жўнадим ва ҳеч кимдан йўлни сўрамадим. Нега бундай қилганлигимни ўзим ҳам билмайман. Мен йўлни фараз билан топаман, Блокка бўлган ҳурматим етакчи янглиғ қўлимдан ушлаб, унинг уйи останасига элтади, деб ишонган эдим.

Биринчи сафар Пряжкага етолмадим. Дарё тошиб, барча кўприклар беркитилган эди.

Мен ўшанда қалт-қалт титраб, ғарб ёқдаги хунук лойқа сувга тикилардим. У ёқда Пряжка дарёси оқарди. Уша тарафдан эсаётган совуқ шамол юзга урилиб, туман тарқатар, унинг зулматида баҳайбат иморатлар пўртанада қолган кемалардек қорайиб турарди.

Мен Блокнинг уйи денгиз соҳилида эканлигини билардим. Шу вайдан Болтиқ денгизининг тўфони зарбасини дастлаб унга берса керак.

Фақат иккинчи сафаргина Пряжкадаги уйга етиб бордим. Мен ёлғиз эмасдим. Блокнинг уйини излаётганимиздан бениҳоя хурсанд бўлган ўн тўққиз яшар қизим ҳам ёнимда эди.

Биз Нева бўйида кетарканмиз, негадир йўлни ниҳоятда аниқ эсладим.

Октябрь кунларидан бири бўлганидан, ҳавонинг сал

қовоғи солиқ, япроқлар дарахтлардан чирпирак бўлиб
тўкиларди. Мана шундай кунларда юпқа туман ер юзи-
га вақтинча тушгандай туюлади. У живирлаб туради.
Киши яйраб нафас олади. Туман чўян панжараларни
майда сув зарралари билан қолаб олади.

Блок асарларидан бирида: «Куз кунларининг сояси»
деган ибора бор. Октябрнинг ўша куни ҳам ана шундай
сояларга сероб бўлган нимқоронғи ва совуқ кун эди.
Қамал кунларида снаряд парчалари илма-тешик қилган
уйларнинг деразалари хира ялтирарди. Ҳавода тош-
кўмир ҳиди анкирди. Уни шамол порт томондан олиб
келаётган бўлса керак.

Биз секин кетар, тез-тез тўхтаб теварак-атрофимиз-
даги нарсаларга тикилардик. Мен, негадир, Блок уйига
ҳувиллаган Офицерлар кўчасидан эмас, балки худди
ана шу кўчадан қайтарди, деб ишонардим.

Атрофдан кучли балчик ва кипик ҳиди келарди. Шу
ернинг ўзида, Неванинг кимсасиз соҳилида устларига
пахталиқ кийган қизлар чап арра билан қайин ўтин
арралашарди. Улардан кипик мушак янглиғ учар, бироқ
арраларнинг ғашга тегувчи овози майин ва бўғиқ эши-
тиларди. Арралар бамисоли пинҳона кўшиқ куйларди.

Қорайиб турган канал ортида (канал Пряжканинг
ўзи эди) кемасозлик заводларининг сўрилари, трубалар,
курум босган фабрика корпуслари кўришиб туради.

Мен Блок квартирасининг деразаси ғарбга, ана шу
завод манзараси, денгиз лабига қараганини билардим.

Пляжка лабига етишимиз биланоқ тош уйлар ортида
якка-ягона ғиштдан қурилган, катта, лекин жуда одми
иморатни кўриб қолдим. Бу Блокнинг уйи эди.

— Мана, етиб ҳам келдик, — дедим қизимга.

Қизим тўхтади. Унинг кўзлари кувончдан порлади,
бироқ ўша заҳоти шод чақнаган кўзларида ёш ялтирар-
ди. У ўзини босишга ҳаракат қилар, лекин кўз ёшлари

унга бўйсунмай киприкларидан томчилаб турарди. Қизим шундан кейин типирчилаб қолиб, елкамга ёпишиб, кўз ёшини яшириш учун юзини енгимга босди.

Уйнинг деразаларида Ленинградга хос хира нур порлар, бироқ бу нур икковимизга ҳам муқаддас кўринарди.

Мен ёш қалбнинг тортинчоқ ва олижаноб муҳаббатига мушарраф бўлган шоир нақадар бахтиёр, деб ўйлардим. Ёш вужуд ўз иқдорини ёш шоирга айтади. Чунки Блок бизнинг тасаввуримизда доимо навқирон ва шундай бўлиб қолади. Бу бахт аянчли ҳаёт кечирган ва фожиали равишда ўлган барча шоирларга насиб бўлган.

Блок ҳануз сирлигича қолиб келаётган, ички ташвишини ҳеч кимга айтмай қийналса-да, ҳаётининг кейинги йилларида ҳам ўзида навқиронликнинг ташқи белгиларини сақлаб қолган эди.

Бу ерда мўъжазгина бир чекиниш ясаш керак.

Ижодлари ниҳоятда улкан кучга эга бўлган шоир ва ёзувчиларнинг мавжудлиги барчага маълумдир.

Уларнинг оз миқдорда бўлса ҳам онгимиздан жой олган проза асарлари ва шеърлари бизни жунбушга келтиради, кишида қанчадан-қанча фикр уйғотади, образларни жонлантиради, буларнинг барини қоғозга туширишга зўр истак туғдиради.

Блок ана шу маънода кўп шоир ва ёзувчиларга аниқ таъсир кўрсатади. У фақат шеърлари билангина эмас, балки ҳаётидаги онлар билан ҳам таъсир қиларди. Мен бу ерда битта мисол келтираман. Бу унча характерли бўлмаслиги мумкин. Лекин ёдимга тушиб қолганлиги учун келтиряпман.

Ёзувчи Александр Гриннинг тугалланмай қолган ва ҳали ҳам нашр этилмаган «Тегма нозик» деган романи бор. Бу романдаги қаламга олинган шароит ва кўпчилик деталлар Блокнинг Британия, унинг Аберврак де-

ган мўъжазгина портида кечирган ҳаёти ҳақидаги ҳикояларига муштаракдир.

Блок у ерда умрида илк бор денгиз ҳаётига аралашганди. Бу ҳаёт уни бамисоли болалардек завқлантирарди. Барча нарса унга худди эртаклардаги янглиғ қизиқарли туюларди.

Блок онасига шундай деб ёзган эди:

«Биз атрофимизни денгиз сигналлари қуршаган жойда турибмиз. Ҳар беш секундда ёниб турадиган асосий маёк деворларимизни ёритади. Портда йигирманчи йилларда (ўтган асрнинг) иш берган, Мексика урушида қатнашган, курол-яроғлари йиғиштириб олинган, ҳозир эса лангар ташлаб дам олаётган кема турибди. Унинг номи «Мельпомена». Тумшугида денгиз сари интилаётган оқ ҳайкал бор».

Хатдан яна битта характерли парча келтирамиз: «Яқинда айланувчи маёқлардан бирига қарайдиган кекса қоровул машинасини кечқурунги ишга тайёрлашга улгуролмай оламдан ўтди. Шундан кейин унинг хотини иккита ёш боласини кечаси билан машинани қўлда айлантиришга мажбур қилибди. Бунинг учун аёлга фахрий легион ордени берилди».

«Мен,— деб ёзади Блок,— руслар ҳам худди шундай қилган бўлардилар деб ўйлайман».

Аберврак яқинидаги оролда Саизон деган эски форт¹ бор эди. Француз ҳукумати ана шу форт бутунлай ишдан чиққанлиги ва кераксиз бўлиб қолганлиги учун уни жуда арзонга сотди.

Блок ана шу фортни сотиб олишни жуда хоҳлаган бўлса керак. У фортни сотиб олса, у ерда деҳқончилик қилиш, боғ вужудга келтириш, биноларни тузатишга 25000 франк кетишини ҳам ҳисоблаб чиққанди.

¹ Қалъа.

Фортдаги барча нарса — ярим хароба кўтарма кўп-риклар, истеҳкомлар, порох сақланадиган омборлар ва кадимий замбараклар ҳам романтик эди.

Блокнинг қариндошлари уни фортни харид қилиш ниятидан қайтаришди. Шундай бўлса ҳам Блок таниш-лари ва дўстларига эски форт ҳақида гапириб юрди. Чунки бу орзу унинг қалбидан маҳкам жой олган эди.

Грин ҳам ана шу ҳикояни эшитиб қолиб, роман ёзган эди. Унда тасвирланишича, «Тегма нозик» лақабли қизи бўлган бир қария ҳукуматдан кўҳна фортни сотиб олиб, ташландик кўтармаларни хушбўй бутазорлар ва гулзорларга айлантиради.

Романда хилма-хил воқеалар рўй беради. Бирок унда курол-яроғдан холи, тинч, сокин ва романтик форт жуда яхши тасвирланган. Шунингдек, дарахтлари, бутазорлари ва гуллари батафсил кўрсатилган боғ тасвири ҳам яхши чиққан.

Блокнинг баъзи шеърлари, бундай қараганда, ғалати туюлган ғояни амалга оширишга, яъни ана шу шеърларни ўқиганда қалбимда ҳосил бўлган туйғулар хусусида ҳикоялар ёзишга туртки бўлганлигини ҳам эътироф қилмоғим керак.

Бу фикр ҳозир ҳам тинчлик бермайди. Мен ҳозиргача Блокнинг «Россия» шеъри таъсири самараси бўлган «Ёмғирли тонг» деган ҳикоямни ёзишга улгурдим.

Олис йўлдан дуррали жонон
Оний нигоҳ ташлаган кезде.
Қийин ишлар туюлар осон,
Йўллар яқин кўринар кўзга...

Мен Блокнинг ҳаёти ва шеъриятига изоҳ бермоқчи эмасман. Бу иш кўлимдан ҳам келмайди. Блокнинг келажакда Россия ва башарият бошига тушмоғи керак бўлган синовларни олдиндан кўра олгандай бениҳоя

даҳшатга тушганлиги менга унчалик етиб бормайди. Шоирнинг айрим асарларида кўзга ташланиб қолувчи даҳшатли танҳолик туйғуси, чуқур шубҳаларга берилиш ва ҳалокатларни ҳис этиш, революцияни ниҳоятда мураккаб деб тушуниш менга ётдир.

Мени Блок ҳаёти ва етук шеърларининг ажойиб жозибаси ўзига тортади ва мафтун қилади. Унинг айрим шеърӣ асарларидаги жонли образлардан, тўлақонликдан, ҳис-туйғудан маҳрум бўлган ясама символизм кўлкалари у гимназияда ўқиган йилларида берилган оқимнинг анча йилларгача йўқолмай келган сарқитларидир.

Гоҳо мен Блокнинг кўпчилик асарлари кишиларимизнинг кейинги авлодига, яъни ёшларимизга ҳам тушунарли бўлармикин, деб ўйлаб қоламан.

Масалан, шоирнинг кашшоқ Россияга бўлган муҳаббати уларга тушунарсиздир. Ҳозирги ёшларимиз нуктаи назаридан қараганда:

Хароб, кашшоҳирик қишлоқлари шу қадар сероб,
Кўринмайди ахир санаган билан.
Фақат кўзга чалинар бадқовок кунда,
Олисдаги ўтлоқда бўй чўзган гулхан

мавжуд бўлган мамлакатни қандай севиб қолиш мумкин.

Ҳозирда бундай Россиядан ном-нишон қолмаганлигидан ёшларимизнинг буни тушунмоқлари оғирдир. Блок билган ва севган Россиянинг кифёси ҳозир йўқ, у бутунлай ўзгариб кетган. Мабодо чеккада хилват қишлоқлар, ўнқир-чўнқир йўллар ва чангалзорлар ҳозир ҳам учраб турса-да, бу қишлоқларда бутунлай бошқа инсон яшамоқда. Авлодлар ўзгарган, набиралар боболарини танимай боряпти, гоҳо эса ўғиллар оталарини тушунишмаяпти.

Набираларимиз бу кашшоқликни тушунмайдилар,

тушунишни ҳам истамайдилар. Бу қашшоклик афсона ва эртақларда куйланган, маъсум гўдақларнинг туйғун кўзларида, кўркувдан ўтақаси ёрилган қизларнинг ёпик киприкларида, сайёр ва майиб-мажруҳларнинг ҳаяжонли ҳикояларида, кишиларнинг теварак-атрофларидаги ўрмон, кўл, ташландик қудуқлар, кампирларнинг фарёди ва михлаб ташланган уйларда оғир сир-синоат ва мўъжиза бор деб муттасил таҳликада туришларида эса акс этган. «Пинакка кетсам ҳам унинг ортида қандайдир сир яширин кўринар, шу сирда ҳам сени кўраман, эй Русь».

Ана шу хароб кулбалар, марсиялар, кул, бурганларнинг исини севиш ва ушбу хароблик замирида ўрмон ва чаманзорлар куршовидаги Россиянинг рангпар гўзаллигини кўра билмоқ учун улкан ва бардошли юрак ҳамда халққа буюк муҳаббат керак эди. Блокнинг кўпгина ўтмишдошлари Россиянинг ана шу латофатини кўра олдилар. Бироқ бу Русь оламдан ўтаётган эди. Блок унга аза очиб, шундай фарёд қилди:

Хароб бир тобутда ётибсан,
Қашшок ва нотавон, она Русь!

Блок жанубдаги чўллар тимсолида янги Россияни, «Янги Америка»ни кўради:

Бу ерда ҳилпирамас туғлар,
Сочни шамол тўзғитмас бу дам.
Ўз жамолини кўрсатар уйлар,
Гудок чалар, завод, фабрикам.

Кўҳна ва янги Русь катта авлод кишиларига деярли бир даражада танишдир. Россияни бунчалик атрофлича ва чуқур билиш — бу авлоднинг бойлигидир.

Кўҳна Россияни, «бунёд қилинган ва дунёга келган» нарсаларни, эски қишлоқлар, бутун мамлакатни кезган

мафтун сайёҳлар, Куликов майдони устидаги конли шафакни кўрмай, билмай туриб янги Россияни билиб бўлмайди.

Блокнинг муҳаббат ҳақидаги шеърлари афсуннинг ўзгинасидир. Афсунни тушунтириш қанчалик оғир бўлса, уларни ҳам оддий сўзлар билан шарҳлаш шунчалик мушкул. Бу шеърларни қайта-қайта ўқиш, такрорлаш, ҳар гал қалб тепишини тинглаш, хумор оҳангларини эшитиб сархуш бўлмақ ва хотирадан ҳам чуқур жой олиб бораётганидан узлуксиз ҳайратланмоқ даркор.

Шоирнинг ишқий шеърлари, айниқса, «Нотаниш қизга» ва «Ресторанда» сарлавҳали шеърлари поэтик маҳорат бобида қиёмига етгандир. Булар мисли муаммадай туюлиб, кишини кўрқувга солади ҳам. Эҳтимол Блок илҳом парисига мурожаат қилганида, ана шу шеърлари хусусида ўйлагандир:

Шимол тундан ҳам сермакр,
Лўли ишқидан ҳам қисқарок,
Олтин шаробдан ҳам бақувват
Сенинг ғамзанг, даҳшатли, бироқ...

Блокнинг севги ҳақидаги шеърлари фақат вақт ўтиши билан бақувват тортади, ўз образлари билан кишиларни ҳайратлантиради. «Унинг майин ипак сочлари узоқ йиллар эртак уфурар», «Мафтун бўлган қирғоклар ила мафтункор уфқни кўриб турибман», «Олис қирғокларда кўм-кўк қизлар янглиғ гуллар очилар».

Булар фақат абадий жозиба ҳақидаги сатрларгина эмас, уларда ҳатто севилган ва севилмаган юракларни асира этгувчи қанчадан-қанча поэтик куч ҳам яширингандир.

Блокнинг шеърларини «номаълум бир куч» қандайдир бир олий нарсага, фақатгина ёлғизгина поэзиянинг ўзигагина эмас, балки шеърят, музыка ва фикр уйғун-

лашган ва инсон калбига монанд равишда ураётган, санъатнинг ҳали ҳам ўзига боп ном тополмаган ҳодисасига айлантиради.

Бунга ишонч ҳосил қилмоқ учун шоирнинг барчага яхши таниш бўлган бир банд шеърини келтириш кифоя қилади:

Ғойиб бўлдинг зумла ҳуркикан қуш каби,
Бу эса туш янглиғи енгил кўринди.
Ташвишда шивирлаб турганлар лаби,
Киприклар юмилиб, калблар хўрсинди.

Блок ўз шеърлари ва прозаник асарларида Россия тарихининг 90-йилларидан тортиб, то биринчи жаҳон урушигача фалсафий, поэтик, сиёсий ва диний мактаблар бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган давригача, ниҳоят «гуллардан ок гулчамбар таққан» Октябрь революциясигача бўлган даврини қуйлади. У шеърятнинг лагиначиси, жангчиси, қора ишчиси ва даҳоси эди.

Блок, гений инсон вақтан олис масофаларга зиё тарақлади, деган эди. Бу сўзлар тўлалигича унинг ўзига тааллуқлидир. Унинг бизлардек ҳар бир ёзувчи ва шоир тақдирига таъсири тездан кўзга ташланмаса ҳам ҳар қалай каттадир.

Мен ёшлик йилларимдаёқ Блокнинг қуйидаги буюк сўзлари маъносига тушуниб, уларга ишонган эдим:

Барча тасодифни ўчирсанг агар,
Шунда сен кўрасан — бу ҳаёт гўзал...

Мен Блокнинг ана шу маслаҳатига амал қилишга интилдим. Бу насиҳати учун ундан чуқур миннатдорман. Биз унинг даҳоси олтин зиё сочаётган кунларда яшаймиз. Бу зиё мамлакатимизнинг келажак авлодларига ҳам ўзининг тиник ёғдусини етказажак, албатта.

ГИ ДЕ МОПАССАН

У ўз ҳаётини биздан пинҳон тутарди.

Ренар Мопассан ҳақида.

Ривьерада Мопассаннинг «Азиз дўст» деб номланган елканли қайиғи бўлар эди. У ўзининг «Сувда» деган энг аянчли ва қалбни ларзага солувчи асарини ана шу қайиқда яратганди.

Мопассаннинг «Азиз дўст»ида иккита матрос хизмат қилар, каттасининг оти Бернар эди.

Матрослар гарчи кейинги пайтларда «хўжайин»га бир бало бўлганлигини — унинг ўй ўйлашдан эмас, балки чидаб бўлмайдиган бош оғриғининг ўзиданок ақлдан озиши мумкинлигини сезишса-да, на гапда, на хатти-ҳаракатда сир бой беришмасди.

Матрослар Мопассан вафот этгандан кейин Парижда чиқадиган газеталардан бирининг редакциясига инсоний мусибатга тўлиб-тошган қиска ва нўноқроқ мактуб юборишди. Бу икки содда одам кўпчиликнинг Мопассан тўғрисида юрган нотўғри «миш-миш»ига тамоман тескари ҳолда хўжайинлари мағрур ва уятчан одам эканлигини билишган бўлишса ҳам ажаб эмас.

Улар Мопассан хотирасига нима ҳам қила олишарди? Уларнинг қўлидан хўжайинларининг сеvimли қайиғи ёт ва лоқайд одамларнинг қўлига тушиб қолмасин деб кучлари етганча ҳаракат қилишгина келарди.

Матрослар қўлларидан келганча уринишарди. Улар қайиқнинг сотилишини имкони борича пайсалга солишди. Икковлари ҳам жуда камбағал бўлганларидан қанчалик азият чекишганини худонинг ўзи билади.

Улар Мопассаннинг дўстларига, Франция ёзувчиларига мурожаат қилишди. Бирок нафи бўлмади. Қайиқ

пировардида бекорчи бой граф Бартелемининг кўлига ўтиб кетди.

Бернар куни битиб жони узилаётганда ёнидагиларга: — Ёмон денгизчи бўлмадим,— деган гапни айтган эди.

Олижаноблик билан ўтган умрни бунчалик содда ифодалаб бўлмайди. Афсуски, ўзлари ҳақида шундай сўзларни тўла ҳуқуқ билан айтадиган одамлар унчалик кўп эмас.

Матроснинг тилидан айтилган бу васиятли сўзларни бизга Мопассан қолдирган.

У ёзувчилик йўлини ҳайратомуз даражада тез босиб ўтди. «Мен адабий ҳаётга метеор янглиғ кириб келдим,— деганди Мопассан,— уни эса яшиндай тарк этман».

Инсоний кусурнинг аёвсиз кузатувчиси, ўзини «ёзувчилар клиникаси» деб атаган бу анатом қаламкаш ўлиmidан сал аввал покиза, машаққатли ва қувончли бўлган ишқни эъозлашга интилганди.

У ҳатто ҳаётининг сўнгги соатларида, миясини қандайдир заҳарли туз емираётгандай туюлган пайтларда ҳам шошилиш ва толиқиш билан кечган умрида қанчадан-қанча соф диллар самимиятини поймол қилганлигини алам билан ўйларди.

У ўз асарларида кишиларни қаёққа чақирар, нимага бошларди? Кишиларга нимани ваъда қиларди? Эшқакчи ва ёзувчи ўзининг бақувват кўллари билан инсонларнинг оғирини енгил қилдими?

Бундай иш қилмаганлигини унинг ўзи ҳам тушунарди. Шунинг учун ҳам агарда унинг асарларидаги ёмонликни фош этиш ёнига эзгуликка раҳм-шафкат кўшилганида борми, у башарият хотирида эзгуликнинг даҳоси сифатида қолган бўлур эди.

Бамисоли ташландиқ гўдак янглиғ у қовоғини очмай

тортинчоқлик ила латофат сари иштиларди. У муҳаббат фақат ҳирс эмас, балки қурбон ва пинҳоний қувонч ҳамда бу жаҳоннинг поэзияси эканлигини тушунарди. Бирок энди у кечиккан, шунинг учун ҳам чекида виждон ва таассуфнинг дашномларигина қолганди.

У энди бир вақтлар севгисини ўзи рад этиб, Бахтияр поймол қилган қизларни эсласа бениҳоя ачинаиб, чуқур изтиробда қоларди. Ҳали батамом қизча бўлган рус рассоми Башкирцевани эслаб турарди. Башкирцева Мопассанни севиб қолганди. Бирок Мопассан бу севгига масхараомуз ва ҳаттоки олифталарча ёзилган мактуб билан жавоб қайтарганди. Бу билан унинг эркинлик гурури таскин топган эди. Бундан ортиқ нарсанинг унга кераги йўқ эди.

Башкирцева ҳам гапми! У Париждаги фабрикалардан бирида ишлаган қизни ўйлаганида бундан ҳам беттар изтиробга тушарди.

Бу қиз воқеасини Поль Бурже баён этган. Мопассан шунда, бу салон психологининг чинакам инсоний фожиага аралашувига ким ҳуқуқ берди, деб дарғазаб бўлганди. Бунда, албатта, Мопассаннинг ўзи айбдор. Бирок мадордан кетиб, миясига кемирувчи туз қатлам-қатлам бўлиб ўрнашиб олгандан кейин кўлидан нима келарди, нима ҳам қила оларди! У гоҳо тузларнинг ўткир ушк кристаллари миясига санчилаётганда чиққан овозни ҳам эшитиб турарди.

Ишчи қиз! Содда, гўзал қиз! У Мопассаннинг ҳикояларини сув қилиб ичиб юборган, ўзини эса бир мартагина кўрган. Шундан кейин ёзувчинини чақноқ кўзлари сингари пок бўлган бор юрак ҳарорати-ла сезиб қолганди.

Содда қиз! Мопассан бўйдок ва ёлғиз эканлигини билганидан кейин, бутун ҳаётини унга бағишлаш, рағбат хўрлик қилиш, дўсти, рафикаси, чўриси ва оқоми бўлиш

истаги вужудини шунақанги чулгаб олдики, бунга ҳеч дош беролмади.

Қиз камбағал, устидаги кийими ҳам хароб эди. У бир йилгача очин-тўқин яшаб, ўзига ажойиб кийимлар кишиш ва ўшанда Мопассанга рўбарў бўлиш учун сантиметма-сантим пул тўплади.

Ниҳоят кийим-бош ҳам тайёр бўлди. Қиз барвакт — Париж ҳали уйкуда бўлиб, тушлар уни тумандай чулгаб ётганида ва ўша туман ортидан чиқаётган куюш хира ёғду сочаётган пайтда уйғонди. Бу эса арғувонли хиёбонларда кушлар нағмасини тингласа бўладиган ягона дақиқа эди.

Қиз устидан совуқ сув куйиб ювинди-да, гўё улар бамисоли муаллақ ва хушбўй қиммат баҳо нарсалардай бирма-бир ҳарир пайпоғи ва мўъжазгина ялтироқ туфлисини, ниҳоят эса ажойиб кўйлагини кийди. Ойнага қараганди, ўзини таниёлмай қолди. Рўбарўсида вужуди шодлик ва ҳаяжондан тўлқинланаётган, бутун ишқи чарос кўзларидан билиниб турган, лаблари гилос нозиккина аёл турар эди. Ҳа, у мана шундай ҳолларда Мопассанга рўбарў бўлади ва унга кўнглида борини тўкиб солади.

Мопассан шаҳардан ташқаридаги чорбоғда турарди. Қиз кўча эшикда туриб, уйининг кўнғироғини чалди. Эшикни эса Мопассаннинг дўстларидан бўлган бир ишратпараст, сурбет ва хотинбоз киши очди. У тишининг оқини кўрсатганича қизга еб кўйгудек тикиларкан, жаноб Мопассан уйда йўқлар, уйнаши билан бир неча кунга Этретага кетганлар, деди.

Қиз бу гапларни эшитган замони кичкириб юборди-да, тери қўлқопи билан темир панжарани бир-бир ушлаб нари кета бошлади.

Мопассаннинг дўсти унга етиб олди-да, соябон аравага ўтқазиб Парижга олиб кетди. Қиз йиғлар, ўч олиш

ҳақида узук-юлук гапирарди. У ўша куни окшомда жўрттага Мопассанга қастма-қастликка ўзини ана шу ишратпараст кўлига топширди.

Бу киз бир йилдан кейин Парижда ёш фоҳишалардан бири сифатида ном чиқарганди. Мопассан эса бу воқеани дўстидан эшитгандан кейин уни уйидан ҳайдаб чиқармади, шапалоқ билан тортиб ҳам юбормади, дуэлга ҳам чақирмади, фақат кулиб кўя қолди, холос. Сабаби киз воқеаси унга қизиқарли туюлган, у ҳикоя учун дурустгина сюжет бўла оларди-да.

Қизнинг кўча эшикда худди муаттар баҳор янглиф кичкина кўллари билан юрагини ишониб ҳадя этиб турган пайтини қайтаролмаслик нақадар даҳшат!

Мопассан қизнинг отини билмаса ҳам уни хаёлига келган энг ажойиб исмлар билан атарди.

У огриқдан тўлғанарди. Кибрли, улуғ Мопассан ҳозирги дамда қизнинг изларини ўпиб, кечирим сўрашга тайёр эди. Бироқ бунинг мутлақо иложи йўқ эди. Бу воқеаларнинг бари Бурженинг кам тушунарли инсоний ҳиссиётлар оламига оид яна бир қизиқарли латифа ёзишига баҳона бўлди.

Қам тушунарли ҳиссиётлар дейсизми? Йўқ, булар энди Мопассанга жуда тушунарли ҳиссиётлар эди. Ҳис-туйғулар эзгудир! Улар ҳали камолотга етмаган оламиниз муқаддас ҳис-туйғуларининг муқаддасидир. Агар миясини емираётган туз бўлмаганда Мопассан булар тўғрисида истеъдод ва маҳоратининг бутун кучини ишга солиб қалам тебратган бўлур эди. Бу туз Мопассан ҳовуч-ҳовуч қилиб туфлаётганига қарамай, миясини тинимсиз кемирарди. Мопассан бўлса бу оғуни ҳовучлаб-ҳовучлаб туфларди.

ИВАН БУНИН

Қиши тушунолмайдиган бу олам қанчалик мунгли бўлмасин, бари бир гўзалдир.

И. Бунин

Мен гимназияда ўқиб юрган йилларимдаёқ Бунин асарларини бош кўтармай ўқирдим. У пайтларда Бунин тўғрисида кам нарса билардим. Венгеровнинг «Ёзувчилар луғати» китобидаги Бунин ўзи ёзган автобиографик мақолани ўқиганимдан баъзи нарсалардан хабардор эдим. Бу мақолада Бунин ёшлигини Елец билан Ефремов (у пайтлардаги Тула губернасининг) шаҳарчалари орасидаги қайси бир қишлоқда ўтказгани, кейин эса Елец гимназиясида ўқиганлиги айтилганди.

1916 йилнинг совуқ апрель ойида мен илк марта Ефремовда турувчи қариндошларимиз бўлган сўққабош кампирнинг уйига келдим. Жануб томонда кўп айланиб юрганимдан кейин бу қариндошимиз мени дам олиш учун меҳмонга таклиф қилганди.

Кампир Ефремовдаги шаҳар мактабида муаллимлик қиларди. У ҳам барча ўқитувчилар сингари тез-тез томоқ оғриғи бўлиб турарди. Бунда у турли усуллар билан, ҳатто «Буниннинг табиблик методи» билан ҳам даволанарди. Мен буни эшитиб қолгандан кейин бир куни қариндошимиздан:

— Қайси Буниннинг методи?— деб ҳайрон бўлиб сўрадим.

— Евгений Алексеевичнинг. Ёзувчининг укаси. У бизнинг Ефремовдаги акцизда¹ ишлайди. У томоқ оғриғини даволашнинг йўлини топган. Томокни курук мўйна

¹ Мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқариладиган молларга, кўпинча кенг истеъмол молларига ҳукумат томонидан солинадиган солиқни тўплаш билан шуғулланадиган идора.

билан ишқаласа бўлди, тузалади-қолади. Бироқ у ҳам менга қор қилмади. Евгений Бунин бўлса ишбиларманд ва жуда ёқимсиз киши. Унинг акасини ёзувчи, жуда ажойиб ва қиёмат одам дейишади. У гоҳида бу ерга келиб туради.

Чекка шаҳарларнинг деярли барчаси бир-бирига ўхшайди. Уларнинг бари, Чехов сўзлари билан айтганда, типик Ефремов шаҳрининг ўзи эдилар. Қайси бирига борманг, монастирнинг ташландик ҳовлиларини, черковларнинг тош дарвозалари устига ўрнатилган ҳайкалларни, исправник тройкасининг жингиллаб турувчи қўнғирогини, яйловдаги қамоқxonани, кўча эшигининг олдида темир фонус ёниб турадиган ягона уй бўлган земство мажлиси ўтадиган бинони, қабристондаги арғувонларда ва чуқур жарликларда чағир-чуғур қилаётган зағчаларни кўрардингиз. Ёзда бу шаҳарларни қичитқон ўти босиб кетар, қишда эса устига кул ташланган қорда печь ва самоварлардан олиб ташланган чала ўтинлар тутаб ётарди.

Ефремовда эканимда Бунин тасвирлаган Россия қалбимга кириб, уни узок вақт забт этди.

Елец яқинрокда бўлганидан мен Бунин яшаган бу шаҳарга боришга аҳд қилдим.

Севимли шоир ва ёзувчилар қадами теккан жойларни бориб кўришга жуда ёшлик пайтимданок иштиёқим ғоятда зўр эди. Мен Псковдаги Святогор монастири девори тагидаги Пушкин дафн этилган тепаликни ер юзидаги энг табаррук жой ҳисоблардим, ҳозиргача ҳам шундай фикрдаман. Бу тепалиқдан қараганингиздаги намоён бўладиган олис ва текис кенгликлар Россияда кам учрайди.

Ефремовдан Елецга «Максим Горький» деб номланган ишчи поезд қатнади. Мен Елецга ўшанда кетдим.

Ана шу поезднинг зириллаган вағонида кетаётганим-

да аёзли тонг отди. Мен липиллаб ёнаётган шам тагида ўлтириб Буниннинг «Современный мир» журналинини эскириб кетган китобчасидан жой олган «Илья пайғамбар» ҳикоясини ўқирдим.

Бу ҳикоя зўр изтиробда ёзилганлиги жиҳатидан рус адабиётидаги энг яхши асарлардан биридир. Бу ҳикоянинг ҳар бир тафсилоти, ҳар бир хусусияти (ҳатто «кафан янглиғ оппоқ сулилар» ҳам) ўша пайтлардаги Россиянинг бошига тушган кулфатлар, қашшоқлик, харобаликни эсга солиб, юракни эзарди.

Ана шу Россия бағридан одамнинг орқага қарамай қочгиси келарди. Бироқ бунга журъат қиладиган одам аҳён-аҳёнда учрарди. Чунки гадой она қанчалик аянчли ҳолда бўлса ҳам, уни фарзанди яхши кўради.

Бунин ўзининг суюкли ягона мамлакатидан бош олиб чиқиб кетганди. Бироқ бу сиртдан қараганда шундай кўринарди. Ниҳоятда мағрур ва жиддий бўлган инсон умрининг сўнгги дамларигача Россияни соғиниб, оғир азоб чеккан, Париж ва Грасда бедор кечган тунларида кўп марта пинҳона йиғлаган — бу ўзини кўнгилли равишда ватанидан қувган инсоннинг кўз ёшлари эди.

Мен Елецга боряпман. Вагон деразасидан ингичка дарахтлар кўзга ташланади. Шамол вагоннинг тунука вентиляторига урилиб ҳуштак чалар, пастак булутларни қувгани-қувган эди. Мен «Илья пайғамбар»ни, Предтечен волости, Елец уездилик деҳқон Семён Новиков бошига тушган аянчли воқеани қайтадан ўқирдим. Шунда адибнинг бундай мўъжизага, қиска ва кучли, ажойиб ва аянчли ҳикоя яратишдек мўъжизага қандай қилиб, қанақа сўзлар ёрдамида эришганлигини тушуниб етишга тиришардим.

Елецда мусофирхонага кўнмадим. Ушанда бунга қурбим келмасди. Шунинг учун то кош қорайгунча —

поезд Ефремовга қайтадиган пайтгача шаҳар айландим ва жуда чарчадим.

Ҳаво дим ва тунд эди. Ногихон қор учкунлай бошлади. У от тақалари тирнаган плиталар тўшалган кўчаларга тушар-тушмас шамол ялаб кетарди.

Шаҳардаги иморатларнинг барчаси тошдан қурилган эди. Шаҳарда тошдан қурилган бинолар сероб бўлганидан у калъага ўхшаб кетарди. Бу шаҳарнинг ҳувиллаган кўчалари ва уларга чўккан сукунатдан ҳам сезилиб турарди. Мен, Елец бир вақтлар гала-говурли савдо шаҳри бўлган, деб эшитган эдим. То сукунат ва одамларнинг камлиги уруш оқибати эканлигини тушуниб етмагунимча, унинг осойишталигидан ҳайратланавердим.

Елец дарҳақиқат калъа эди. Бунинг ўзининг «Арсеньевнинг ҳаёти» асарида бу ҳақда шундай деган эди:

«...Шаҳар ўзининг кўҳналигидан ғурурланар ва бунга ҳаққи ҳам бор эди. У дарҳақиқат энг қадимий рус шаҳарларидан бўлиб, Подстепьенинг қора тупроқли бепоён далалари орасидаги шундай бир хатарли чегарада турардики, бу чегаранинг нарёғида ёввойи, ёт ерлар ястаниб ётарди. Бу ерлар Суздаль ва Рязань князликлари вақтида Россиянинг энг муҳим таянчларидан ҳисобланар, улар, солномачиларнинг тили билан айтганда, Осиё томондан келган даҳшатли қора булутнинг довул, тўфон ва совуғини ҳаммадан илгари татиган эди...»

Ана шу парчадаги ҳар бир сўз оддийлиги, аниқлиги, шираси билан кишига завқ беради. Бу қадимий шаҳарлар осиеликлар босқини, тўфони ва совуғини татиб кўрган, деган сўзларнинг салмоғини қаранг! Бу сўзлар соқчиларнинг ҳаяжонли ҳуштакларини, чўян занглардан чиқаётган овозларни, барча халойиқни шаҳар кўтармаларига даъват этилганда айтиладиган сўзларни эслатади.

Ҳовлисига тош ётқизилган эрлар гимназияси биноси

олдида анча туриб қолдим. Бу гимназияда Бунин ўқиганди. Ҳовли сокин, синфларда дарс борарди.

Шундан кейин бозор майдонидан ўтарканман, димомимга урилаётган хилма-хил ислардан ҳайратландим. Теварак-атрофдан шивит, от гўнги, сельд балиқли эски бочка, эшиги очик турган ва кимгадир жаноза ўқилаётган черковдан бухўр иси келарди. Атрофи баланд деворлар билан ўралган боғлардан чириган хазонлар ҳиди анкирди.

Мен трактирда чойга мирикдим. У бўм-бўш ва совуқ эди. Ундан чиқиб, шаҳар чеккасига қараб кетдим. Поезд жўнашига ҳали анча вақт бор эди.

Шаҳар чеккасидаги тобора пастлаб кетган узун ва тақир ялангликда қорайиб турган устахоналарда темир чирсиллаб, сандонга тушаётган болғаларнинг гурс-гурс овози эшитиларди. Яланглик устидаги осмон беғубор бўлиб, ён томондан қабристон девори ўтган эди.

Мен қабристонга қирдим. Қабрларга кўйилган гулчамбарларнинг чиннидан ясалган синик гуллари ва занглаган тунукадан қилинган япроқлари шамолда оҳиста зириллаб ва ёнжиллаб турарди.

У ер-бу ерда дабдабали ишланган ва бўёғи қотиб қолган бутларга ўрнатилган темир медальонлардаги сарғайган ва ёмғирда хира тортган суратлар ҳам кўзга ташланиб қоларди.

Вокзалга кечкурун келдим. Умримда кўп марта ёлғиз қолган бўлсам ҳам, ҳеч қачон Елецдаги ўшал оқшомдагидай танҳоликнинг бундай аччиқ изтиробини тортмаган эдим.

Қаердадир, яқин-атрофдаги уйларнинг иссиққина хоналарида эҳтимол қувноқ ва ширин ҳаёт кечар, балки у ҳаёт қашшоқ ва мунгли бўлса ҳам ажаб эмас. Бироқ мен ўша иссиққина хоналарга бош суқиб кўрмагандим. Мен учинчи класснинг керосин ҳиди келиб турган ва

совуғи оёқни зиркиратадиган чала ёруг залила ўти-
рардим.

Ҳар бир кишининг ҳаётида ғалати, гоҳо ёқимли, гоҳо
мунгли пайтлар бўлади. Елец вокзалидаги ўшал оқиш-
да мен ҳам шундай аҳволда колдим.

Мен газета киоскасида «Русское слово»нинг ҳали
яҳши куримаган сонини олдим. Учинчи класснинг эски
коронги бўлганидан газета ўқиш машаққат эди. Мен
пулимни санаб кўрдим. У вокзалнинг чароғон буфетига
ўлтириб мириқиб чой ичишга ва ҳаттоки ширакайф офи-
циантга чойчака беришга ҳам етарди.

Мен буфетга кириб шампань шароблари солинади-
ган бўм-бўш мельхнор челақ олдидаги столга ўтирдим-
да, газетани кўлга олдим.

Шунда орадан бир соат ўтгач, вокзал коровули кўн-
ғироқчасини жингиллатиб жўрттага мингилдоқ овозда:
«Ефремов, Волово, Тула поездига иккинчи кўнғироқ!»
деб қичқира бошлагандан кейин ўзимга келдим.

Ўрнидан ирғиб турдим, ўзимни вагонга урдим.
Унинг қоронғироқ деразаси ёнидаги бурчакка қисилиб
ўтирганча нақ Ефремовгача кимираб кетдим.

Бутун вужудим қайғу ва ишқдан дир-дир титрарди.
Кимни деб?

Вужудим ана шу вокзалда ўлдирилган гўзал қиз,
гимназистка Мешчерская деб эзиларди. Сабаби: газета-
да Буниннинг «Енгил нафас» деб номланган ҳикояси
босилганди.

Мен, бу нарсани ҳикоя деб атаса бўладими ё йўқми,
билмайман. Бу ҳикоя эмас, балки ҳаёт шуъласи, жўшқин
ишқли ҳаётнинг ўзи, адибнинг мунгли ва осойишта
фикрлаши, қиз ҳуснига бағишланган марсиясидир.

Мен қабристонда Оля Мешчерскаянинг қабри ёнидан
ўтганимга ва ўшанда шамол пича тўхтаётган деб гулчамбар-

нинг тунука япроқларини зириллатганига ишончим комил эди.

Бироқ мен ҳеч нарса билмай ўтиб кетган эдим. Оҳ, қани ўшанда буни билсам эди! Қани энди қурбим етса! Мен қабрни ер юзидаги бор гуллар билан кўмардим. Негаки, бу қизни севиб қолгандим. Шу важдан ҳар гал унинг ҳечликка кетганини ўйлаганимда қалбим ларзага келарди.

Вагон деразасидан кишлоқ уйларининг онда-сонда кўзга ташланадиган хира чироқлари лип-лип ўтиб сўнарди. Уларга тикиларканман, Оля Мешчерская Буниннинг тўкимаси, оламга романтик муносабатда бўлганим туфайлигина ҳалок бўлган бу қизни тўсатдан севиб қолиб, азоб чекапман, деб соддадиллик билан ўзимга ўзим тасалли берардим.

Россиянинг тунги шамоли чаппар ураётган қора ва сариқ тупроқли далалар, ҳали барг чиқармаган қайинзорлар орасидан учаётган поезд вагонидан ўтган аёзли тунда илк марта санъатнинг нималигини, унинг кишини юксакликларга кўтарувчи абадий кучи қанақалигини тўла-тўқис тушуниб етдим десам янглишмайман.

Мен газетани бир неча марта очиб, шамнинг сўниб бораётган нурида, кейин эса тонгнинг сув янглиғ оқиш ёғдусида Оля Мешчерскаянинг енгил нафас олиши ҳақидаги сўзларни, энди унинг «бу енгил нафаси ана шу бутулли осмон, ана шу муздек баҳор шамолига сингиб кетаётганлигини» ўқиб чиқдим.

* * *

Совет ёзувчиларининг иккинчи съезди Бунин рус адабиётига қайтарилиши кераклиги ҳақидаги таклифни гулдиролқишлар билан кутиб олди.

Бунин ўз адабиёти кучоғига қайтарилди. Ватанга унинг қиммат баҳо асарлари, жумладан «Арсеньев ҳаёти» повести ҳам қайтиб келди.

Бунин ҳақида бўлганидек, бу повесть хусусида ҳам калам тебратмоқ мушкул, деярли, иложсиздир. Бунин шунчалик бой, шунчалик саҳий ва шунчалик раҳмсиз қалб эгасидирки, у истаган одамни — сан-францисколик-жанобдан тортиб, дурадгор Аверкийни ҳам аниқ тасаввур қила олади, кишининг энг мўъжаз ҳар бир имоси ва руҳий ҳаракатини равшан ва айни вақтда жиддий ва нозик илғай олади, инсон умри билан чамбарчас боғлиқ бўлган табиат ҳақида шундай гўзал калам тебрата оладики, булар ҳақида «бошқа одам»нинг ёзмоғи бефойда ва мутлако иложсиздир.

Бунин асарларини ўқиш керак ва у классикларча зўр куч ва ёрқинлик билан ёзган нарсаларни ҳашаки сўзлар ёрдамида ҳикоя қилишдан воз кечмоқ зарур.

Пушкиннинг «Ёмғирли кун сўнди...», Левитаннинг «Абадий осудалик» ёки Лермонтовнинг «Ҳаво кемаси» деган сўзларини бўлакчароқ қилиб айтолмайсиз. Бу Моцарт ва бошқа буюк композиторларнинг тароналарини қуруқ алгебра билан изоҳлашдай гапдир. Шунинг учун ҳам Бунин асарларининг мазмунини сўзлаш ва уларга «ҳозирги кун» нуқтаи назаридан изоҳ беришга беҳуда интилишдан қочаман.

«Ҳозирги кун», яъни бошқача сўзлар билан айтганда, замонавийлик тушунчаси давримиздан олдин рўй берган воқеалар ва бир оз даражада ундан ўзиб кетган нарсалар билан чамбарчас алоқаси бўлмаган ҳолда яшай олмайди.

Бунин китоблари ўз даврини акс эттирганлиги ва айни вақтда халқимиз ўтмишининг жонли ҳаёти билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам ажойибдир.

Бунин поэзияси ва прозасида инсон туғилганидан то

умрининг охиригача вужудидан ўчмайдиган гўзал ҳаёт туйғуси яққол сезилиб туради. Бу туйғу унинг «Арсеньев ҳаёти» асарида айниқса кучли ифодасини топган.

Бу повесть фақатгина Россиянинг мадҳи, Бунин ҳаётининг якуни, мамлакатига бўлган чуқур ва гўзал муҳаббатининг ифодаси, китоблари саҳифаларидан онда сонда думалаб қолувчи, кўкдаги эрта чиқадиган сийрак юлдузлар янглиғ кўз ёшлари ифодалаган Ватан мунги ва ғурурининг тасвири эмас. Бундан ҳам бошқачарок нарсадир.

Бу қаторасига турган рус кишилари — деҳқонлар, болалар, гадойлар, хонавайрон бўлган помещчиклар, жаллоблар, студентлар, савдойилар, рассомлар, гўзал аёллар, қўйинг-чи, ёзувчи ҳаётининг барча йўл ва сўқмоқларида дуч келган кишиларнинг кучли ва гоҳо кишини ҳайратга солувчи тасвиригина ҳам эмас.

«Арсеньев ҳаёти» асарининг баъзи жойлари рассом Нестеровнинг «Муқаддас Русь» ва «Русда» картиналарини эслатади. Бу картиналарда рассом мамлақати ва халқини ўз билганича усталик билан ифодалаган.

Бу картиналарда сийрак ўрмон ва тепалар, ёғочдан қурилган ва қорайиб кетган черковлар, ташландик қабристон ва кишлокларни кўрасиз. Улар фонида бутун Русь намоён бўлиб турибди!

Бу картиналарда йирик олтин доналари қадалган кимхоб либосли қари подшоҳ, жул кийимли тортинчок мужиклар, узун қамчи ушлаган подачи болалар, ридо кийган сайёр ва сайёралар, бамисоли сурма тортилган юмуқ киприклари соя ташлаган, чеҳраларини қандайдир ички ифбат зиёси мунаввар этган қизлар, жиннилар, гадойлар, сержаҳл кампирлар, ҳасса тутган ғазабкор мўйсафидлар, малла сочли болалар тасвир этилган.

Оломонда Лев Толстой, ундан сал нарида Достоевский турибди. Улар ҳақиқат изловчи халқ билан бирга

ўзлари умр бўйи толиқмай тилга олган ёрқин, бироқ ҳозирча олис бўлган уфқлар томон боришмоқда.

Бу картиналарнинг Бунин китобларига қандайдир муштараклиги бор. Бундаги фарқ шундаки, Бунин асарларидаги жонажон ўлка тасвири Нестеров асарларидагига қараганда янада оддийроқ ва гариброк кўринади.

Бунин асарларида Ўрта Россия ёмғирсиз бадқовок кунлар, сокин далалар, ёмғир ва туманлар гўзаллигида, гоҳо эса субҳидам тиниқлиги, сўнаётган кечки шафак тимсолида намоён бўлади.

Бу ерда Бунин бўёк ва нурланишларни тез ва бехато илғаб олувчи қалб эгаси бўлганлигини айтиб ўтмоқ ўринли бўлар.

Олам ранг ва нурларнинг ажиб уйғунлигидан ташкил топган. Ана шу уйғунликни осон ва аниқ пайқай олган киши эса, агар у рассом ёхуд қаламкаш бўлса энг бахтиёр инсондир.

Бунин бу борада жуда бахтли адиб эди. У барча нарсани: Ўрта Россиянинг ёзини ҳам, бадқовок қишини ҳам, «кеч кузакнинг сербулут ва кўрғошин тусли осойишта кунларини ҳам», «усти чакалакзор тепаликлар оша қора тусдаги бепоён чўл янглиғ ноғиҳон нигоҳ ташлаган» денгизни ҳам бирдай зийраклик билан кўра оларди.

Бунин хотираларида битта ихчам жумла бор. У 1906 йил ёзнинг бошларига тааллуқлидир. Бунин «гўзал булутлар мавсуми бошланяпти» деб ёзганида, бу билан бизга гўё ёзувчилик ҳаётининг сирларидан бирини ошкор қилган эди. Бу сўзлар Буниннинг ёз мавсуми, «булутлар мавсуми», «ёмғир мавсуми», «гуллаш мавсуми» билан боғлиқ бўлган муқаррар ва азиз меҳнатга берилажаги яқинлашаётган мавсум хусусиятидаги сўзлардир.

Бунин ана шу тўрт сўз ёрдамида осмонни кузатиш, доимо сирли ва мафтункор бўлган булутларни ўрганиш бўйича иш бошлаганини уқтирди.

Ҳар гал Буниннинг ёз ҳақидаги сатрларини ўқиганида ана шу жумлани эслайсан киши. Унинг ёз ҳақида ёзганлари гарчи икки сатрдан ошмаса ҳам доимо мунгли бўларди.

«Боғ гул тўкиб меваларга бурканди, булбул кун бўйи боғда хониш килар, деразаларнинг кўйи қисми кечгача кўтариб кўйиларди...»

Бунин ҳаётида дуч келган барча нарсларни бир хилда ўткир ва аниқ кўра олган эди. У ёшлигидан бошлабок жаҳонгашталиқ, жонсарақлик касалига чалишиб, кўрмаган нарсаларини тезда кўришга ошиққанидан жуда кўп саёҳат қилганди.

У, катта сафарга чиқишим яқинлашган дақиқалардагидек бахтиёр онларим топилмайди, деб икром бўлганди.

Нур, ҳид, овоз ва ранг каби ҳодисалар ўртасида қандайдир мустаҳкам алоқа мавжуд.

Бу алоқа нимада? Жилла бўлмаса Ван-Гогнинг бир картинасини олайлик. Ундаги бизга номаълум, улкан бойчечакларга ўхшаган гуллар ва нотаниш мевалар шарбатини эслатувчи қуюқ нурга тикилиб туриб, ногоҳ ана шу меваларнинг қитиқловчи хушбўйини ва нам денгиз кумининг енгил ҳовурини сезгандек бўлади киши. Бу ҳид гўё картиналар галереясида бизга ёт оролларнинг бир текисда эсаётган шамолини уфураётгандек бўлади.

Бунин асарларини ўқиётганда ҳам киши ўзини худди ана шундай аҳволда кўради. Бўёқ ҳидни бунёдга келтиради, ранг эса бўёқни, товуш бўлса ниҳоятда тиниқ манзараларни кўз олдингизга келтиради. Буларнинг бари биргаликда айрича ҳолатни, иссиқ шамоллар эсаётган, дарахтлар шовуллаётган, океан тинимсиз ўқираётган, болалар ва аёллар шўх кулаётган пайтда киши тушадиган сал ғамгин ва ўйчан, беғубор ва қувноқ кайфиятни вужудга келтиради.

Бунин «Арсеньев ҳаёти» асарида бўёқларни сезиши, табиатдаги рангларга муносабати ҳақида шундай дейди:

«Мен бўёқлар турган яшикка бир қараганимнинг ўзидаёқ калтираб кетдим. Шундан кейин эрталабдан кечгача қоғозга бўёқларни суркаб, уларнинг иссиқ кунда кўкнинг кунгай турган мовийлик қўйнида гўё чўмилаётган дарахтлар учидан сизиб турадиган гўзал бинафша ранг кўкимтилликка айланишини тамоша қилдим. Шунда ер ва осмон рангларининг чинакам маъноси ва аҳамиятига чуқур тушундим, ҳурматим бениҳоя ошди. Ҳаёт ўзимга бахш этган нарсаларга якун ясарканман, буни энг муҳим якунлардан бири деб биламан. Бутоқлар япроқлар орасидан сизиб турган ана шу бинафша ранг кўкимтиллики мен ўлаётганимда ҳам эслайман...»

Бунин жануб, тропиклар, Кичик Осиё, Миср ва Қуддус хусусида ёзаркан, Ўрта Россия учун характерли бўлган рангпар бўёқлар дарҳол жазира ва қуюклик касб этади.

Бунин 1912 йилнинг кузида Каприда турганида жияни Николай Алексеевич Пушешников билан кўп ҳамсуҳбат бўлганди.

Пушешниковнинг ана шу суҳбатлар ҳақидаги хотиралари сақланиб қолган. Бу хотиралар жуда содда ёзилган. Уларда Бунин онда-сонда очилиб суҳбатлашган пайтларида ҳам босиқ киши сифатида тасвирланган.

Хотиралар Буниннинг ҳаётга бўлган зўр муҳаббатидан далолат беради. У вагон деразасидан паровознинг ҳавода эриётган тутунига қараб шундай деган эди:

— Яшаш — қандай бахт! Одам кўра билмоғи керак. Жилла бўлмаса мана шу тутун ва нурни кўрсин. Агар менинг қўл-оёғим бўлмай, скамейкада ўлтириб, ботаётган қуёшга тикила олсам ҳам ўзимни бахтиёр сезардим. Фақат бир нарса — кўрмоқ ва нафас олмоқ керак. Кишига ҳеч нарса ранглар каби ажиб лаззат бахш этмай-

ди. Мен кўришга кўникиб қолганман. Бу санъатга мени расомлар ўргатишган... Шоирлар кузни тасвир этиша олмайди, чунки ранглар ва осмонни акс эттиришмайди. Французлардан Эредиа, Леконт де Лиль бу борада ажойиб баркамолликка эришганлар.

Пушешников хотираларида Буниннинг маҳорат «сири»ни очувчи ажойиб бир ўрин бор.

Бунин, бирор нарсани ёзишга киришганимда аввало «оҳангини билиб олишим керак» дерди. Чамаси Бунин бу сўзларга биз ўйлагандагидан кўпроқ маънони жо қилган бўлса керак.

«Оҳанг топиш» — проза ритмини ва унинг мусикийлигини топиш, демакдир. Чунки проза ҳам шеър ва музика сингари ички оҳангдорликка эгадир.

Проза ритми ва музикавий оҳангдорликнинг бу ҳисси узвий равишда она тилини аъло даражада билиш ва нозик ҳис этишга асослангандир.

Бунин ҳатто ёшлигидаёқ бу ритмни аён сезганди. У болалигидаёқ Пушкиннинг «Руслан ва Людмила» достонининг дебочасида шеърнинг айлана енгил ҳаракатини илғаб олганди («Тинимсиз айлана ҳаракатлар кўраман»):

Денгиз бўйи ям-яшил чинор,
Олтин занжир чинор тагида,
Чечан мушук тун-кун бсқарор
Айланади теварагида.

Бунин рус тили бобида тенги йўқ мастер эди.

У беҳисоб сўзлар орасидан воқеа билан сирли равишда алоқадор бўлган, ниҳоятда зарур, энг кучли, гузал сўзларни беҳато танлай оларди.

Буниннинг ҳар бир ҳикоя ва шеъри ифодаланаётган воқеага зарур сўзларни ҳар томондан ўзига тортиб олувчи оҳанрабога ўхшайди.

Агар Христианга ўхшаган эртаки бўлганда эди, у эҳтимол соҳрани оҳанрабои бўлган ёзувчига кировли бу гадаги куёш нуридан тортиб поиларининг тазийида кийдиган зангори тўнигача бўлган кутилмаган парсаири учиб келиши, ёзувчи эса уларни ўз билгича жойлаштиригандан кейин оби ҳаёт пуркани, шундан кейин олимади янги асар — поэма, шеър ёки повесть вужудга келиши ва ҳеч нарса уни маҳв этолмаслиги ҳақида эртақ тўкиган бўларди. Инсон ер юзида бор экаи, бу асар ҳам барҳаётдир.

Бунин асарларининг тили содда, жуда куюк, мусаффо ва ширалидир. Шү билан бирга у образлилик ва оҳангдорлик бобида бениҳоя даражада бойдир. Уларни ўкиганда киши кимвал¹ жарангидан тортиб, булок сувининг жилдирашини ҳам, бир текисда тарашланган жумлалардан тортиб, нозик интонацияларни ҳам, енгил оҳанглардан тортиб, инжилдаги даҳшатли дўкларни ҳам, орловлик деҳконларнинг ўткир, қочириқли лафзини ҳам учрата олиши мумкин эди.

Мен фақат «Арсеньев ҳаёти»ни тилга олдим, холос. Бу повесть — лаб ўқишга лойиқ асардир.

Мен «Арсеньев ҳаёти»ни повесть деб атадим. Бу албатта, но повесть ҳам, роман ҳам эмас. Бу янги, ҳал ан жанрдаги асардир. Бу жанр эса ажойу киши қалбини ҳам машаққатли, ҳа гла асир этади.

«Арсеньев ҳаёти» рафиядир, деб ўйлашга о буни инкор этгани, ляга қараганда жуда

Бу автобиография эмас. Бу — ер юзидаги изтироблар,

¹ Бир-бирига уриб чалинадиган иккита мис лағинчадан иборат музыка асбоби.

сеҳрланишлар, фикрлар ва кувончларнинг куйма йиғиндисидир. Бу — инсон ҳаётида юз берган воқеалар, дарбадарлик, мамлакатлар, шаҳарлар, денгизларнинг ажойиб тасвири уйғунлигидир. Бирок ана шу ранг-баранг эллар тасвирининг дебочасида бизнинг Урта Россия тасвири туради. «Қишлари бепоён қор денгизи, ёзда галла, майса ва гуллар денгизи... Бу далаларнинг мутлақ сукунати, уларнинг сирли осайишталиги ҳукмрон...»

Бунин «Арсеньев ҳаёти» асарига ўз ҳаётини сеҳрли кристалл шаклида жо қилишга муяссар бўлган. Бирок бу кристаллнинг Пушкин асарларидаги кристаллардан фарқли жойи шундаки, повестнинг уфки, ёзувчи ҳаёти уфки жуда аён кўрсатилган, туб-тубигача ёритилган.

Мен гарчи «Арсеньев ҳаёти»ни шундай ҳуқуқ билан поэма ёки шеърӣ ҳисса деб атай олсам-да, уни повесть деб айтавераман.

«Арсеньев ҳаёти» жаҳон адабиётининг энг ажойиб ҳодисаларидан биридир. Унинг биринчи навбатда рус адабиётига мансублиги биз учун катта бахтдир.

Бу ажойиб китобда поэзия билан проза бир-бирига кўшилиб, узвий равишда уйғунлашиб, янги ажиб жанр-ни вужудга келтирган.

Оламни поэтик ҳис этишнинг ана шу уйғунлиги бундай қараганда унча қизиқарли туюлмаса-да, кишини дадиллаштиради, ҳаяжонга солади. Бу асарнинг услубида инжилга ўхшаш нимадир бор.

Бу китобдаги поэзияни прозадан ажратиб бўлмайди, унинг кўп сўзлари қизитиб урилган муҳр ўрни янглиг юракдан ўчмайди.

Бунин айтмоқчи бўлган нарсаларини ифодаламак, ягона керакли ва қуюк маъноли ифодани топганлигини тушуниб етмоқ учун унинг она ҳақидаги бир неча сатрини ўқиш кифоя қилади.

Бу сатрларни ўқиганда киши вужуди ларзага келмай иложи йўк.

«У олисдаги она тупрокда ёлгиз ўзи қабрда ётибди. Тинч уйкудаги бу муштипарни барча унутган, унинг табаррук номи абадул абад ўчмасин. Наҳотки чекка бир рус шаҳридаги, дарахтзор ўртасида жойлашган қабристондаги ному нишонсиз қабр тубида ётган, кўзлардан айрилган ана шу бош суяги ва сарғимтир суяклар соҳибаси бир вақтлар мени кўлида аллалаган она бўлса?»

«Арсеньев ҳаёти» повести тилининг қуввати, ёрқин образларининг кучи шундаки, улар кишини дилгир қилади, ҳаяжонлантиради. Ҳатто йиғлатади ҳам. Асарни ўқиганда киприкларга инадиган кўз ёшларининг боиси ундаги гўзалликдир.

«Арсеньев ҳаёти»даги янгилик шундаки, бу асарда биз луғатимизда бошқа сўз топилмагани туфайли инсоннинг «ички олами» деб атайдиган нарса шунақанги тўла очиб берилганки, буни Буниннинг бошқа асарларида мутлақо кўрмаймиз. Инсоннинг ташқи ва ички олами ўртасида бирорта сарҳад борми? Инсоннинг ташқи олами унинг ички олами билан биргаликда бир бутунликни ташкил қилмайдими?

Бунин бу асарида ҳикоя қилган нарсаларининг бари бизга яқин, тушунарли, сингувчан, табаррук бўлиб, бизни анча вақтгача мамнун қилади ёки дилгир этади. Мен бу китобдан бир неча парча келтираман. Масалан, ёш боланинг шаҳарга бориб қолиши тасвирланган ўринни олайлик:

«Шаҳарда менга ҳаммасидан ҳам этик мойи ҳайратомуз кўринди. Мен бу шаҳар бозорида кўлимда этик мойи солинган кутичани ушлаб турарканман, бениҳоя завқу шавқдан тўлиб-тошардим. Шу чокқача кўрган нарсаларимнинг ҳеч бирдан бунчалик завқланмаган-

ман. Узим эса кўп нарса кўрганман. Этик мойининг думалоқ кутиси оддий чиптадан бўлиб, бадний жиҳатдан ниҳоятда усталик билан ясалган эди! Этик мойининг ўзини айтмайсиэми! Қоп-қора, қаттиқ, хира ялтироқ бўлган бу мойдан хушбўй спирт иси анқиб туради».

Қашшоқ ва жонажон ўлканинг тасвири ҳам Бунин каламида ихчам ва таъсирчан чиққан.

«Мен қаерда туғилдим, ўсдим, нима кўрдим? Мен туғилган жойда на тоғ, на дарё, на кўл, на ўрмон бор, факатгина пастликларда ўсган буталар, у ер-бу ерда сийрак ўрмонлар ва аҳён-аҳёнда Заказ, Добровкага ўхшаган ўрмонлар учраб қолар, қаёққа қараманг далалару галлазорлар океанини кўрардингиз... Бу... Подстепье. Унинг далалари пасту баланд, қаёққа қарасангиз сув ўпирган жойлар ва нишобликларни, сал чукурликдаги кўпинча тошлоқ ўтлоқларни кўрасиз. Бу ердаги кишлоклар ва уларнинг чориқ кийган кишилари худо назаридан четда қолгандай туюлади, негаки, улар камсуқум, жуда одми, уйларининг атрофига тутган четан ва томларининг устидаги похоли ҳам бир хилда бўларди».

Езувчиларда ҳайкалтарошлар тилидан ўтиб қолган «одам яшаш» деган термин бор. Бунин асарларидаги сингари одамларнинг ҳаққоний ва гоҳо ўта тўғрилиқ билан «ясалган» образлари жуда кам адибларнинг асарларида кўзга ташланади. Масалан, подачи боланинг образи қандай яратилганини олиб кўрайлик:

«Подачи бола... ниҳоятда ғалати эди: унинг устидаги бўз кўйлаги ва калта иштони илма-тешиқ бўлиб кетган, юзи, оёқ-кўллари офтобда қовжираб ёрилган, доимо дам бўрсиган бир бурда сули нон, дам қариқиз, дам қозелчик ўтини чайнаганидан лаблари ўйилиб, яра бўлиб кетган эди. Қозелчик лабни жуда қаттиқ ўйиб юборади. Ўткир кўзлари ўғриларники каби нотинч кўринарди, нега деганда у дўстилигимиз охири войлигини яхши тушу-

нар, бу ошкора бўлиб қолса охири шикил бўлишиги ҳам биларди. Бироқ бизнинг бу жишоматкорони дўстларимиз ниҳоятда нашъали эди! Унинг агрофони вақтида узук-юлук қилиб ниҳона таширишлари жуда кўп эди. Бундан ташқари, у узун қамчиини қилиб олиб шикиллатар, биз ҳам шикиллагамиз, деб уриниб кўришимизда, учи қулоғимизга тегиб дошланиб қолган эди.

Назокатли, кўрмесиз, қисқа вақт ўтганини кўриб қолган ва мунгли гўзаллик касб этадиган баҳори ўзига ўз табиати ниҳоят Буниндек ўз ифодачиини топди. Ўзига пайқаман ва тасвирламаган биронта ҳам ишқибоз қолмаганди.

«Молларнинг туёғи из қолдирган қия жойларда туёқ исик ва қимсасиз ялтираб турган чўзинчок доғлар жовуз бўйдан ҳам ўтиб кетдик. Қўзғунлар эса жовуз чеккасидаги яланг жойларда бамисоли мудраларди».

«Арсеньев ҳаёти»да ихчам битта боб бор. У куйидати сўзлар билан бошланади:

«Усмирлик йилларимда мен чинакам рус муҳитида ҳаёт кечирдим!» Бунин шундан кейин Становое қишлоғи яқинидаги катта йўл, қароқчилар ва улар солган дашатлар, қоронғи тунлар ҳақида қалам тебратарди. Бунда яқин ўтмишдаги Россиянинг ажойиб манзараси тасвирланган.

«Катта йўл Становое қишлоғи ёнида биз «кея» дейдиган анча чуқур жарликка тушар, бу жой бемаҳалда қолган ҳар бир кишига қаттиқ кўрқув соларди... Ёшларимда Становое ёнидан ўтганимда ўзим ҳам бундай жуда кўп кўрққанман... Бунда қўлларига болтача ўйлаб, шапкаларини нақ тийрак кўзларигача бостириб олган кишилар сал букилганча яқин келиб, паст овозда, бироқ ваҳималироқ қилиб: «Қани пича тўхта-чи, савдогар» дейётгандек туюларди кишига».

Бу китобнинг ажойиб жойлари жуда кўп. Мен қиш-

нинг бундай тасвирини прозамизда ҳеч учратмаганман. Бунин ҳам келтириб ўтаман:

«Қишнинг бадқовоқ ва зўзли кўпгина кунлари, уезд-даги рус ҳаётини айниқса оғирлаштирадиган, ҳамма ёқни бўтана сувига тўлдирадиган иссиқ ҳавони ҳалигача эслайман. Бундай пайтларда кишилар бадқовоқ ва хуш-ёқмас бўлиб қолишади. Рус кишининг кайфияти азалдан табиатга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам оламда-ги бор нарсалар инсон умри янглиғ кераксизлиги билан кишини зериктирарди...

Кўз очирмайдиган Осиё бўронлари ҳафталаб бўлганни, бунда шаҳар кўнғироқхоналари аранг кўриниб тургани эсимда. Диний байрам кунларида бўладиган, кадимий Русни, у вақтлардаги ерни «бир газ» ажратиб юборадиган аёзларни эсга туширадиган совуқлар ҳам эсимда турибди. Шундай пайтларда оппоқ шаҳар қор уюмлари орасида қолар, тунлари зим-зиё осмонда Орпоқ юлдуз туркуми ялтирар, субҳидам тиниқлигида эса кўш хира қуёш ёғду сочар, ҳавоси дим шаҳарнинг деярли барча жойларидаги кизил трубалардан тутун кўтарилар, ўткинчилар юриши ва чана кўшқоракларидан чиқаётган ғижир-ғижирлар ҳамма ёқни босиб кетарди».

Бунин ҳақида гапирганда киши беихтиёр равишда сергап бўлиб қолади. Ҳамсуҳбатинг бўлган китобхонга адибнинг ҳар бир китобидаги ажойиб жойларни бирма-бир кўрсатавергинг келади. Биттасини кўрсанг, бундан яхшиси топилмайдигандек кўринади. Бироқ асарларини одам ўқигани сари ундан ҳам яхшироқ жойи борлиги маълум бўлади ва гап бошлашдан ўзини тиёлмайди. Мана, мисол учун ёшлик ва деярли болалик муҳаббати ҳақидаги сатрларни олиб кўрайлик. Ҳар бир киши ўтиб кетган ёшлигини маъюслик билан эслайди. Ёшлигимизда биз севгининг ўзига ва у бизга бахш этадиган нарсаларга: «боғ, кишлок ва далалардан анча олисда, бедана-

ларнинг сайраши гоҳо сал эшигидан турганидан *эшик* са ёқимли бўлган томондаги шарқ осмонини *сўзи* чарақлаб турган ҳафт ранг юлдузга ҳам, ухлайб *сўзи* сеvimли кизнинг нафас олишига ҳам ошник *бўлган*. «Мана шу хонада кизчанинг ухлаб ётганини *ҳаёт* кўз олдимга келтирганимда вужудимда *ман* *ўр* ҳисларни қандай ифода эгамикин? У *ухлаётгани* очик дераза ортида ёғадган ёмғир япроқларини *сўзи* шитирлатиб турар, ичкарига далаларнинг иссиқ *шам* урар, у болалардай чала туш кўраётган кизни *алла* оламда киз кўраётган тушдан ҳам мусаффо ва *тўза* *тўза* йўқ эди».

* * *

Бунин асарларини кўпроқ ўқиганим сари менга *унинг* ижоди деярли туганмасдек туюлади.

Ҳар ҳолда Бунин ёзган нарсаларни тушуниб етиш ва автор мунгли калб эгаси бўлганига қарамай, унинг *жўш* қин, серташвиш ва нотинч ўтган ҳаётини билмок учун кўп вақт керак.

Бунин ҳаётининг бир қисмини ўзи («Арсеньев ҳаёти» ва у ёки бу даражада таржиман ҳоли билан боғлиқ бўлган кўпчилик ҳикояларида) ҳикоя қилган, бир қисми ҳақида унинг рафиқаси Вера Николаевна Муромцева-Бунина қалам тебратган. У Парижда «Буниннинг ҳаёти» китобини нашр эттирди. Китоб Бунин ҳақидаги хотиралар ва материалларнинг қимматли омухтасидир.

Бунин ҳаёти ўз ниҳоясигача дарбадарлик ва ижодга сарф бўлди.

Бунин ўз эътиқоди йўлида дадил ва софдил эди. У ўзининг илк ижод намуналаридан бўлган «Қишлоқ» асаринда рус художўй деҳқони ҳақидаги кабинетнараст народниклар тўқиган чучмал афсонани чинпақка чиқаради.

Буниннинг ажойиб, классикларча ёзилган ҳикояларидан ташқари, Иудея, Кичик Осиё, Туркия, Греция ва Миср ҳақидаги тасвири жиҳатидан гўзал, ғоят қузатувчанлик ва ўткир сезгирлик билан битилган очерклари ҳам бор.

Бунин — таъбир жоиз бўлса — «Касталь» мактабининг пок шоиридир. Унинг шеърлари ҳанузгача ўз баҳосини олмаган. Уларнинг орасида таъсирчанлиги жиҳатидан чинакам шоҳ асарлар бор.

Бунин бутун умр бўйи бахтга муштазир бўлди, инсоний саодат ҳақида қалам тебратди, унинг йўлларини ахтарди. Бу йўлни у ўзининг проза ва поэзиясидан, ҳаёт ва ватанига бўлган муҳаббатидан тонди, бахт фақат билангонларга насиб қилганлиги хусусида буюк каломлар айтди.

Бунин мураккаб, ғоят зиддиятли ҳаёт кечирди. У кўпни кўрди, билди, узоқ севди ва нафратланди, анча меҳнат қилди, мўл хато қилди, бироқ она мамлакати Россияга бўлган буюк, гўзал, чин муҳаббатига содиқ қолди.

Осмон тиниқлиги, тушки жазира...
Гуллар, боларилар, майса, бошоқлар...
Оқпадар ўғлидан худо бир кун:
«Бахтли яшадингми?» дея сўроқлар.
Барини унутсам-да, майса яширган
Дала йўлларини албат эслагум.
Ғар севинч ёшлари тутса дилимни
Бошимни маҳбубам бағрига қўйгум.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ

Алексей Максимович Горький ҳақида жуда кўп нарсалар ёзилган. Агар унинг ижоди бу қадар улкан бўлмаганида, киши ҳижолатда бу ишдан қўл силтаб, Горький

ҳақида ёзолган нарсаларга бирор сатр ҳам кўшолмаслиги турган гап эди.

Горький ҳар биримизнинг ҳаётимизда катта ўрни тутди. Мен ҳатто: вужудимизда «Горький туйғуси» бор, бунини кундалик ҳаётимизда доим ҳис этиб тураман, деб айтишга журъат қила оламан.

Менимча, Горький асарларида бутун Россия ўз ифодасини топган. Мен Россияни Волгасиз тасаввур қила олмаганимдек, унда Горький йўқ деб ҳам ўйлай олмайман.

Горький бениҳоя таланти рус халқининг мухтор вакили эди. У, геологлар айтганидек, Россияни барча «кесик» ҳолларда, маконда ҳам, замонда ҳам билар ва севарди. Унинг бу мамлакатда ёқтирмаган ва кўрмаган бирорта ҳам нарсаси йўқ.

У истеъдодлар мафтунни, даврни белгилайдиган одам эди. Йил ҳисобини Горький сингари одамлардан бошлайверса бўлади.

Горький билан биринчи бор танишганимда, мени, даставвал унинг сал букчайиб юриши ва овози бўғикрок бўлганлигига қарамай, ташқи гўзаллиги ҳайратда қолдирди.

Ишонч кучи билан уйғунлашган бу гўзаллик унинг кенг панжасида, эътиборли нигоҳида, қадам ташлаши ва кийимида, бемалол ва ҳаттоки артистчасига палапартиш юришида кўзга ташланарди.

Мен Горькийни фикран ана шундай ҳолда кўраман. Бу ҳақда Тасаллида, Қримда Горький билан бирга турган бир ёзувчи гапириб берган эди.

Бу ёзувчи бир кунини барвақт уйғониб дераза олдида келибди. Денгизда югурик пўртапа бошланган экан. Жанубдан қаттиқ ва кескин шамол эсиб, боғларни шовуллатиб, флюгерларни қисирлатаркан.

Ёзувчи истиқомат қилаётган уйдан сал нарида баҳай-

бат терак бор экан. Гоголь уни кўрса, осмон ўпар терак, деган бўлур эди. Ёзувчи Горькийнинг ана шу терак тагда ҳассасига суянганича бошини кўтариб, баҳайбат дарахтга тикилаётганини кўриб қолибди.

Теракнинг оғир ва қалин япроқлари пўртанадан титрар ва шовулларди. Унинг барча япроқлари кумуш ранг томонини кўрсатиб шамолда дириллар, терак мисли улкан органдек овоз чиқарарди.

Горький бошидан шляпасини олиб, қимир этмай, анчагача теракка тикилди. Кейин ўзича нимадир деди-да, бир неча марта тўхтаб, теракка қарай-қарай боғининг ичкарасига кета бошлади.

Ёзувчи кечки овқат пайтида Горькийдан, терак ёнида турганингизда нима дедингиз, деб сўрашга ботинди. Горький бу саволдан ажаблангандай шундай жавоб берди:

— Агар изимга тушган бўлсангиз, бўйнимга оламан. Мен, кудратини қара-я,— дедим.

Мен бир куни Горькийнинг шаҳардан ташқаридаги Горкидаги уйида бўлган эдим. Ёз куни бўлганидан осмонда сермавж ва парқув булутлар сузар, улар Москва-река ортидаги яшил тепаликларга соя ташлаб, янада гўзаллаштирган эди. Хоналарда иссиқ шамол ўйнади.

Горький мен билан сўнги «Колхида» повестим ҳақида суҳбатлашди. У мени гўё субтропик табиатнинг билимдонни ҳисобларди. Бу эса мени жуда хижолатга соларди. Бироқ биз шунга қарамай, кучуқлар иситма бўладими-йўқми, деб тортишиб кетдик. Шунда Горький ниҳоят таслим бўлди, мулойимгина кула-кула Потти атрофида иситма билан оғриб, ҳурпайиб ва қийқанглаб турган товукларни кўрганлигини айтиб берди.

Горький чиройли ва ширалли қилиб гапирарди. Ҳозир Горькийчасига гапириш ҳеч биримизнинг қўлимиздан келмайди.

Уша кезларда мен денгизчимиз бўлган капитан Гернетнинг жуда подир китобини эндигина ўқиб чиққан эдим. Китоб «Муз лишайлар» деб аталарди.

Гернет бир вақтлар мамлакатимизнинг Япониядаги денгиз вакили бўлган, китобни ҳам ўша ерда ёзганди. Япон ҳарф терувчилари орасидан рус тилини биладиган одам топилмагандан кейин ҳарфини ҳам ўзи териб, китобни юпқа япон қоғозига ҳаммаси бўлиб беш юз нусхада босиб чиқарганди.

Капитан Гернет китобига Европага миоцен деган субтропик иқлимни қайтаришдек ўткир назариясини баён қилган эди. Миоцен иқлими мавжуд бўлган кезларда Фин кўрфази қирғоқларида ва ҳаттоки Шпицбергенда ҳам магнолия ва сарв ўрмони бўларди.

Мен бу ерда Гернет назарияси ҳақида батафсил тўхтаб ўтолмайман, чунки у анча жой талаб қилган бўлур эди. Бироқ Гернет агар Гренландиянинг муз қобиғи эритилса, Европага миоцен қайтажаги ва табиатда олтин аср бошланажагини аниқ исбот қилган эди.

Гренландия музини буткул эритиш имкони йўқлиги бу назариянинг ягона заифлиги эди. Атом энергияси кашф қилинган ҳозирги пайтда буни амалга оширмак мумкин бўлур эди.

Мен Горькийга Гернетнинг назариясини гапириб бердим. У бармоқлари билан столни чалиб ўлтирарди, шунда Горький менга сўзларимни ҳурмат юзасидан эшитаётгандек кўринди. Бироқ кейин билсам Горькийни бу назария аниқ исботлари ва ҳаттоки дабдабаси билан забт этган экан.

Горький борган сари қизиқиб, бу назарияни анча муҳокама қилди, кейин Россияда кўп нусхада нашр этмоқ учун бу китобни ўзига юборишни мендан илтимос қилди. Сўнгра бизни ҳар қадамда қанчадан-қанча ақлли ва яхши тасодифлар пойлаб турганлиги ҳақида анча гапирди.

Бирок Алексей Максимович Гернетнинг китобини нашр эттиришга улгуролмади; орадан кўп ўтмай вафот этди.

ВИКТОР ГЮГО

Виктор Гюго сургунда бўлган Жерсей оролида (Ламанш) унга ҳайкал ўрнатилган.

Ҳайкал океан устидаги жарлик ёқасига ўрнатилган. Унинг постаменти унча баланд эмас, бор-йўғи йиғирма беш ёки ўттиз сантиметр келади. Уни ўт босиб кетган. Шунинг учун ҳам Гюго нақ ер устида тургандек туюлади.

Гюго ҳайкалда кучли шамолга қарши кетаётган ҳолда тасвирланган: у сал эгилган, плашини шамол учуриб турибди. Қўли билан шамол учуриб кетмасин деб шляпасини ушлаб олган. Ҳайкал унинг океан бўрони шиддатига қарши курашини акс эттиради.

Ҳайкал бўм-бўш ва ташландик жойда турибди. У ерда «Денгиз заҳматкашлари» деган асардаги Жиллиат ҳалок бўлган қоя кўриниб туради.

Теварак-атрофнинг кўз иллаган жойларида ҳам безовта океан ўкириб, унинг оғир тўлқинлари баланд тошлар тубига ўзини уради, денгиз ўтларининг пряларини тепага ирғитиб ўйнатади, кейин эса оғир гумбурлаб, сув ости ёрларига кириб кетади.

Туман тушган пайтларда олислардаги маёқларнинг мунгли нидоси эшитилиб турарди. Кечалари эса маёқ чироқлари океан устида уфққача чўзилиб кетади. Улар тез-тез океанга шўнғиб туради. Катта тўлқинлар океани Жерсей қирғоқларига чироқлар оша сураётганини факат ана шу белгидан билиб олса бўлади.

Жерсей аҳолиси ҳар йили Виктор Гюго нафот этган ҳайкал тағига бир печа омеда¹ новдасини кўйдилар. Бу иш учун оролдаги энг гўзал қиз танланади.

Омеланинг кўкиш-сарик рангдаги япроклари келин ва тухумсимон бўлади. Уша ерликлар орасида юрган хурофий гапларга қараганда, омеда тирикларга бахт, марҳумларга абадий хотира бахш этарминш.

Бу накл рўёбга чиқяпти. Гюго ўлгандан бери унинг исёнкор руҳи Францияни кезиб юрибди.

Гюго шиддатқор, жўшқин ва оташин инсон эди. У ҳаётда кўрган ва қаламга олган барча нарсаларини ошириб кўрсатарди. Унинг нигоҳи шундай эди. Ҳаёт унга кўтаринки ва тантанавор равишда ифодаланган га-забли ва қувончли эҳтирослардан иборатдай туюларди.

Гюго фақатгина пуфлаб чалинадиган асбоблардангина ташкил топган сўз оркестрининг буюк дирижёри эди. Бу оркестрдаги мис трубалар тантанавор овоз чиқарар, ноғаралар гумбурлар, найлар ҳазин ва мунгли нола чекар, гобойлар бўғик фарёд қиларди. Гюгонинг музика олами ана шундай тузилган эди.

Гюго китобларининг мусикаси океан тўлкинлари янглиғ қудратли эди. Бундан ер билан бир қаторда инсонларнинг заиф юраклари ҳам ларзага келарди.

Гюго заиф юракларни раҳмсизларча ларзага соларди. У бутун башариятни ўз газаби, завқ-шавқи ва ошқора муҳаббати билан баҳраманд этиш йўлидаги интилишида ҳеч нарсадан қайтмасди.

У фақатгина озодлик рицаригина эмасди. У озодликнинг жарчиси, хушxabарчиси, бурғучиси эди. У гўё ер юзидаги барча йўлларнинг чорраҳаларида туриб: «Қуролланинг, граждaнлар!» деб ҳайкираётганга ўхшарди.

¹ Меваси ок ва заҳарли бўлиб, донмо кўм-кўк турадиган бута.

У классик ва зерикарли асрга қаттиқ бўрон, ёмғир, япроқлар, булут, гул барглари, порох тутуни оқими ва шляпаларнинг узилган нишонларини учуриб келадиган гирдоб янглиғ кириб келди.

Бу шамол Романтика деб номланганди.

У Европанинг бижғиган ҳавосини оралаб, уни ўжар орзулар нафаси билан тўлдирди.

Мен «Сафиллар»ни қаторасига беш марта ўқиб чиққан болалик вақтимдаёқ бу шиддаткор ёзувчининг мафтуни ва ошиғи бўлиб қолгандим. «Сафиллар»ни тугатган замонок, яна қайтадан ўқишга тушардим.

Мен Париж харитасини топиб, роман воқеалари содир бўлган жойларни белгилаб чиқдим. Шунда мен гўё бу воқеаларнинг иштирокчисига айланиб қолдим. Шу вайдан ҳозиргача Жан Вальжан, Козетта ва Гаврошнинг чин юракдан бирга ўсган дўстларим деб ҳисоблаб келаман.

Ушандан бери Париж фақат Виктор Гюго қаҳрамонларининггина эмас, балки менинг ҳам Ватанимга айланиб қолди. Мен уни ҳеч кўрмаган бўлсам ҳам севиб қолдим. Қалбимдаги бу ҳис йиллар ўтавериши билан кучая борди.

Энди тасаввуримдаги Виктор Гюго тасвир қилган Париж ёнига Бальзак, Мопассан, Дюма, Флобер, Золя, Жюль Валлес, Анатолий Франс, Роллан, Додэлар тасвир этган Париж, Вийон ва Рембо, Мериме ва Стендаль, Барбюс ва Беранжелар каламидан чиққан Париж кўшилганди.

Мен Париж ҳақидаги шеърларни тўплаб, битта дафтарга кўчириб қўйдим. Афсуски, кейинчалик бу дафтарни йўқотиб қўйдим, шундай бўлса ҳам, бу шеърларнинг кўпчилик сатрларини ёд биламан. Булар ҳар хил — ҳам дабдабали, ҳам содда сатрлардир:

Сиз асрлар илтидо қилган
Ғаройиб бир шаҳар кўрасиз.
Чарчок кўллар тин олиб шуида
Ўзга ғамдан озод бўласиз.
Люксембург боғидан аста
Фонтан бўйлаб, чинорлар сари —
Ўтажаксиз гўё Мюрженнинг
Қаҳрамони Минн сингарин.

Гюго ҳар биримизда Парижга илк муҳаббат уйғотган. Бунинг учун ундан миннатдоримиз. Бу улуғ шаҳарни ўришга муяссар бўлганлар Гюгодан беҳад миннатдордирлар.

КЎКРАК ЁҚАДАГИ ЖАЖЖИ ГУЛ

(Юрий Олеша)

Мен Юрий Карлович Олеша билан кўп марта учрашганман. Ҳар бир учрашувим хотирамда узоқ сақланиб қолган. Ҳозир эса бу учрашувлардан бири ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

Бу 1941 йилнинг июлида, уруш эндигина бошланган пайтларда бўлган эди. Мен ҳарбий юк машинасида Одессага фронтдан, Тирасполь яқинидан келдим-да, вокзал олдида ундан сакраб тушиб, «Лондон мусофирхонаси»га қараб кетдим.

Мен кимсасиз Пушкин кўчасидан борардим. Тонг ёришиб, ёмғир ҳам қуя бошлади.

Одессадагилар урушнинг дастлабки кунларидаёқ иппок уйларини қорага бўяган эдилар. Одамлар, қора йи душман самолётига оқ уй сингари сезилмайди, де-вишарди.

Уйларни бўяйдиган ва «Камуфляж»¹ деган дабдаба-

¹ Уруш вақтида ҳарбий аслаҳаларни душмандан сақлаш учун уярли рангга бўяб никоблаш.

ли номга эга бўлган мураккаб корхона бутунлай ожиз қолди. Ёз серёмғир келди. Биринчи ёмғир еккандаёқ уйларнинг қора бўёғи кўчиб, доғларнинг ўрнигина қолди.

Мен Пушкин кўчасидан кетаётиб ўзимга анчадан бери таниш ва азиз бўлган шаҳарни таниёлмасдим. У кўзимга ҳам Одесса, ҳам бутунлай бошқа шаҳар бўлиб кўринарди. Мен шаҳарни айни вақтда гўё тушимда ҳам, ўнгимда ҳам кўраётгандек эдим.

Уйларнинг ёмғир суви тушадиган қувурларидан қандайдир сув шиддат билан оқиб турарди. Теварак-атрофдан ёмғирнинг тунука томларга такиллаб ёғаётганидан бўлак тик этган овоз эшитилмасди. Фақат акас дарахтларининг ҳўл япроқларигина ёз фасли тугаганидан дарақ берарди.

Уша дамларда негадир уруш ўзи билан янги об-ҳаво олиб келганлигига ишончим комил эди. Бу ҳаво ердан юмшоқ, тафтли, гоҳоларда эса туманли бўлган эски ҳаво катламини тортиб олиб, барча жойлар ва нарсаларнинг кифасини ўзгартириб юборган ҳаво билан алмаштирган эди. Янги ҳаво совуқ нитроглицеринни эслатарди. Унинг ҳиди ўткир дорига аралаштирилган куйиндига ўхшарди.

Мен эҳтимол ана шу ёт об-ҳаво ва ёғаётган ёмғир туфайли ўзимни бамисоли ҳувиллаган шаҳарга келиб қолгандай ёлғиз сезган бўлсам керак.

Шунинг учун ҳам «Лондон мусофирхонаси»нинг ним коронғи вестибюлида соч-соқоли ўсиб кетган, устигағижимланиб кетган кўйлак кийган, бинафша ранг осма камарли чолни кўрганимдан кейин енгил нафас олдим.

У конторканинг орқасида ўлтириб, Александр Дюманинг «Қиролича Марго» романини ўқирди.

Унинг олдида озгина сариқ шам имиллаб ёниб турарди. Унинг алангасидан зиғирпоянинг қўлда титилган толасига ўхшаган кўкимтир ис қўтариларди.

— Сиз портъемненсиз?¹— сўрадим ундан ишонинки-рамай.

— Борингки, шундай.

— Бу ерда тунаса бўладими?

— Гапингиз галати бўлди-ю!— чолнинг жаҳли чиқиб кетди.— Меҳмонхонада мусофир зоти йўқ. Истаган номерингизни олаверинг. Хоҳланг ёруғини, хоҳланг қоронғироғини олинг. Агар бағри кенг одам бўлсангиз, иккита номерда ҳам тураверасиз. Ё бўлмаса, уч номерда турасиз. Шунда ҳам бир тийин тўламайсиз, Гратис!

Портъе савдогарлар ва коммивояжерларнинг² «гратис» деган қадимий сўзини ишлатарди. Бу сўз, мол текинга берилади, деган маънони билдирарди.

— Гратис!— деди чол яна.— Пул оладиган одамнинг ўзи йўқ. «Интурист» эвакуация қилинган. Мен бу ерда қоровулман.

— Наҳотки меҳмонхонада жон зоти бўлмаса?— дедим коридорларда синган ойналарнинг ёнжирлашига кулоқ солиб.

— Нега бўлмас экан?— чол тутакиб бақириб берди.— Юрий Карлович Олешани одам қаторига кўшмай-сизми?

— У шу ердами?

— Бўлмаса-чи. Қани, айтинг-чи, у Одессада бўлмай қаерда бўлади. Мен Юрий Карловични кўпдан бери биламан. У Одесса бошидан суронли кунларни кечираётганида бу ерда суяги қотган, ўша кезлардаги ҳамма нарса: пароходлар, уточкинчи учувчилар, сатанг хотинлар, фраерлар, капитанлар, учарлар, италиялик прима-

¹ Меҳмонхома маъмури.

² Коммивояжер — буржуа мамлакатада бирор фирманинг молларидан нусха кўрсатиб, шаҳарма-шаҳар юриб заказ тўловчи одам.

донналар¹, машҳур докторлар, скрипкачилар гужгон ўйнаган эди. Мен бошқаларни ҳам биламан! Ҳозир Одессанинг бошига кулфат тушган. Олеша ўша пайтларда ҳам шу ерда эди, ҳозир ҳам шу ерда. У ҳақиқий одессалик, тушуняпсизми! Ҳозир эса номерда ёлғиз ўзи ўлтирибди. Касалдан янги турган. Ҳар гал ҳаво тревогаси бошланди дегунча подвалга тушишига кўндирай деб олдига бораман. У бўлса тушиш у ёқда турсин, кўрди дегунча ҳазиллаша бошлайди. «Саломон Шаевич,— дейди у,— кўз-кулок бўлиб туринг, тагин фрицлар бомба ташлаётганида, мен «Уч семиз» эртагимда тасвирлаган фонусларни чилпарчин қилишмасин». Мен унга қандай жавоб қиламан? Мен ҳам, айтмоқчи, ҳазил қиламан. Унга, агар кўлимда бўлса, Одесса доимо шу китобни ёдда тутсин, деб ўша фонусларни кумушдан ясаттирардим, дейман.

Мен Олешанинг хонасига кўтарилдим. У стол ёнида ҳурпайиб ўтириб, нималарнидир ёзарди. У ҳарфларни йирик қилиб, бемалол ёзарди.

Биз ўпишиб кўришдик. Олешанинг соч-соқоли ўсиб, жуда озиб-тўзиб кетганди. У ичбуруғ касалидан эндигина бош кўтарганди. Бироқ кўзлари ҳар маҳалдагидек ўткир, шўх чақнаб турарди. Ўзи ҳам ҳар маҳалгидай тез илҳоми келиб, гапга тушиб кетиш иштиёкида ёнишга, ўткир ва тutilмаган ўхшатишларни тўкиб ташлашга тайёрдек эди. У гапира бошлаганда одам яйраб, олам кўзига бошқача кўриниб кетарди. Нимага? Унинг юмври, поэзияси, киши юрагини чуқур ва аниқ тушуниши қалбларга ўт ёқарди.

Юрий Карлович менга ҳар доим (балки бу шундай ва ростдир) бутун умр бўйи генийлар ва болалар, кув-

¹ П р и м а д о н н а — биринчи ролларни ижро этувчи опера ашулачиси.

нок хотинлар ва оқ кўнгил тефтаклар билан диндан турунглашгандай туюларди.

У суҳбатдоши билан дадил ва жўшқин баҳс қиларди. Узининг эътирозларини суҳбатдошининг ботини кимки айтиб кўя қоларди.

Олешанинг теварак-атрофида дам кескивланиш, дам бўшашадиган айрича бир ҳаёт кулф урар, бу ҳаётни у реал ҳаётдан синчиклаб таплаб олган нарсаларидан жужудга келтириб, қанотли тасаввур билан бизни олиди. Бу ҳаёт Олеша «Ҳасад» асаринда тасвирлаган дарахнинг гул ва япроқларга сероб новдаси янглиғ кулф урар, яшнарди.

Олешанинг табиатида Бетховен характериданги қабил қудратли ва даҳшатли нимадир бор эди. Бу ҳаётни унинг овозида ҳам сезилиб турарди. Ўткир кўзлари эса теварак-атрофдаги ажойиб ва таскин берувчи нарсаларни кўра оларди. У ана шу нарсалар хусусида иккита сўз — ниҳоятда кучли, тўртта сўз эса — тўрт марта заифроқ бўлади, деган қонунни билгани ҳолда, қиска ва аниқ ёзарди.

Хонанинг бурчагида қўлбола қасса турарди. Унинг тутқисига катак копчиқ осиб қўйилганди.

— Ана,— деди Олеша ҳасса билан копчикка имо қилиб.— Сўнгни соат, сўнгни дақиқа келганда, мен Никколаевга, кейин Херсонга қараб пиёда йўлга чиқаман. У ерга етиб бормоқ учун ҳеч нарсани ўйламасдан кетавериш, то оёқ ярагунча кетавериш керак... Айтмоқчи, менга бирорта харита топиб берсангиз, мактаб харитаси бўлса ҳам майли. Харитасиз юришим қийин бўлади.

Мен унинг сўзларини ўлтирган жойимда мудраб эшитардим. Бир соат бўлса ҳам мизғиб олиш керак эди. Олеша мен билан бирга меҳмонхонанинг бўм-бўш коридорига чиқиб, энг яхши хона излашга киришди.

Меҳмонхона деразаларининг деярли ҳаммаси порт-

лаш пайтидаги ҳаво тўлқинидан чил-чил бўлганди. Шамол меҳмонхонадаги чанг босган тўқ қизил пардаларни ҳилпирашиб турарди. Буларнинг кетидан қуриган хурмо барглари ҳам шитирлаб кўярди.

Уйқум қочиб кетди. Икковимиз хонама-хона юриб, майнабозчилик қилар, хоналарни бирин-кетин бўлмай-дига чиқардик. Бирдан қулупнай совун ҳиди келса, иккинчиси тошойнаси синганлиги учун ёқмас, учинчиси эса деворида «Боярлар базми» картинаси бўлганлиги ва яқинда бўлган портлашда оҳак чангига беланганлиги учун кўнгилга ўтирмасди.

Ниҳоят биз энг мўъжаз ва қоронғи хонани танладик. Унинг деразаси ичкари ҳовлига караганди. Ҳовлида эса азим чинорлар бор эди.

— Блиндажнинг ўзи!— деди Олеша.— Меҳмонхонадаги энг хатарсиз жой.

Мен ечинмасдан ўша заҳоти ухлаб қолдим. Узоклашиб кетаётган бомбардимончи самолётларнинг овозидан уйғониб кетдим. Очiq деразанинг дарз кетган ойнасида эса кечки шафақнинг олтин нури ўйнади.

Мен ирғиб туриб Олешанинг олдига кетдим. У номерида йўқ эди. Уни меҳмонхона ресторанининг тор ва қоронғи залидан топдим.

Бу тарихий ресторан эди. Газетадаги ҳисоботларда айтилгандай, унинг деворлари кўплаб машҳур «одамларни кўрганди». Яқин-яқингиналарда ҳам бу залда биллур, кумуш, чинни ва мелхиордан¹ ясалган буюмлар жилоланиб турарди. Столчалар устидаги қаттиқ кўк дастурхонлар юпқа қоғоз янглиғ шитирларди. Узум боши шаклидаги қандиллар нақшинкор ва жимжимали

¹ Мелхиор — мис билан никелнинг кумушга ўхшаш қотишмаси.

шифтдан нур сочарди. Кумуш челақларди шу кишига таомлар рўйхати ҳам сирли ва дабдабали бўларди.

Энди эса зал бўм-бўш ва қоронғи, шифони даври эслатувчи биргина лампочка хори шу рига У ҳеч ўчирилмасди. Одесса шифони ўлиғий қари, рига рига фикрим оқ куртқа кийган ва Олешани даври бўлган иккита официант ресторанига олдиди қари қари қолган хўрандаларга қандона чой ни қари шифони вермишелдан қилинган қандайдир тиом қари шарди.

Олеша столда Одесса киностудиясида ишлайдиган хафакон ва камган негр билан ўтирдик.

— Ҳозиргина самолётлар ҳужум қилди, — деди Олеша. — Сиз ўхлаб қолиб қилмадингиз. Хўш, эди Олеша са шаънига нима дейсиз?

Мен, шаҳар уруш бошлангандан бери ўзгариб қолди, уни ўчиб, одессаликлар ҳам ўзларининг одатий жўшқинликларини йўқотганга ўхшайдилар, дедим.

— Бўл-ма-гур гап! — деди Олеша ҳижжалеб ва биро қилиб. — Одессаликлар таслим бўлмайдилар ва ўрмайдилар. Уларнинг мардлигини ўткир сўзлар оширади. Сиз одессаликлар ҳақида хато ўйларкансиз. Айтганим, Диоген каби буларни ҳам чалқаш тушунаркансиз.

Мен, албатта, бу борада айбим йўқлигини фаҳмлаб турардим. Диоген ҳақидаги фикримни эса ҳеч қачон Олеша олдида айтмагандим, нега деганда, тўғрироқ у ҳақда фикрим йўқ эди. Олеша Диогенни бирорта қилтилли гапига пайрoз қилмокчи эди.

— Мана, — деди Олеша, — ҳаммангиз, жумладан сиз ҳам, Диогенни беадабларнинг бошлиғи ҳисоблайсиз. У мутлақо беадаб эмас! Тортинчок, ҳафтафаҳм чол эди. холос. Айтмокчи, бочкада истиқомат қиларди. Бу ҳам бефаҳмлигидан, албатта. Бочка ҳам ҳар қалай бошланада. Унга ҳам пул тўлаб туриш керак. Диогенда эса бир

тийин ҳам, бир дирҳам ҳам бўлмагани аниқ. Бочканинг хўжайини бўлса, қарзингни узмасанг кўчага чиқариб ташлайман, деб дўк қиларди. Диоген шундан кейин ўртоқларининг олдига бориб, қизариб-бўзариб: «Бочкага пул беринглар» деб гўлдирарди. Шунда, десангиз, ўртоқларин: «Бочкага ҳам пулми?», «Сурбет!», «Юлғич», «Беадаб!» деб шовқин-сурон кўтаришарди.

Миқ этмай ўтирган негр бирдан қаҳ-қаҳ уриб юборди. Олеша унга бир қараб кўйди-да, яна гапира кетди:

— Одессаликлар ҳозир, уруш даврида ҳам ҳар маҳалгидагидай мард, кувнок ва қизиқчи. Юринг, шаҳар айланамиз. Шунда бирор жойда ҳеч нарсадан таслим бўлмайдиган кекса одессаликларни кўрамиз. Бунга мен кафилман. Бу ҳам ўзига яраша қаҳрамонлик.

Меҳмонхонадан чиқдик. Тиниқ ҳаво шафақдан қизғинтир тусга кирганди. Хиёбон гавжум эди.

Денгиз томондан Очаковога фашист самолётларининг эскадриляси яқинлашиб келарди. Денгиз зенитчилари уларни ўққа тутгандай, тўпларнинг гумбур-гумбури эшитилиб турарди.

Биз Греklar бозорига қараб кетдик. Олешанинг гапига қараганда, у ерда омон қолган бир чайная бўлиб, молдаванларнинг ҳақиқий оқ пишлоғи сотиларкан.

Бирок биз Греklar бозорига етолмадик. Йўлда ҳаво тревогаси бўлиб қолди. Милиционерлар пистолетларидан осмонга ўқ уза бошладилар (бу, чамаси, тервогани радиодан эшитмаганлар учун бўлса керак). Улар барча йўловчиларни панарок жойга ҳайдашарди.

Биз дуч келган биринчи ҳовлига кирдик. Бу греklarнинг типик ҳовлиси эди. Уни тасвирлашнинг деярли иложи йўқ. Уни чинакамига билмоқ ёки бутун гўзаллигини тушунмоқ учун бир неча кун истиқомат қилиш керак.

Бу ҳар томондан икки қаватли уйлар билан ўралган,

тўғри бурчакли ҳовлилардан эди. Бундай ҳовлиларнинг дарвозаларидан факат кўчага чиқилади. Грекча уйларнинг барча хоналари ва квартиралари олдида ёғочдан қилинган айвонлар ва ўшандай эски зинапоялар бор эди.

Зинапоялар уйларнинг девори ёнида бўлиб қимирлаб ва кисирлаб турарди. Улар хона ва квартираларга элтувчи гавжум ва севимли жой эди.

Айвонларда хотин-халаж керосинкаларда скумбрия ёки калқон балиқ қовуришар, «синеньки»дан машҳур икра тайёрлашар, болаларни чўмилтиришар, кир ювишар, жанжаллашишар (қават қават билан), патефон кўйишар ва ҳатто танца ҳам қилишарди.

Биз ана шундай ҳовлига кирдик. Унда ҳеч ким йўқ эди.

Немисларнинг бомбардимончи самолётлари каттик чийиллаб ва увиллаб пастга шўнғирди. Портлашнинг гумбурлашлари эшитиларди. Ҳовлининг тошларига зенит снарядларининг парчалари тушарди.

Биз снаряд парчалари тегиб кетмасин деб тепадаги айвоннинг бостирмаси тагида турардик. Ёнгинамиздаги яшиқ устида елкасига йиртиқ противогаз осган қари қоровул ухлаб ўтирарди. У портлашларнинг гумбурлагани, бомбаларнинг чийиллаши ва ҳамма ёқ чангиганидан ҳам уйғонмади. Чанг эса ҳовлига кўчадан паға-паға бўлиб кириб турарди.

Биз рўпарамизда зинапояли катта эшикни кўриб қолдик. Бу зинапоя алоҳида квартирага олиб кирарди. Эшикка мис тахтача қоқилган бўлиб, унга «Тиш доктори И. С. Вайнтраубъ» деган сўзлар ўйиб ёзилган эди.

Фамилиянинг охиридаги каттиқлик белгиси -- Вайнтрауб бу ерда алмисокдан бери туришлигини кўрсатарди.

— Революциядан аввал келган! — деди Олеша. — Бу

«Исо туғилмасдан аввал» ёки «Бутун оламни босган тўфонгача» дегандай гап.

Зинанинг ёнгинасида пардалари тортиб қўйилган венецияча дераза бор эди. Унинг ортидан фикуснинг¹ япроқлари қорайиб турарди.

Самолёт чийиллади. Суронли портлашлар, зенит зам-баракларнинг ҳайқириқлари эшитилди.

Шу пайтда биз оддий ва соддагина бир манзаранинг гувоҳи бўлдик. Олеша билан кейинчалик бунини эслаганимизда нега қаҳқаҳа урганимизни ҳалигача биллолмай юраман.

Кимдир венецияча дераза пардасини очиб, бир урувди, деразанинг иккала тавақаси шарақлаб очилиб кетди.

Қари, соқоли чала олинган, елка камари пастга тушиб кетган, кўйлаги гижим яҳудий деразадан бошини чиқарди. Доктор Вайнтрауб дегани шу бўлса керак. Унинг кўлида газета бор эди. Ана шу газетани пашшалардан сақланиш учун юзига ёпиб ётган бўлса эҳтимол. Самолётларнинг гувиллаши ва портлаш овозлари унга халал берганди...

У дераза тоқчасига кўлини тираб ташқарига қаради. Ҳазабдан кизариб, яллиғланган кўзларини ҳовли устидан пастлаб ваҳима солиб вағиллаб ўтган самолётга қадади-да, жаҳл билан:

— Нима? Яна келдингларми? Яланг оёқлар!!!— деб қичқирди.

У самолётнинг ортидан дарғазаб тупурдн-да, деразани тараклатиб ёпиб, пардани тортиб қўйди.

Шунда портлаш овозларидан ҳам уйғонмаган қоровул дарҳол кўзини очди-да, ҳомуза тортиб, хафакон ҳолда:

¹ Ф и к у с — ҳаминша кўқариб турувчи барглари яшил ўсимлик. Уйини беэаш учун парвариш қилинади.

— Ҳовлимиздаги энг довюрак одам бу. Наполеоннинг ўзи,— деди.

Ҳаво ҳужуми тугади. Биз кўчага чикдик. Қош қора-йиб қолган эди.

— Кўрдингизми,— деди Олеша,— тўғри гапирибманми? Мана сизга кекса — ҳеч нарса қаршисида тиз чўқмайдиған Одесса.

— Бир омадингиз келди-да,— дедим мен.

Биз «Лондон мусофирхонаси»га қараб кетдик. Опера театрининг олдида илдиз-пилдизи билан кўпорилган акас дарахти ётарди. Унинг илдизи эски уйнинг иккинчи қавати балкониинг панжарасига илиниб қолганди.

Кираверишда «Тез ёрдам»нинг соявон араваси турарди. Иккинчи қаватнинг дераза тоқчасидан йўлгага қип-қизил қон чак-чак томарди.

Денгиз устида тутун қават-қават бўлиб кўтариларди. Пересепининг қаеригадир ўт тушганди. Балки кўрфазнинг нариги ёғидан ой кўтарилгандир.

«Уч семиз» асарида тасвирланган фонуслар омон қолганига худди Олешадай суюндим.

Мен Олеша ҳақида яна кўп нарса айтишим мумкин, бироқ ҳозирча бу машаққат. У яқинда оламдан ўтди. Уни, бамисоли қаршингизда тишчгина хаёл суриб ўлтирадиған бу сиймони мутлақо унутиб бўлмайди. Унинг эски костюми ёқасидаги жажжигина қизил гулни ҳам унутиб бўлмайди. Бу костюмни Олеша кўп йил кийиб юрганини кўрганман.

МИХАИЛ ПРИШВИН

Агар ҳаётига чуқур кириб, уни мадҳ этганлиги учун мишнатдорчилик билдириш табиатнинг қўлидан келганида эди, ана шу офаринлар Михаил Пришвин шайнига айтилган бўлур эди.

Бу инсонни Михаил Михайлович Пришвин деб фақат шаҳарликларгина аташар, Пришвин ўзини худди уйдагидек ҳис этган жойларда эса, масалан, қоровулларнинг уйларида, туман босган дарё одоқларида, осмонни булут босган, ерларида эса гуллар очилиб ётган жойларда эса уни оддийгина қилиб «Михалич» деб чақиришар ва бу одам тунука том тагида ин қўйган қалдирғочларгина «кўнглига яқин жойларни» эслатувчи шаҳарга кетган пайтларида маънос бўлиб қолишарди.

Пришвиннинг ҳаёти — инсоннинг муҳит уни тўқнаштирган барча ёқимсиз нарсалардан воз кечиб, «юрак фармойиши» бўйича ҳаёт кечира бошлашининг тимсолидир. Бундай ҳаёт кечиринишда буюк бир маъно бор. Чунки «юрак фармойишига» қулоқ солиб яшовчи инсон ҳар маҳал ижодкор, бойитувчи ва санъаткордир.

Мабодо Пришвин умр бўйи агрономлигича қолганида (бу унинг биринчи касби эди), у ўз ҳаёти мобайнида нималар қила олишини билиб бўлмасди. Ҳар ҳолда у миллионларча рус кишиларига рус табиатини латофатли ва ёрқин поэзия сифатида еткиза олмас эди. Бунга унинг вақти ҳам етмаган бўларди. Табиат ёзувчи қалбида ўзининг «иккинчи олами»ни яратмоқ учун зийрак кўз ва тинимсиз маънавий меҳнат талаб қилади. Ана шу «иккинчи олам» бизни янги-янги фикрлар билан бойитади ва санъаткор кўзи билан кўрилган гўзаллик ила кишини олижаноб қилади.

Агар Пришвин ёзган асарларни диққат билан ўқиб чиқсангиз, адиб ўзи жуда яхшилаб кўрган ва билган нарсаларининг юздан бирини ҳам куйлашга улгуролмабди, деган фикрга келади киши.

Пришвин каби мастерлар учун биргина умрнинг ўзигина кифоя қилмайди. Бундай кишилар дарахтдан учиб тушаётган ҳар бир кузги япроқ ҳақида бутун бир поэма ёза оладилар. Япроқлар эса жуда кўплаб тўкилади.

Қанчадан-қанча япроқлар Пришвиннинг айтилмаган фикрларини ўзлари билан бирга олиб кетганикин? Пришвин бу фикрлари ҳақида, улар япроқлар сингари бемеҳнат тўкилгани-тўкилган, деган сўзларни айтган эди.

Пришвин қадимий рус шаҳарларидан бўлган Елецдан чиққан. Худди Пришвин каби табиатга инсоний ўй ва кайфиятлар бўёғи билан жило бера оладиган ёзувчи Бунин ҳам шу жойлардан чиққан эди.

Бунин нима билан изоҳлаш мумкин? Чамаси Орлов шаҳарининг шарқий қисми табиати, Елец теварак-атрофининг табиати росмана рус табиати, яъни ниҳоятда оддий ва жўндир. Пришвиннинг ёзувчи сифатидаги сезгирлигининг сири ҳам табиатнинг ана шу хусусиятида, бирмунча вазминлигидадир. Табиати оддий жойда ернинг сифати ҳам яққол кўзга ташланади, киши нигоҳи ўткир бўлади ва фикри ҳам қуюклашади. Табиати оддий ер, кишига гўзал жойларга қараганда кучлироқ таъсир қилади, юрак ундаги хилма-хил нурларни, кун ботишдаги бенгал олови янглиғ шафакни, осмонида юлдузлар кайнашини ҳис қилади, ўсимликлари кўзга баҳайбат шаршараларни эслатувчи тропиклар, барглар ва гуллардан иборат улкан ниагаралар янглиғ кўринади.

Пришвин ҳақида қалам тебратмоқ мушкул иш. Унинг асарларини мутолаа мақсадида эзгу дафтарчаларга кўчириб олиб, қайта-қайта ўқимоқ керак. Шунда киши уларнинг ҳар бир сатридан янги-янги бойликлар топади, аранг билиниб турган сўқмоқ орқали булоқларнинг отилишини эшитган ва гулларнинг бўйини сезган ҳолда ранг-баранг фикр-ўйларга чўмиб, минг хил ҳолатга тушиб (бу ақли ва юраги соф кишига хос хусусиятдир), қалин ўрмонга йўл олганимиз каби унинг китоблари орасига ҳам сингиб кетамиз.

Пришвин ўзини «проза крестига қоқиб қўйилган» шоир деб ўйларди. Бироқ у адашганди. Унинг прозаси

кўпгина шеър ва поэмаларга нисбатан поэзия шарбатига анча тўлик эди.

Пришвиннинг китоблари унинг ўз сўзлари билан айтганда «доимий кашфиётларнинг ниҳоясиз қувончи»дир.

Мен кишиларнинг Пришвин китобини ўқиб бўлгандан кейин ҳамма вақт «Бу чинакам сеҳргарлик!» деганларини бир неча бор эшитганман.

Ушанда китоб мутолаа қилганлар билан бу хусусдаги гапни давом эттирганда, улар сеҳргарлик деганда Пришвиннинг фақат ўзига хос ва тушунтириш қийин бўлган, бироқ аниқ сезилиб турган мафтунликни кўзда тутганлари аён бўларди.

Пришвиннинг сирини нимада? Китобларининг сеҳри ҳам нимада? «Сеҳргарлик», «ғаройиб» деган сўзлар эртакларга тааллуқлидир. Бироқ Пришвин эртакчи эмас-ку. У ер, «нам она тупрок» кишиси, теварак-атрофидаги бу оламда рўй бераётган барча нарсаларнинг шоҳидидир.

Пришвинга хос бўлган жозиба, сеҳрнинг сирини — унинг ана шу зийраклигидадир.

Бу шундай зийракликки, у ҳар бир кичик нарсада кизикарли нарса кашф қилади, теварак-атрофдаги зерикарли туюлган ҳодисалар замирида теран мазмун кўради.

Шунда ҳар бир нарсадан поэзия бамисоли кўкатдаги шудринг томчиси янглиғ ялтираб кўринади. Тоғ теракнинг ҳар бир кичик япроғи ҳам ўз ҳаёти билан яшайди.

Мен Пришвиннинг китобини кўлимга оламан-да, уни очиб, мана буларни ўқийман:

«Тун улкан тиник ой остида кечди, эрталабга яқин биринчи совуқ тушди. Ҳамма ёқ оппоқ оқарди, бироқ кўлмаклар яхламади. Қуёш чиққандан кейин дарахтлар ва майсалар калин шудринглардан маржонлар тақиб, арча новдалари қоронғи ўрмондан шунақанги тақинчокларда жамол кўрсатишдики, бунақанги безакка бутун ер юзининг олмоси ҳам етмаган бўлар эди».

Чинакамга олмос бўлган ана шу парчида ҳамма нарса оддий, аниқ ва ўлмас поэзияга лиммо-лимидир.

Агар ана шу парчадаги сўзларга диққат билан икки солсангиз, Горькийнинг Пришвин ҳақида айтган сўзларига тўла қўшиласиз. У «Пришвин оддий сўзларини усталик билан уйғунлаштириб, барча нарсаларга жимма-жимма ҳаёт бағишлашдек мукамал уқувга эгадир» деб ёзган эди.

Бироқ Пришвинга шу сўзларнинг ўзини кифойа қилмайди. Пришвин тили — халқ тилидир. Бу тил рус халқисининг табиат, меҳнат, халқ характерининг содда ва донолиги билан чамбарчас алоқаси натижасидек шаклланиши мумкин эди.

«Тун улкан тиник ой остида кечди» деган бир нарсани сўз уйкудаги мамлакат тушининг сокин ва улуғвонлигини аниқ акс эттиради. «Совуқ тушди» ҳам, «Тирахтлар қалин шудринглардан маржонлар тақдир» ибораси ҳам — ҳамма-ҳаммаси халқнинг жонли сўзларидир, булар битта-яримтадан эшитилган ёки кўнрақ дафтардан олинган эмас, балки ёзувчининг ўз сўзларидир. Чунки Пришвин материал сифатида халқнинг четдан туриб кузатувчиси эмас, балки унинг ўз қисми эди.

Афсуски, ёзувчилар халқ ҳаётини ўрганган ўзини четдан туриб кузатган пайтлар ҳам тез-тез содир бўлиб туради.

Ботаникларда — серўт жой (разнотравье) деган термин бор. Бу сўз одатда гуллаган пичанзорларга тиллуқлидир. Серўт жой — кўл атрофларида ва дарёларнинг одоқларидаги ерларни босган хилма-хил ажойиб гуллар-демакдир.

Пришвин прозасини тўла ҳуқуқ билан «рус тилининг серўти» дейиш мумкин. Сўз Пришвиннинг қўлига тушганда гул-гул очилиб, яшнаб кетади. Улар дам майсалар янглиғ шитирласа, дам булоқлар каби жиллар-жиллар

қилади, дам кушлар сингари чуғур-чуғур қилса, дам биринчи музга ўхшаб қасирлайди ва ниҳоят юлдузлар оқими янглиғ секин саф тортиб хотирамизга ўрнашади.

Пришвин прозасининг сеҳри унинг чуқур маърифий билим эгаси эканлиги билан изоҳланади. Инсон билимининг исталган соҳасида поэзиянинг тубсиз қаъри мавжуд. Шоирлар буни анча илгари тушуниб олишлари керак эди.

Агар шоирлар астрономияни яхши билганларида, улар севган юлдузли осмон мавзуси янада улуғворлик касб этган бўлур эди.

Куруққина қилиб тунги осмон дейиш бошқа гапу шоир юлдузлар олами ҳаракати қонунларидан огоҳ бўлиб, кўл сувида юлдузларнинг қандайдир туркуми эмас, балки порлоқ Орион акс этипти деса бошқа гап.

Энг арзимас билим биз учун гўзалликнинг янги-янги соҳаларини очишига мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бу борада ҳар кимнинг ўзига яраша тажрибаси бор.

Бироқ ҳозир бир воқеани ҳикоя қилмоқчиман. Пришвиннинг бир сатри менга шу чокқача тасодифий туюлиб келган бир ҳодисани тушунтириб берганди. Уша сатр воқеани тушунтиришидан ташқари, меннингча, уни қонуний гўзаллик билан тўлдирган ҳам эди.

Мен Оканинг сувли ўтлоқларида гуллар гоҳо чекка жойларда гуж ўсганини, айрим жойлардаги оддий ўтлар орасида эса бир хил гуллар илон изи лента янглиғ чўзилиб кетганини анчадан бери кўз тагига олиб юрардим. Бу манзара айниқса ўтлоқ яқинидаги тўқай ва ботқоқликлардаги чивинларга дори сепгани келадиган «У-2» деган мўъжазгина самолётдан яхши кўринади.

Мен гулларнинг бу баланд ва хушбўй лентасини кўп йил кузатдим. Улардан завқландим, бироқ бу ҳодисанинг сирини билмасдим. Айтмоқчи, бунга бош қотирганлигимга ҳам икром бўлишим керак.

Ниҳоят Пришвиннинг «Фасллар» асаридаги «Гул дарёлари» деб номланган парчадаги биргина сатрдан бу ҳодисага жавоб топдим.

«Баҳор оқимлари ўтган жойларнинг ҳаммасида ҳозир гуллар оқими бор».

Мен бунини ўқидиму гуллар дарёси баҳор пайтида эриган қор сувлари ҳосилдор лойқа қолдириб ўтган жойлардан ўсиб чиққанлигини дарҳол тушундим. Бу гўё баҳорги оқимларнинг гуллардан ясалган харитаси эди.

Москвадан сал нарида Дубно дарёси оқади. Унинг соҳилида минг йиллардан бери одам яшайди, дарё ҳаммага маълум, ҳатто харитага ҳам киритилган. Бу дарё Москва яқинидаги хмель сероб бўлган дарахтзорлар, кўм-кўк тепаликлар ва далалар, Дмитрово, Вербилоч, Талдом каби қадимий шаҳар ва кишлоқлар оралаб секин оқади. Бу дарё бўйларида мингларча одамлар бўлганлар. Уларнинг орасида ёзувчилар, рассомлар ва шоирлар ҳам бўлган. Бироқ ҳеч ким Дубнодан мадҳ этишга арзигули бирор нарса тополмаган. Бирорта киши унинг соҳилларини бамисоли ҳали кашф этилмаган мамлакатда юргандай кезмаган.

Бу ишни Пришвин қилди. Шундан сўнг кўримсизгина Дубно ёзувчининг қалами остида ўзининг айрича ҳаёти, ўсимликлари, фақат ўзигагина хос бўлган ландшафти, қирғоқларида яшовчи кишиларининг маишати ва тарихи билан географик янгилик, кашфиёт сифатида, мамлакатимизнинг энг ажойиб дарёларидан бири сифатида жилва қила бошлади.

Бизнинг мамлакатимизда Тимирязев, Ключевский, Кайгородов, Ферсман, Обручев, Мензбир, Арсеньевларга ўхшаш, ундан ташқари, ўсимликлар ҳаётидаги баҳор ва куз ҳақида жиддий илмий ва кизикарли китоб ёзган, бироқ ёш ўлиб кетган ботаник Қожевников каби олим-

лар, шоирлар бўлганлар ва ҳозир ҳам уларнинг вакиллари яшаб ижод қилишмоқда.

Шунингдек, Мельников-Печерский, Аксаков, Горький, Пинегин каби ўз повесть ва романларида прозанинг узвий қисми сифатида фанга кўп мурожаат қилган адибларимиз ҳам бор.

Бироқ Пришвин бу ёзувчилар орасида алоҳида ўрин тутади. Унинг этнография, фенология, ботаника, зоология, агрономия, метеорология, тарих, фольклор, шарқшунослик, география, ўлкашунослик ва бошқа фанлар бўйича чуқур билими ёзувчилик ҳаёти билан узвий равишда боғлиқдир. Улар ўлик юк эмас. Пришвиннинг билимлари унинг тажрибалари, кузатувчанлиги, илмий ҳодисаларни уларнинг поэтик ифодасида кичик ва катта, бироқ кутилмаган мисолларда бир хилда кўра билишдек хусусияти билан бойиган ҳолда асарларида яшамоқда.

Пришвин инсон ҳақида зеҳни ўткирлигидан кўзларини сал қисиб олгандай қалам тебратади. Уни ёқимсиз воқеалар қизиқтирмайди. Уни ҳар бир инсоннинг, у ўрмон кесувчими, этикдўзми, овчими ёки машҳур олимми — бундан қатъий назар юрагидаги орзуси қизиқтирарди.

Инсоннинг юрагидаги эзгу орзуни билиб олиб, уни вокеликка олиб чиқиш ёзувчининг асосий вазифасидир. Буни бажариш машаққатли ишдир. Инсон бошқа ҳеч бир нарсасини орзуси каби қаттиқ сир сақламайди. Балки, бунга инсоннинг сал масхарага, ҳаттоки ҳазилга чидай олмаслиги ва албатта лоқайдликка тоқати йўқлиги сабабчидир.

Қиши ўз орзусини фақат маслакдошигагина тўла ишонч билан айта олади. Пришвин исмлари номаълум орзумандларимизнинг ана шундай маслакдоши эди. Жилла бўлмаса унинг «Бошмоқ» деган ҳикоясини эсланг.

Бу ҳикояда маръию рошчалик этикдўз йигитлар комму-
нистик жамият аёллари учун жаҳонда энг сингил бўлиши
пойафзал яратишга аҳд қиладилар.

Пришвиндан бизга жуда кўп ёзувлар ва кундаликлар
мерос қолди. Бу ёзувларда Михаил Михайловичнинг
ёзувчилик маҳорати ҳақидаги фикрлари мужассамлаш-
ган. У бу соҳада ҳам табиатга муносабатидаги сингил
ўткир кўз эди.

Менга Пришвиннинг проза соддалиги ҳақидаги бир
ҳикояси фикрларининг тўғрилиги жиҳатидан намунага
туюлади. Ҳикоя «Қаламкаш» деб аталади. Ҳикояда ёзув-
чининг чўпон бола билан адабиёт ҳақида суҳбат кўриши
тасвир этилади.

Мана шу суҳбатни келтираман. Чўпон бола Приш-
винга шундай дейди:

«Қани энди ҳақиқий нарсаларни ёзсанг. Сен ҳақиқ-
сини тўқиган бўлмасанг керак.

— Ҳаммасини эмас,— жавоб бердим мен.— Биринч
уйдирмадан ҳам пича бор.

— Мен ёзувчи бўлганимда бунақа ёзмасдим.

— Бор нарсаларни ёзармидинг?

— Ҳаммасини. Масалан, тунни олардим-да унинг
ботқоқда қандай кечганини тасвирлардим.

— Хўш, қанақасига энди?

— Мана бунақасига! Тун. Сув бўйида катта бутта
катта бўлган бута бор. Мен бута тагида ўлтиришсам,
ўрдакчалар эса «свись, свись, свись» қилиб ўқийди.

Бола тўхтади. Мен у сўз ёки образ нақарини сўз
ўйладим. Бироқ у ёнидан най олди-да, ундаги ташвиқни
бошлади.

— Хўш, у ёғи нима бўлади?— сўрадим мен.— У
тунни бор нарсалари билан кўрсатмоқчи бўлди.

— Мен тасвир қилиб бўлдим,— жавоб берди мен.—
Ҳаммаси бор нарсалар. Тарвақайлаган оқ...

Мен унинг тагида ўлтирибман. Урдакчалар бўлса тун бўйи «свись, свись, свись» қилиб ўтишгани-ўтишган.

— Жуда ҳам қиска-да.

— «Қиска!» деганинг нимаси,— ҳайрон бўлди чўпон бола.— Тун бўйи «свись, свись, свись» қилишди.

Мен бу ҳикояни тасаввур қилиб дедим:

— Қойил!

— Емон эмас,— жавоб берди у».

Пришвин ўзининг ёзувчилик ишида ғолиб эди. Шунда унинг манови сўзларини беихтиёр эслайсан киши: «...Агар ғалабангнинг шоҳиди ҳатто ёввойи ботқоқлар бўлса ҳам, улар ажойиб гўзаллик касб этади, шунда баҳор, ёлғиз баҳор сенга абадий қолади, шунинг ўзиёқ ғалабанинг шарафи».

Ҳа, Пришвин прозасининг баҳори кишиларимиз ҳаёти ва совет адабиётимизда абадул-абад қолади.

АЛЕКСАНДР ГРИН

Ёшлик йилларимизда биз гимназистлар «Универсал кутубхона» сериясидаги китоблардан бош кўтармасдик. Бу мўъжаз китобчалар сариқ муковада бўлиб, петит ҳарфларда босиларди.

Булар ниҳоятда арзон бўларди. Ун тийинга Додэнинг «Тартарен»ини ёки Гамсуннинг «Мистерия»сини, йигирма тийинга Диккенснинг «Давид Копперфильд»ини ёки Сервантеснинг «Дон Кихот»ини сотиб олса бўларди. Рус ёзувчиларининг асарлари «Универсал кутубхона» сериясида аҳён-аҳёнда нашр қилинарди. Шунинг учун ҳам сериянинг «Теллурининг мовий шаршараси» деган ғалати номдаги набатдаги китобини сотиб олиб, унинг муковасида Александр Грин деган авторнинг фамилия-

сини кўрганымда, у ажнабий бўлди келик, деган келик
борганим табиийдир.

Китобда бир неча ҳикомлар бор эди. Уларда ҳиком
ёнида китобни очиб, шуларни ўқиганим билдири.

«Лиссидай бемаъни ва ажойиб ноғи қилдириш ва
рак. Одамлари турлича гаплашадигани бу шайху ўқини-
ликка ўтмоқчи бўлган дайидини эслатиши. Уларга қўйи-
келган жойга, ҳатто номинигина бўлгани кўра қўйи-
ўртасига ҳам тушаверган. Лиссида росмийи кўра қўйи-
ўзи йўқ, чунки шаҳар эшалари, кўриқлар ва қўйи-
сўқмоқлар билан бир-бирига уланган қўйи-
ликлар чеккаси устидеа бўлиши.

Буларнинг барини қалин — троник ўқини қўйи-
ган, маъсум аёлларнинг гагига ҳилолдай қилиш ва
ган чакноқ кўзлари ялтирарди. Қайвқи қарайди, қўйи-
тош, мовий соя ва қадимий деворларнинг қиррали қўйи-
ларидан бошқа нарсаларни кўрмайсиз... Қўйи-
ўхшаган бирорта ҳовлида трубка чекаётган ялми ва
бадқовоқ бир киши катта қайиқ тузатиётган бўлади.
Олидан кўшиқ эшитилар, жарлардан эса унинг эки қа-
доси келарди. Бозорларда одамлар катта соявоқлар та-
гида савдо қилишарди. Қуроллар ялтираши, рағи-лиги
либослар, кўзларни камаштирувчи гуллар ва ўқ-ўлан-
ларнинг хушбўй ислари худди тушдагидай юреник туш-
ган севги ва висол дамларини эслатиб, қалбни дилти-
қилади. Гавань — труба тозаловчи йигит қаби исқирт.
Беҳисоб елканлар, уларнинг сокинлиги, ажойиб тепа.
мовий сув, қоялар, бепоён океан кўзга ташланган. Тўн —
юлдузларнинг сеҳрли ёгини, қайиқлардан янграган қаҳ-
қаҳалар... Лисси — мана шундай шаҳар».

Мен бу китобни гуллаган Киев каштанининг соясида
ўқирдим. Ажиб тушга ўхшаган бу китобнинг охирида
етмагунимча бошимни кўтармадим.

Шунда мен ноғиҳон шамол жилосини, денгизнинг

шўртак иссиқ ҳидини, Лиссини, аёлларнинг кўзларини, олов сели пуркаган тор кўчаларни, атрофида оқ чиганокларнинг қолдиқлари ётган сариқ тошни, кўкка ўрлаётган учқур булутларнинг оч пушти ранг дудини соғиниб қолдим. Йўқ! Мен фақатгина соғинмас, балки ана шуларнинг барини ўз кўзим билан кўриб, эркин денгиз ҳаётига бемалол шўнғиш истаги иштиёқида ёнардим.

Шунда мен бу ажиб дунёнинг қандайдир айрим жойлари кўзимга танишлигини эслади. Номаялум адиб Грин уларни бир саҳифага тўплаган эди. Бироқ мен буларнинг барини қаерда кўрган эдим?

Ҳа, эсладим. Буларни, албатта, бамисоли мовий денгизлар устидаги кўзни қамаштирувчи ёрқин қуёш сари бўй чўзган ва унга осмон каби мовий соялар қанотини ташлаган Севастополда кўрганман. Севастополнинг бу ажойиб хусусиятларининг бари Грин асарининг саҳифасига жо бўлганди.

Мен китобни ўқишда давом этарканман, матрослар қўшиғини учратиб қолдим:

Олисда ялтирар жанубий Крест,
Компас ҳам уйғонар илк шабададан,
Тангри, кемаларни сақларкан албат,
Утар бизларнинг ҳам гуноҳимиздан!

Уша вақтларда мен Грин ҳикоялари учун ашулаларни ҳам ўзи тўқишини билмасдим

Одамлар ичкиликдан, қуёш ёғдусидан, ажиб шодиёнадан, ўзининг ажиб ва намхуш гўшалари сари толмай етакловчи ҳаёт саҳийлигидан ва ниҳоят «юксак туйғу»дан сархуш бўладилар.

Грин ҳикояларида буларнинг бари мавжуд эди. Улар кишини дим шаҳардан чиққанингдан кейин юзга уриладиган оромбахш шабада сингари сархуш этарди.

Мен Грин билан шу тариқа танишдим. Грин рус, уни

Александр Степанович Гриневский деб аташларини билганимдан кейин, бунга унча ҳайрон бўлмадим. Балки бу Грин ўша пайтлардаёқ мен учун нақ Қора денгизчи, адабиётда Багрицкий ва Катаев ҳамда бошқа кўп Қора денгизчи ёзувчилар мансуб бўлган авлод вакили сифатида маълум эканидан шундай бўлгандир.

Гриннинг таржимаи ҳолини, унинг санғи ва ўлгидай дайди ҳаёт кечирганини билганимдан кейин ажабландим. Индамас ва кулфатлар адо қилган бу одам аянчли ҳаёт кечирганига қарамай, ўзида тасаввурнинг қудратли ва мусаффо инъомини, инсонга бўлган ишончни ва уятчан табассумни сақлаб қола олганлиги жуда ҳайратланарли эди. У ўзи ҳақида «доимо супуриндилар ва пастак уйларнинг ахлатлари устида булутли манзара кўрдим» деб бежиз ёзмаган эди.

У ўзи ҳақида француз ёзувчиси Жюль Ренарнинг: «Менинг ватаним — энг гўзал булутлар сузадиган жойлардир» деган сўзларини тўла ҳуқуқ билан айтса бўлади.

Агар Грин бизга фақат «Алвон елканлар» деган насрий достонини қолдириб, оламдан ўтганида ҳам, бу асарнинг ўзиёқ уни инсон қалбини камолотга чорлаши билан ҳаяжонга соладиган ажойиб ёзувчилар қаторига кўймоқ учун кифоя қиларди.

Грин ўзининг барча асарларини орзуларини оклаш учун ёзди. Бунинг учун биз ундан миннатдор бўлмоғимиз даркор. Биз интилаётган келажак инсоннинг енгилмас хусусияти бўлган орзу қилиш ва сева билиш укувидан тугилганлигини биламиз.

ЭДУАРД БАГРИЦКИЙ

Эдуард Багрицкийнинг биографлари ўз ишларида кўп қийинчиликларга дучор бўлажаклар, ўшанда «азоб

нималигини билажаклар». Чунки Багрицкий биография-сини батафсил ёзиш мушкулдир.

Багрицкий ўзи ҳақида ёлгон нарсаларни қойил қилиб айтганидан қайси бири рост, қайси бири ёлгонлигини ажратиб бўлмасди. Бунда ҳақиқатни ва уйдирмани аниқлаб бўлмайди.

Шу вайдан, бундай хайрсиз иш қилишнинг умуман ҳожати йўқ, деб ўйлайман. Багрицкий тўқиган ёлгонлар биографиясининг характерли қисми эди. Унинг ўзи ҳам буларга жуда-жуда ишонарди.

Қўй кўзлари доимо кулиб боқувчи ва овози ширали бўлган бу шоирни ана шу ёлгонларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Эгей денгизининг соҳилида қувноқ ва ишчан кишиларнинг «левантияликлар» деган ажойиб қабиласи яшайди. Бу қабила турли халқлар — греклар ва турклар, араблар ва яҳудийлар, суряликлар ва италияликлар вакилларидан иборат.

Совет Иттифоқида «левантияликлар» бор. Булар ҳам турли халқларнинг фарзандлари, бироқ бир хилда қувноқ, шўх, дадил, Қора денгизни, порт ҳаётини, «она Одессаларини», абрикос ва қовунларни, соҳилдаги рангбаранг ҳаётни жондан ортиқ севадиган «Қора денгизликлар»дир.

Эдуард Багрицкий ҳам ана шу қабилага мансуб эди.

У дам Херсон қайиғида келаётган танбал матросни эслатар, дам одессалик қуш тутар «бола»га ўхшар, дам Котовский отрядидаги ҳеч нарсадан тап тортмайдиган жангича ўхшаб кетса, дам Тиль Уленшпигелнинг худди ўзи бўларди.

Бу кишининг яхлит ва жозибали характери гўё ана шу бир-бирига ёпишмайдиган хусусиятлардан ташкил топган, улар ёнига поэзияга бўлган чуқур муҳаббат ва улкан поэтик эрудиция ҳам қўшилган эди.

Мен Багрицкий билан биринчи дафъа Одесса портидаги тўлқин тўсарда учрашдим. Уша кезларда Багрицкий «Тарвуз ҳақида поэма»сини эндигина ёзган эди. Бу асар туйғу ва сўзларининг шираси жиҳатидан ажойиб бўлиб, унга пўртанали Қора денгиз тўлқини сачрагандай эди.

Багрицкий икковимиз денгизга ўзнутар узун симни ташлаб, бичок ва барабулка¹ овлардик. Очаководан тарвуз ортиб келаётган, елкаларига ямоқ солинган қора қайиқлар ёнимиздан ўтиб турарди. Енгил шамол турганда қайиқлар чайқалиб, бортигача сувга ботар ва те-варак-атрофига кўпик сачратарди.

Багрицкий бўлса шўртанг лабларини ялаб, ҳарс-ҳарс қилганича «Тарвуз ҳақида поэма»сини овоз чиқариб ўқирди.

Поэмада тасвирланишича, қиз қирғоқдан тўлқин улоқтирган ва юрак сурати солинган тарвузни топиб олади. Тарвуз ҳалок бўлган кемадан қолган бўлса керак чамаси.

Кўлга олдинг, дея, менинг юрагим,
Айтмоққа бу ерда топилмас ҳеч ким.

Багрицкий истаган шоирингизнинг шеърларини жон деб ёддан ўқирди. У шеър ўқиганда яхши таниш бўлган мисралар ҳам янгича, жарангдор оҳанг касб этарди. Мен Багрицкий билан танишгунимча ҳам, ундан кейин ҳам бунақа шеър ўқийдиган одамни учратмадим.

Багрицкий шеър ўқиганда шеърдаги ҳар бир сўз ва бандлар кишининг вужудини жимирлатадиган даражада таъсирчанлик касб этарди. У Бернснинг Джон Арпа Уруги ҳақидаги кўшигини ўқийдими, Блокнинг «Донна Анна»сиини ёки Пушкиннинг «Олис Ватаи қирғоқлари-

¹ Баллиқ турлари.

га» мисраси билан бошланадиган шетрини ўқийдимми — бари бир киши йнгидаи ўзини араиғ тийиб, қимтинмай тинглай олмасди.

Багрицкий билан портдан чиқиб Греклар бозорига бордик. У ердаги чайнаяда чойга сунъий қанд, бир бурда қора нон ва оқ пишлок қўшиб сотиларди. Биз эрталабдан бери туз тотмагандик.

Ўша пайтларда Одессада бир гадой бўларди. У садакани бошқача олиши билан бутун шаҳарга кўрқув соларди. Гадой одамларга бош эгиб, қалтирок қўлини чўзиб: «Раҳмдил жаноблар! Майиб-мажруҳлигимга эътибор беринглар!» — демасди.

Йўк, у бундай дейдиган гадойлардан эмасди. Баланд бўйли, оппоқ соқоли, кўзлари склероз касали билан оғриган бу чол фақат чайнаяларда юрарди. У остонага кадам қўймасиданоқ овозининг борица хўрандалар бошига лаънат тошларини ёғдиришга киришарди.

Одессаликларнинг айтишича, лаънат тошлари ёғдиришнинг устаси фаранги бўлган инжилдаги пайғамбар Иеремий ҳам унинг олдида ип эшолмай коларкан.

— Виждонларинг қайда қолди, сизлар одамсизлар ўзи, ё одам эмасмисизлар?! — чол шундай деб шовқин соларди-ю, ўша заҳоти ўзининг дабдабали саволига ўзи жавоб берарди. — Пинакларингни бузмай ёғли оқ пишлок еб ўтирганларингдан кейин қанақасига одам бўласизлар. битта қари одам бўлса туз тотмай эрталабдан бери ичи бўш бочкадай оч юрибди! Қимларга ўхшаб кетганларингни туккан оналаринг қани энди бир кўрса, шунака сурбет бўлиб колганларингни кўрса тозаям суюнарди-да. Хўш, нега тесқари қараяпсиз, ўртоқ? Қулоғингиз қар эмас-ку! Ундан кўра қари ва оч одамга ёрдам қилиб, ифлос виждонингизни тинчитинг!

Бу гадойга ҳамма хайр берарди. Унинг сиқувларига

ҳеч ким дош беролмасди. Айтишларига караганда, у топган пулига туз олиб сотарди.

Чайнаяда бизга чой билан бирга ҳўл латтага ўралган оқ пишлок ҳам беришди. Пишлок одамнинг милкига тегарди.

Шу пайтда гадой чайнаяга кириб, остонадан турибок лаънат тошларини ёғдира бошлади.

— Аҳа,— деди Багрицкий уни яниб.— У энди қўлга тушганга ўхшаб қолди. Қани, яқинлашсин-чи! Қани яқинроқ келиб кўрсин-чи! Қани бунга юраги бетласин-чи!

— Хўш, ўшанда нима бўлади?— сўрадим мен.

— Унга жуда ёмон бўлади,— жавоб берди Багрицкий.— Жуда ёмон бўлади-да! Қани столимизга яқин келиб кўрсин-чи!

Чол биз томон ҳайикмай яқинлашарди. Ниҳоят у ёнимизда тўхтаб, кутурган кўзларини оқ пишлокка бир неча секунд тикиб тураркан, томоғида нимадир қилтиллаб кетди. У ортиқ даражада газабланганидан гапиролмай бўғилиб қолган бўлса керак. Бироқ шунда ҳам у томоқ кириб олиб, шанғиллашга тушди.

— Бу йигитларнинг виждони қачон уйғонаркин? Буларнинг оқ пишлокни шоша-пиша ейишларини четдан томоша қилсангиз. Бахтсиз чолга ярми у ёқда турсин, акалли чорагини ҳам берайлик дейишмайди-я!

Багрицкий ўрнидан туриб, кўлини кўксига қўйди-да, чолнинг заҳил башарасидан кўзини узмай йиғламсираган ва аянчли овозда ўқиди:

Азизим, огайним, ҳорғин, серкулфат дўстим,
Ким бўлма ўзингин ерга урмагин.

Гадой қаққайиб қолди. У Багрицкийдан кўз узмасди. Кейин кўзлари олайиб кетиб, аста-секий орқасига тисарила бошлади-да, Багрицкий шеърнинг «Ишон, пайти

га» мисраси билан бошланадиган шетрини ўқийдими — бари бир киши йиғидан ўзини аранг тийиб, қимтинмай тинглай олмасди.

Багрицкий билан портдан чиқиб Греklar бозорига бордик. У ердаги чайнаяда чойга сунъий қанд, бир бурда кора нон ва оқ пишлоқ кўшиб сотиларди. Биз эрталабдан бери туз тотмагандик.

Уша пайтларда Одессада бир гадой бўларди. У садакани бошқача олиши билан бутун шаҳарга кўркув соларди. Гадой одамларга бош эгиб, қалтирок кўлини чўзиб: «Раҳмдил жаноблар! Майиб-мажруҳлигимга эътибор беринглар!»— демасди.

Йўқ, у бундай дейдиган гадойлардан эмасди. Баланд бўйли, оппоқ соқолли, кўзлари склероз касали билан оғриган бу чол фанок чайнаяларда юарди. У остонага кадам кўймасиданок овозининг борича хўрандалар бошига лаънат тошларини ёғдиришга киришарди.

Одессаликларнинг айтишича, лаънат тошлари ёғдиришнинг устаси фаранги бўлган инжилдаги пайгамбар Иеремий ҳам унинг олдида ип эшолмай коларкан.

— Виждонларинг қайда колди, сизлар одаммисизлар ўзи, ё одам эмасмисизлар?!— чол шундай деб шовқин соларди-ю, ўша заҳоти ўзининг дабдабали саволига ўзи жавоб берарди.— Пинакларингни бузмай ёғли ок пишлоқ еб ўтирганларингдан кейин қанақасига одам бўласизлар, битта қари одам бўлса туз тотмай эрталабдан бери ичи бўш бочкадай оч юрибди! Кимларга ўхшаб кетганларингни тукқан оналаринг кани энди бир кўрса, шунака сурбет бўлиб колганларингни кўрса тозаям суюнарди-да. Хўш, нега тесқари қараяпсиз, ўртоқ? Қулогингиз кар эмас-ку! Ундан кўра қари ва оч одамга ёрдам қилиб, ифлос виждонингизни тинчитинг!

Бу гадойга ҳамма хайр берарди. Унинг сиқувларига

ҳеч ким дош беролмасди. Айтишларига қараганда, у топан пулига туз олиб сотарди.

Чайнаяда бизга чой билан бирга ҳўл латтага ўралган оқ пишлок ҳам беришди. Пишлок одамнинг милкига тегарди.

Шу пайтда гадой чайнаяга кириб, остонадан турибок лаънат тошларини ёғдира бошлади.

— Аҳа,— деди Багрицкий уни яниб.— У энди қўлга тушганга ўхшаб қолди. Қани, яқинлашин-чи! Қани яқинроқ келиб кўрсин-чи! Қани бунга юраги бетласин-чи!

— Хўш, ўшанда нима бўлади?— сўрадим мен.

— Унга жуда ёмон бўлади,— жавоб берди Багрицкий.— Жуда ёмон бўлади-да! Қани столимизга яқин келиб кўрсин-чи!

Чол биз томон ҳайиқмай яқинлашарди. Ниҳоят у ёнимизда тўхтаб, қутурган кўзларини оқ пишлокқа бир неча секунд тикиб тураркан, томоғида нимадир килтиллаб кетди. У ортиқ даражада ғазабланганидан гапиролмай бўғилиб қолган бўлса керак. Бироқ шунда ҳам у томоқ кириб олиб, шанғиллашга тушди.

— Бу йигитларнинг виждони қачон уйғонаркин? Буларнинг оқ пишлокни шоша-пиша ейишларини четдан томоша қилсангиз. Бахтсиз чолга ярми у ёқда турсин, ақалли чорагини ҳам берайлик дейишмайди-я!

Багрицкий ўрнидан туриб, кўлнини кўксига кўйди-да, чолнинг заҳил башарасидан кўзини узмай йиғламсираган ва аянчли овозда ўқиди:

Азизим, огайним, ҳорғин, серкулфат дўстим,
Қим бўлма ўзингни ерга урмагин.

Гадой қаққайиб қолди. У Багрицкийдан кўз узмасди. Кейин кўзлари олайиб кетиб, аста-секий орқасига тисарила бошлади-да, Багрицкий шеърнинг «Ишон, пайти

келиб, ўлар Ваал ҳам» деган жойига етганда, стулни ағанатиб, тиззалари қалтираганча чайнаядан қочиб чиқиб кетди.

— Мана, кўрдингизми?— деди Багрицкий жиддий оҳангда,— Надсонга ҳатто одессалик гадоёллар ҳам дош беролмайди.

Чайнаядагилар хахолаб кулишарди.

Багрицкий кун бўйи қурук лиман ортидаги даштда йўқолиб кетиб, тузокда қуш тутарди.

Унинг Молдаванка кўчасидаги оқланган хонасида патлари тўкилган ўнларча қуш солинган қафаслар осилиб турарди. У мана шу қушлари, айниқса журба дегани билан жуда мактанарди. Булар бошқа ҳамма қушлар каби патлари тўкилган кўримсиз дашт тўрғайлари эди.

Қушларнинг қафасларидан меҳмонлар ва уй эгасининг бошига донларнинг пўсти тўкилиб турарди.

Багрицкий қушларнинг дон-дунига бор пулини сарф қиларди.

Одесса газеталари унга жуда оз пул беришар, ажойиб шеърларига беш-ўн сўм тўлашарди. Бир неча йилдан кейин бу шеърлар бутун ёшларимизга етиб бориб ёд олинарди.

Багрицкий ўзига тўланаётган ҳақни тўғри деб ҳисобларди. У ўз асарларининг чинакам баҳосини билмас, амалий ишларда ҳам жуда тортинчоқ эди. У Москвага биринчи марта келганида ҳеч қачон нашриётлар ва редакцияларга бир ўзи бормас, «дадил бўлиш учун» дўстларидан битта-яримтасини бирга оларди. Шунда музокараларни асосан дўсти олиб борар, ўзи эса индамай кулиб ўтираверарди.

Багрицкий Москвага келиб Обиденная кўчасидаги мен турган подвалга бош сукқан заҳоти «уйингиздан жилмайман» деб огоҳлантирди. Дарҳақиқат бир ой ичида у шаҳарга бор-йўғи икки марта чиқди. Қолган вақт-

ларда эса катда турклар каби чордана куриб, зикиа-фаслик касалидан йўтала-йўтала ўтираверарди.

Катнинг ҳамма ёғини китоб, бировларнинг қўл ёзмалари ва бўш папирос қутилари босиб кетарди. Багрицкий шеърларини бўш папирос қутиларига ёзарди. Гоҳо уларни йуқотиб қўяр, бироқ бунга кўп хафа бўлиб юрмасди.

Орадан кўп ўтмай у Москвага бутунлай кўчиб келди ва кушлар ўрнига катта аквариумда балик сақлай бошлади. Унинг хонаси сув ости оламига ўхшарди. У диванда хилма-хил балиқларга тикилиб, соатларча ўй суриб ўтира оларди.

Одессадаги тўлкин тўсардан ҳам чамаси худди шунга ўхшаган сув ости олами кўриниб турарди. У ерда ҳам сув ости ўтларининг маржонларга ўхшаган поялари чайқалиб турар, мовий медузалар денгиз сувини енгил чайқатиб шошилмай сузиб ўтишарди.

Багрицкий, ўзи айтгандай, поэзиянинг яна бир канча машаққатли чўккиларини забт этишга тайёр бўлмай, кўп кезишга улгурмай эрта ўлиб кетди.

Унинг тобути ортида кавалерия эскадрони борганида гранит йўлдан отларнинг дуқури эшитилиб турди. Шунда «Опанас ҳақидаги қисса» ҳам, Котовскийнинг «оқ канд каби чакнаган» оти ҳам, Багрицкийнинг кўлидан тутиб чангли йўлларда унга ҳамкорлик қилган серкўламан дашт поэзияси, «Игорь жангномаси» ва Тарас Шевченконинг меросхўри бўлган, чалов исидек ўткир, денгиз соҳилидаги киздек офтобда қорайган, жонажон Қора денгиздан эсувчи оромбахш «левант» сингари шўх поэзия ёдимга тушди.

ДУНЁНИ КЎРИШ САНЪАТИ

Тасвирий санъат инсонни тамоша қилиш ва кўришга (бу турли нарсалар бўлиб, бир-бирига онда-сонда мос, монанд келади) ўргатади. У ана шу хусусияти туфайли кишида масъум туйғуни жонли ва мустаҳкам сақлайди.

Александр Блок

Инсон ўз ҳаётида ҳеч қандай роль ўйнамайдиган нарсалар — тугиб бўлмайдиган ойнадаги акс, экин битмайдиган тик қоялар, осмоннинг ажойиб ранги қаршида лол қолади.

Джон Рескин

Оламда шундай аниқ ҳақиқатлар борки, улар кўпинча танбаллигимиз ёки нодонлигимиз касридан фаолиятимизга ҳеч қандай наф кўрсатмай ўзини пинҳон тутати.

Ана шундай аён ҳақиқатлардан бири ёзувчилик маҳоратига, айниқса прозаиклар ишига тааллуқлидир. Бу санъатга туташ барча соҳалар — поэзия, тасвирий санъат, архитектура, ҳайкалтарошлик ва музика прозанинг маънавий оламини ниҳоят даражада бойитиб, унинг прозасига айрича жило бахш эта олишидан иборатдир. Шундай тақдирда ёзувчининг прозаси тасвирий санъатнинг нур ва бўёқлари, поэзиясига хос бўлган ширали сўзлар, архитектуранинг мутаносиблиги, ҳайкалтарошликка хос бўлган кабариклик ва чизикларнинг равшанлиги, музиканинг ритми ва мусикийлиги билан лиммо-лим тўлади.

Буларнинг бари прозанинг қўшимча бойликлари, бамисоли унинг қўшимча рангларидир.

Мен поэзия ва тасвирий санъатни севмайдиган ёзувчиларга ишонмайман. Булар нари борса бирмунча танбал ва баландпарвоз, бўлмаса нодон кишилардир.

Ёзувчи, албатта, агар даққи эмас, балки мастер, ҳаётдан Америка резинкасини чайновчилардай зўр бериб наф кўришдан бошқани ўйламайдиган обиватель эмас, балки бойлик яратувчи бўлса, у оламни кўра олиш доирасини кенгайтирувчи ҳар бир нарсадан мутлақо юз ўгирмайди.

Кўпинча шундай ҳоллар ҳам бўладики, одам биронта ҳикоя, повесть ёки ҳатто каттагина романни ўқиб чиқса ҳам, хотирасида асардаги сояни эслатувчи кишиларнинг югур-югуридан бўлак ҳеч нарса қолмайди. Бу асарлардан инсонлар образини қанчалик изласанг ҳам тополмайсан, чунки автор уларга жиндай бўлса-да, ҳаётийлик бахш этмаган бўлади.

Шунинг учун ҳам ана шу ҳикоялар, повестлар ва романларнинг воқеалари бўёқ ва нурлардан маҳрум бўлган қандайдир совук кунда автор томонидан кўрилмаган, фақат номи айтилган, шунинг учун биз китобхонларга кўрсатилмаган нарсалар муҳитида содир бўлади.

Бу асарлар замонавий мавзуларда бўлишига қарамай, кўпинча ясама кўтаринкилик билан ёзилганлиги учун улардан ожизлик нафаси уфуриб туради. Уларнинг авторлари ясама кўтаринкилик билан қувончни, айниқса меҳнат нашъасининг ўрнини босмоқчи бўладилар.

Асарнинг бундай зерикарли бўлишига унинг эмоционал қашшоқлиги ва авторнинг саводсизлиги эмас, балки унинг хира нигоҳи сабабчидир.

Бундай повесть ва романларни дим ва чангиган хонанинг елимланган деразаси сингари уриб очгинг келадди. Шунда ўша ойнанинг чил-чил бўлиши ва ичкарига ташқаридан шамол, ёмғир овози, болалар қий-чуви, паровозларнинг чинқириви, кўчаларнинг нам ялтираши —

хуллас ҳаёт бундай караганда бетартиб кўринган, бироқ гўзал, ранг-баранг нурлари, бўёқлари ва шовкин-сурони билан ёпирилиб киришни истайсан киши.

Бизда гўё кўрлар томонидан ёзилганга ўхшаган китоблар анчагина бор. Улар кўзи очиқ одамларга мўлжалланганидан, бутун бемаънилик ҳам ана шундадир.

Ҳаётдаги нарсаларни кўра билиш, «кўрлик»дан қутулиш учун теварак-атрофга разм солишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Кўра билишга ўрганмоқ керак. Кишиларни ва тупрокни севган одамгина кўра олади. Агар ёзувчи совуқкон бўлса, оқибат натижада унинг прозаси саёз ва рангсиз бўладики, бу ноҳаётниликнинг даҳшатли аломатидир. Бироқ бу гоҳо ёзувчи маданиятининг етарли эмаслигидан шоҳидлик берувчи белгидан бошқа нарса эмас. Бу тузатса бўладиган ишдир.

Бизни нур ва бўёқларни кўриш ва ўзлаштиришга расомлар ўргатишлари мумкин. Улар бизга караганда яхшироқ кўра оладилар. Улар кўрилган нарсани эслаб қола оладилар.

Ёш ёзувчи бўлган пайтимда бир рассом менга шундай деган эди:

— Сиз, азизим, ҳали ҳам аниқ кўра олмас экансиз. Ҳаётдаги нарсаларни анча хира, дағалроқ кўраркансиз. Ҳикояларингизга караганда фақат асосий рангларни ва нарсаларнинг устидаги қуюқ бўёкни пайқаркансиз, рангларнинг ўзгариши ва жилоси сиздан қандайдир бир нарсага қоришиб кетаркан.

— Нима ҳам қила олардим! — дедим ўзимни оқлаб. — Кўзимга шундай кўринди-да.

— Бўлмағур гап! Яхши кўра билмоқ — удаласа бўладиган иш. Эринмай ўз нигоҳингиз устида ишланг. Нигоҳингизни, мен сизга айтсам, созланган тордай тунинг. Сиз, буни албатта ўз бўёғи билан қоғозга туширишим керак, деган ўйни хаёлингиздан чиқармай, нарса-

ларга қарашни бир ёки икки ой синаб кўринг. Трамвайда ҳам, автобусда ҳам, қаерда бўлманг одамларга шундай кўз билан қаранг. Шунда икки-уч кун ўтгандан кейин шу чоққача одамлар қиёфасида ҳозиргина пайкаган нарсангизнинг ўндан бирини ҳам кўра олмаганингизга ишонч ҳосил қиласиз. Икки ой ўтгандан кейин эса кўришга ўрганиб оласиз. Шундан сўнг бунга ўзингизни мажбур этишга ҳожат ҳам қолмайди.

Мен рассомнинг айтганини қилдим. Шундан сўнг дарҳақиқат инсонлар ва нарсаларни энди илгаригидек юзаки ва шоша-пиша кўрмасдим, улар кўзимга анча ажойиб кўрина бошлаганди.

Мен шу чоққача вақтимни бемаъни сарфлаб келганимга жуда ачиниб қолдим. Ўтган йиллар ичида мен ажойиб нарсаларни кўра олишим мумкин эди! Қанчадан-қанча қизиқарли нарсалар қайтмас бўлиб мендан узоклашди, уларни энди жонлантириб бўлмасди!

Бу менинг рассомдан олган биринчи сабоғим эди. Иккинчи сабоғим ундан дурустроқ бўлди.

Куз кунларидан бирида Москвадан Ленинградга йўл олдим. Мен Ленинградга Калинин ва Белогое орқали эмас, балки Савеловский вокзалидан поездга ўтириб, Калязин ва Хвойная орқали борардим.

Москвалик ва ленинградликларнинг кўпчилиги шундай йўл борлигини ҳатто билмасди ҳам. Бу йўл гарчи олисроқ бўлса ҳам Белогое орқали ўтадиган одатдаги йўлга қараганда яхшироқдир. Яхшилиги шундаки, у дашт ва серўрмон жойлардан ўтади.

Ўшанда менга кўзлари қисик, бироқ ўйноқи, пакана одам ҳамроҳ бўлиб қолди. У бесўнакай кийинган, мойли бўёқлар ва сирланган сурп ўрамларини олиб кетарди.

Бундан унинг рассом эканлигини дарров пайкаб олса бўларди.

У ёқ-бу ёқдан гаплашдик. Шунда ҳамроҳим Тихвин шаҳри яқинига кетаётганлигини, у ерда ўрмон қоровули бўлиб ишлайдиган ошнаси борлигини, бу ошнасининг ўрмон чеккасидаги уйда туриб, куз манзарасини чизмокчи эканлигини айтди.

— Нега жуда олислаб Тихвин яқинига кетяпсиз?— сўрадим мен.

— У ерда кўнглимга ёқиб қолган бир жой бор,— деди рассом менга ўзини яқин тутиб.— Жоймисан жой-да! Бунака жойни ҳеч қаердан тополмайсиз. Тоғ теракзорнинг нақ ўзи! Онда-сонда сийрак ўсган арчалар ҳам кўзга чаланиб қолади. Тоғ терак кузги табиатга шунанганги зеб берадики, бунга бошқа ҳеч қандай терак кодир эмас. Унинг япроғи хилма-хил товланади. Алвон, лимон, бинафша ранг ва ҳатто зар ҳалли кора рангларда кўзга ташланади. Қуёш чиққан пайтда кўрсангиз бамисоли ажойиб гулхан дейсиз. Урмонда кишгача расм чизаман, кейин фин кўрфазига, Ленинграднинг нариги ёғига кетаман. Билсангиз, Россиядаги кировнинг зўри ўша ерда бўлади. Бунака кировни бошқа ҳеч қаерда кўрмаганман.

Мен шунда ҳамроҳимга ҳазиллашиб, шунча нарсани биларкансиз рассомларга қаерда ниманинг расмини чизиш учун қимматли саёҳатнома тузсангиз ҳам бўлар экан, дедим.

— Бўлмасам-чи!— деди рассом жиддий.— Буни тузиш қийин эмас. Бироқ бундан наф чиқмайди. Унда ҳозир ҳар бири ўзича чироғли нарса ахтариб юрган рассомлар бир ерда уймалашиб қолишади. Сизга айтсам, бундан ёмонни йўқ.

— Нега энди?

— Юртимизнинг хилма-хил томоилари кўп. Рус туп-

роғи гўзалликларга шунақанги бойки, улар барча рас-
сомларга минг йилларга ҳам етади. Бирок мен сизга
айтсам,— деди рассом хавотирга тушгандай,— негадир
одам ерни анча поймол ва таркана қияпти. Ер гўзали-
ги эса бизнинг ижтимоий ҳаётимизда муқаддас ва буюк
нарсадир. Бу бизнинг кўзлаган мақсадларимиздан бири-
дир. Сизни билмайману, лекин мен бунга аминман. Буни
тушунмай туриб одам қандай қилиб илғор бўла олади.
Кундузи пинакка кетувдим, кўп ўтмай ҳамроҳим
уйғотди.

— Мендан жаҳлингиз чиқмасин,— деди хижолат тор-
тиб,— яхшиси, ўрнингиздан туринг. Жуда ажойиб ман-
зара бўляпти. Сентябрьда гулдурак, каранг-а!

Мен деразага карадим. Жануб томондан осмоннинг
ярмини тўлдириб оғир ва баланд булут кўтариларди.
Уни чакнаётган яшинлар ларзага соларди.

— Ё ажаб!— рассом завқ билан қичқирди.— Мано-
вининг сербўёклигини каранг. Гарчи Левитан бўлсанг
ҳам бунақанги нурланишни мутлақо чизолмайсан.

— Қанақа нурланишни?— сўрадим мен ганғиб қолиб.

— Ё тавба!— рассомнинг жаҳли чиқиб кетаёзди.—
Қаёққа қараяпсиз ўзи? Ҳув ана, кўряпсизми — у ерда
ўрмон жуда қоронғи, гўшанинг ўзи. Унга ҳозир булут-
нинг сояси тушди. Ундан нарироқда оч сарик ва кўким-
тир доғлар кўзга ташланыпти. Бу булут ортига беркин-
ган кўёш нурлари. Нарироқни кўёш бошдан-оёқ ёрит-
япти. Кўряпсизми? Бамисоли ҳаммаси ҳамма томонлама
қизил олтиндан қуйилгандай. Худди зарҳал гулли де-
ворга ўхшайди. Ённки уфқ бўйлаб, ўзимизнинг Тихвин-
даги зардўз чеварлар тиккан плат ташлаб қуйилгандай.
Энди яқинроққа, манови арча қаторларига каранг. Игна-
барглардаги буғдой ранг жилони кўряпсизми? Бу ўрмон-
даги олтин девор ўрмонга ўз шуъласини социяпти. Ана

шу кўраётганингиз шуъланинг акси. Буни чизиш кийин, кўпол чиқариб кўйиш мумкин. Хув анови хира шуълани кўрјасизми. Бу шундай латофатли нурланишки, уни расмда бера олиш учун кишининг кўли хотиржам ва юрагига содиқ бўлиши керак.

Рассом менга қаради-да, кулиб юборди.

— Кузги ўрмонда акс этган нурнинг кучини қаранг-а! Купемиз ҳам шафақ кўйнига чўмгандай. Хусусан чеҳрангиз ҳам шундай. Қани энди сизни ана шундай ҳолдаги расмингизни ишласа. Афсуски, бу бир дақиқалик ҳол.

— Рассомларнинг иши бир дақиқалик нарсаларни асрлар бўйи тўхтатиб қолишда-да,— дедим мен.

— Ҳаракат қиламиз,— деди рассом жавоб бериб.— Ана шу бир дақиқалик нарсани ҳозиргидай ғафлатда колмасак албатта уддалаймиз. Очиғини айтганда, рассом ҳеч қачон бўёк, сурп ва мўйқаламидан ажралмаслиги керак. Сиз, ёзувчиларга маза. Бу бўёқларнинг ҳаммасини хотирда сақлайсиз. Қаранг-а, ановиларнинг бари қанчалик тез ўзгаряпти. Ўрмоннинг дам нурга, дам зулматга чўмаётганини қаранг!

Қора булутнинг олдидаги увада булутлар биз томон жадал сузар ва бу билан ердаги барча бўёқларни айқаш-уйқаш қилиб юбормоқда эди. Ўрмон кенгликларида қизғиш ва ол, яшил, алвон ранглар ва кўкимтир қоронғиликнинг айқаш-уйқашини бошланди.

Айрим қайинларга аҳён-аҳёнда булутни ёриб ўтган куёш нури тушар, шунда қайинлар мисли олтин машғаллардай бирин-кетин ловуллаб, ўша заҳотиёк сўнишарди. Момакалдирок хабарчиси бўлмиш шамол гувиллаб келиб, бўёқларнинг айқаш-уйқашини тезлаштиради.

— Осмонни, қаранг осмонни!— қичқирди рассом.— Бир кўринг! Нималар қилаётганини бир кўрсангиз-чи!

Қора булут кул ранг тутун янглиғ буралиб, тез пастларди. Унинг барча катлами бир хил тусда эди. Бирок яшин ҳар чақнаганда, унда сарғимтир ва кўркинчли қуюнлар, кўкимтир ғорлар ва илон изи ёриқлар кўзга ташланар, уларни оч пушти хира нур ичдан ёритиб турарди.

Булут қаърида чақнаётган яшин мис ранг алангада кўзга ташланарди. Ерга яқинроқ жойда, булутлар билан ўрмон оралиғида жала қуярди.

— Зўр-а!— рассом завқланиб қичқирди.— Бунақанги нарсани одам ҳадеб кўравермайди!

Рассом икковимиз купе деразасининг олдидан коридорга чикдик. Дераза пардалари шамолдан ҳилпирар ва нурларни липиллатарди.

Сел қуйди. Проводник шоша-пиша вагон ойналарини кўтарди. Деразалар ойнасидан ёмғир сиза бошлади. Уларнинг ортидаги нур сўнди, фақат жуда олисда, нақ уфқда ёмғир пардаси оралиғида ўрмоннинг сўнги олтин ранг чеккаси ялтиради.

— Бирор нарса эсингизда қолдими?— сўради рассом.

— У-бу қолди.

— Менинг эсимда ҳам фақат у-бу қолди,— деди рассом афсус-надомат билан.— Ёмғир тинсин, бўёқлар янада қуюклашади. Ушанда билсангиз қуёш нурлари дарахтларнинг ҳўл япроқ ва новдаларида жилва қилади. Айтмоқчи, булутли кунда ёмғир ёғишдан олдинги нурни бир кузатиинг-а. Ёмғиргача бир бошқа, ёмғир вақтида бир бошқа, ёмғирдан кейин жуда бошқача бўлади. Чунки япроқлар ҳавога заиф жило беради. Унинг жилоси сарғиш, енгил ва тафтли бўлади. Умуман айтганда, бўёк ва нурларни ўрганишнинг ўзи бир лаззат, азизим. Мен ўзимнинг рассомлик қисматимни ҳеч нарсага алишмайман.

Рассом кечаси мўъжазгина станцияда тушиб қолди.

У билан хайрлашгани платформага тушдим. Платформани керосин фонус ёритиб турарди. Олдинда эса паровоз пишилларди.

Менинг шунда рассомга ҳавасим келиб, у-бу ишларим борлигидан йўлда давом этишим ва бир неча кун бўлса ҳам шимол тарафда қололмаслигимдан жаҳлим чикди. Чунки бу ерда вересканинг ҳар бир бутоғи кишида шунчалар фикр уйғотардики, улар бир неча наслий дostonга бемалол етган бўлур эди.

Шу чоккача кўплар қатори юрак амри билан яшаш ўрнига фақат гўё кечиктириб бўлмайдиган ишлар билан банд бўлиб юрганимдан дилим бузилиб кетди.

Табиятдаги ранг ва нурларни фақат кузатишгина эмас, балки улар бағрида яшамок керак. Чунки санъатга киши қалбидан жой олган материалгина яроқли бўла олади.

Тасвирий санъатни билиш прозаикка шунинг учун ҳам муҳимки, у ранг ва нурларни кўра олиш ва севиб қолишга ёрдам беради. Унинг муҳимлиги яна шундаки, рассом картиналарини кўргандан кейин илгари пайқаманган нарсаларимизни кўриб, ҳайратлана бошлаймиз.

Француз рассоми Монэ Лондонга келиб, Вестминистер аббатлигининг биноси расмини чизган эди. Монэ Лондоннинг одатдаги туманли кунларида ишларди. Монэнинг картинасида бишонинг готик қуббалари туман орасидан аранг кўриниб туради. Бу картина зўр усталик билан яратилган.

Картина намоён қилинганда у лондонликларни саросимага солиб қўйди. Улар Монэ туманни қизғиш рангда тасвирлаганидан ниҳоятда ажабландилар. Нега деганда туман сарғишроқ тусда бўлиши ҳатто хрестоматиядан ҳам маълум эди.

Монэнинг шаккоклиги аввалига лондопликларнинг ғазабини келтирди. Бироқ жаҳли чиккан бу одамлар кўчага кадам кўйишлари биланоқ туманга кўзлари тушиб, илк марта унинг қизғиш рангда эканлигини пайқадилар.

Улар ўша заҳоти бунинг сабабини ахтаришга тушишди. Ниҳоят уларнинг бари, туманинг қизғиш туси тутуннинг сероблигига боғлиқ экан, деган фикрга келишди. Бундан ташқари, Лондондаги қизил ғиштдан қурилган уйлар ҳам туманга ана шундай ранг бахш.этар экан.

Хуллас нима бўлганда ҳам оқибатда Монэ ғалаба қилди. Ҳамма унинг картинасидан кейин Лондон туманини Монэ сингари кўрадиган бўлди. Монэга ҳатто «Лондон туманининг ижодкори» деган ном ҳам беришди.

Агар ўз ҳаётимга оид мисолларга мурожаат қиладиган бўлсам, мен Россиянинг ёғингарчиликдан кейинги ранг-баранг бўёқларга бой манзарасини Левитаннинг «Абадий осудалик узра» картинасидан кейин кўрдим.

Мен ўшангача ёғингарчиликни зерикарли рангда кўрдим. Мен, ёғингарчилик барча рангларни маҳв этиб, ерга хира парда тортганидан у киши қалбида нохуш ҳис уйғотади, деб ўйлардим.

Бироқ Левитан ана шу ҳазин манзарада қандайдир улугворлик, ҳаттоки тантанаворлик белгиларини кўрди ва ундан кўпгина мусаффо ранглар топди. Ўшандан бери ёғингарчиликни кўрганда эзилмайдиган бўлдим. Аксинча, мен ёғингарчилик пайтининг соф ҳавосини, бетни ловуллатадиган совуғини, дарёларга қўрғошин томчилари тушишини, булутларнинг оғир кўчишини тамоша қилишни яхши кўриб қолдим. Ниҳоят, ёғингарчилик пайтида киши ернинг оддий неъматлари бўлган иссиқ уй, рус печидаги олов, самоварнинг жиғиллаши, катга укувсизлик билан тўшалган қуруқ похол, аллалаб ёғаётган ёмғир ва ширин пинакнинг қадрига етасан киши.

Деярли ҳар бир санъаткор, у қайси даврнинг кишиси ва қанақа мактабга мансуб бўлишидан қатъий назар, бизга воқеликнинг янги-янги қирраларини очиб беради.

Мен Дрезден галереясини тамоша қилишга бир неча бор мушарраф бўлганман.

У ерда Рафаэлнинг «Сикстин мадоннаси»дан ташқари қадимий мастерларнинг кўплаб картиналари борки, улар олдида тўхташга киши юрагини ҳовучлаб туради. Бу картиналар кишини олдидан ҳеч кеткизмайди. Киши бу картиналарга соатлаб, ҳатто суткалаб тикилиши мумкин, қанча тикилсанг, қалбдаги нотаниш ҳаяжон шунча кучли мавжланаверади. У шу даражада вужудни забт этадики, киши йиғидан ўзини аранг тўхтатади.

Бунда кишининг кўзига ёш келишига сабаб нимада? Бунинг сабаби ана шу полотноларда туйғуларимизнинг пок, кучли ва олижаноб бўлишга мажбур этадиган руҳий баркамоллик ва даҳо қудратининг мавжудлигидир.

Ўзал нарсани тамоша қилганда киши қалбини қандайдир ҳаяжон босади, сўнгра киши ўзини руҳан енгил сезади. Шунда гўё ёмғир, шамолнинг хушбўй иси, яшнаган тупрок, ним қоронғи осмон ва севги тўккан кўз ёшлар олижаноб қалбимизга киради ва уни умрбод забт этади.

Импрессионистлар ўз асарларида нурга зўр бергандай бўлдилар. Улар очик ҳавода расм чизганларидан гоҳо бўёқларни атайлаб қуюқлаштирган бўлишлари мумкин. Бу эса уларни ўз асарларида ерни дабдабали рангда тасвирлашга олиб келади.

Ер байрам либосига ўралади. Бунда ҳам инсон шодлигига озгина бўлса ҳам шодлик кўша олувчи барча нарсалардаги сингари ҳеч қандай қусур йўқ.

Импрессионизм ўтмишнинг барча бойликлари қаторида бизга мерос қолган. Ундан воз кечиш — ўзни онгли равишда маҳдудлик сари итармоқ демакдир. Биз Рафа-

элнинг, гарчи бу гениал картина диний мавзуда бўлса ҳам «Сикстин мадоннаси»дан воз кечганимиз йўқ-ку. Новатор Пикассо, империссионистлардан Матисс, Ван-Гог ёки Гогеннинг биз учун нимаси хатарли? Ё уларнинг тантиликлар мустақиллиги йўлида мустамлакачи француз маъмурларига қарши курашган вакили хавфли-роқми?

Бу рассомлар ижодининг нимаси хавfli ё ёмон экан? Ажойиб рассомлар плеядасини башарият ва хусусан бизнинг маданиятимиз китобидан ўчириб ташлаш фикри қайси ҳасадгўй ва тақлидчи одамнинг миясига келиши мумкин?

Поездда рассом билан учрашгандан кейин Ленинградга келдим. Шунда яна қаршимда Ленинград майдонлари ва мутаносиб биоларининг тантанавор ансамбллари намоён бўлди.

Мен улар архитектурасининг сирини билмоқ учун узок тикилиб қолдим. Буларнинг сири, биолар амалда у қадар улкан бўлмасалар-да, кишида улуғвор иморат сифатида таассурот қолдиришида эди. Ажойиб иншоотлардан бири — Бош штаб биноси Қишқи саройнинг рўпарасида ёй каби жойлашган, унинг баландлиги тўрт қаватли уйдан ошмайди. Бироқ бу бино Москвадаги, истаган баланд қават биодан улуғворроқ кўринади.

Бунинг сири мураккаб эмас. Биоларнинг улуғворлиги уларнинг мутаносиблиги, гармоник прапорцияси ва безаклари — дераза бандлари, картуш ва нақшларининг сони унча кўп эмаслигига боғлиқдир.

Ана шу биоларга қараганингда яхши дид — бу аввало меёр ҳисси эканлигини тушунасан киши.

Менинг бу биолар қисмларининг мутаносиблиги, ортиқча нарсаларнинг, безакларнинг унча кўп бўлмаслиги, ҳар бир чизиғи кўриниб турган ва кишига чинакам лаззат бағишлайдиган соддалик қонунларининг бари

прозага ҳам бирмунча алоқадорлигига ишончим комил. Классик архитектура шаклларининг баркамоллигини севиб қолган ёзувчи ўзининг прозасидан вазмин ва бе-сўнақай композицияга мутлақо ўрин бермайди. У бунга амал қилса ўз асарида қисмларнинг мутаносиб ва сўзларнинг мустақкам бўлишига эришади. Прозани сийқалаштирадиган нақш услуби деб аталмиш жимжималардан қочади.

Проза асарининг композицияси шундай ҳолга етказилиши керакки, қиссанинг маъносига ва воқеаларнинг қонуний оқимиغا путур етмасин учун ундан бирор нарсани чиқариб ташлаш ёки бирор нарсани қўшиш мумкин бўлмасин.

Ленинградда бўлганимда ҳар маҳалдагидай вақтининг кўпини Рус музейида ва Эрмитажда ўтказдим.

Эрмитажнинг олтин суви югуртирилган заллари менга доим муқаддас туюлади. Мен Эрмитажга инсон даҳосининг хазинасига киргандай оёқ қўйдим. Мен йиғитлик давримда илк марта Эрмитажда инсон бўлиш қанчалик бахт эканини сездим. Шунда инсоннинг қанчалик буюк ва яхши эканлигини ҳам тушундим.

Дастлабки пайтларда рассомларнинг хилма-хил асарлари орасида нима қилишимни билмай гангиб қолдим. Қартиналарнинг сероблиги ва уларнинг бўёклари хилма-хиллигидан бошим айланар, шу боисдан дам олгани ҳайкаллар намоёиш қилинаётган залга кетардим.

У ерда мен узок ўтирардим. Мен бизга номаълум Эллин ҳайкалтарошларининг асарларига ёки Канованинг хотин-қизлар табассумини тасвирлаган ҳайкалларига қараганим сари уларнинг бари гўзалликка даъватнинг ўзи, башарият оппоқ тонгининг даракчиси эканлигини равшанроқ тушунардим. Шу даъватга амал қилинса, поэзия қалбларга ҳукмронлик қилади ва йилларча меҳнат, ташвиш ва руҳий интилишлар ила биз яқинла-

шаётган ижтимоий тузум адолат гўзаллиги, ақл, юрак, инсоний муносабатлар ва қалблар гўзаллигига асосланади.

Бизнинг йўлимиз олтин асрга олиб боради. Биз бу асрга етамиз. Биз тенгилар уни кўролмаслигимиз алам қилади, албатта. Бироқ биз бу асрнинг шамоли теварак-атрофимизда чаппар ураётгани ва юракларимизни қаттиқроқ тепишига мажбур этаётганидан бахтиёр бўлишимиз керак.

Гейненинг Луврга келиб, Венера Милосскаянинг ҳайкали ёнида соатларча йиғлаб ўлтириши ҳам бежиз эмас эди.

У нега кўз ёш тўкарди? Инсон етуклигининг хўрланаётганига йиғлармиди? Қамолот йўли одамларга ўз ақлининг оғу ва жилосини бергани, ўзи учун оғир ва олис бўлгани, безовта юраги доимо давр чорлаётган ёрқин манзилга ета олмаётгани учун йиғларди.

Ҳайкалнинг кучи шундадир. Бу шундай кучки, унинг ички оташисиз илғор санъат, айниқса мамлакатимиз санъатини тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, унингсиз прозани ҳам тасаввур қилиш қийин.

Поэзиянинг прозага таъсирига ўтишдан аввал музика ҳақида уч-тўрт оғиз сўз айтмоқчиман. Чунки поэзия билан музика бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Музика ҳақидаги бу қисқа суҳбатнинг мавзусини прозанинг ритми ва музикавийлиги деб аташ билан чекланиб кўя қоламиз.

Чинакам проза ҳамма вақт ўз ритмига эга бўлади.

Проза ритми аввало жумла китобхонга осон ва дарҳол тушунилмоғи учун сўзларни тўғри жойлаштиришни талаб қилади. Чехов Горькийга ёзган хатида бу хусусда гапириб, «беллетристика онгга (китобхон онгига) секундда жо бўлиши керак» деб ёзганди.

Китобхон прозадаги у ёки бу парчанинг характерига караб, сўзлар ҳаракатини тўғри тиклаб олиш учун китобга тикилиб ўтирмаслиги керак.

Ёзувчи, умуман айтганда, китобхонни зериктирмаслиги, ўз ортидан эргаштириб кетиши ва китобхон қоккилиб қолиб, бу билан унинг измидан чиқиб кетмаслиги учун текстга қоронғи ва ритмикадан маҳрум жойлар кириб қолишига йўл қўймаслиги керак.

Ёзувчининг вазифаси ва прозанинг таъсирчанлиги ҳам китобхонни зериктирмай, унинг вужудини қамраб олишида ва уни автор билан бирдай ўйлаб, бирдай ҳис қилишга мажбур этишдадир.

Мен прозанинг ритми бўлишига ҳеч қачон сунъий йўл билан эришиб бўлмайди, деб ўйлайман. Проза ритми истеъдодга, тил сезгисига ва яхши ёзувчилик сезгирлигига боғлиқдир. Бу яхши сезгирлик маълум даражада музикавий сезгирлик билан туташади.

Поэзияни билмоқ прозани тилини ҳаммадан кўпроқ бойитади.

Поэзиянинг бир ажойиб фазилати бор. У сўзга дастлабки латофатини бахш этади. Ишлатилавериб «сўйқаси чиқиб кетган», биз учун образли сифатларини йўқотган, фақат лафз бойлиги сифатидагина яшаб келаётган сўзлар поэзияда жилбланиб, жаранглаб, муаттар ҳид тарата бошлайди.

Мен буни нима билан изоҳлашни билмайман. Мен, сўз икки вазиятда жонланса керак, деб тахмин қиламан.

Биринчидан, агар сўзга фонетик (товуш) кучи қайтарилса, у жонланади. Буни прозага қараганда жарангдор поэзияда амалга оширмоқ осондир. Шу ваддан ашула ва романсдаги сўзлар одатдаги нутқдагига нисбатан кишига кучлироқ таъсир қилади.

Иккинчидан, ҳатто сўйқаси чиққан сўз ҳам шеър қатори музикага солинса, гўё шеърнинг умумий муси-

иккилигидан баҳраманд бўлади ва бошқа барча сўзлар билан уйғун ҳолда жаранглай бошлайди.

Ниҳоят поэзия аллитерацияларга бойдир. Бу унинг қимматли фазилатларидан биридир. Аллитерациядан фойдаланишга прозанинг ҳам ҳукуки бор.

Бироқ асосий нарса бунда эмас.

Асосий нарса шундаки, проза қиёмига етгандан кейин моҳият эътибори билан чинакам поэзия даражасига кўтарилади.

Чехов Лермонтовнинг «Таман»и ва Пушкиннинг «Капитан қизи» асари прозанинг ширали рус шеъри билан қариндошлигини исбот қилади, деб ҳисобларди.

«Мен проза билан поэзиянинг чегарасини ҳеч билолмайман»,— деб ёзган эди Лев Толстой. У, ўзининг «Ёшлик кундалиги»да табиатида кам кўзга ташланган қизиққонлик билан шундай савол беради:

«Нега поэзия проза билан, бахт бахтсизлик билан тунчалик чамбарчас боғланган? Қандай яшамок керак? Поэзияни ноғиҳон прозага кўшишга уриниш керакми ёки олдин бирдан лаззатланиб, кейин иккинчисининг пайини қирқиш зарурми? Орзуда воқелиқдан юксак бўлган томон бор. Воқелиқда ҳам орзудан баланд турадиган томон бор. Агар мана шу иккови бир-бири билан тўла уйғунлашса, чинакам бахтга эришилган бўлур эди».

Гарчи шоша-пиша айтилган бўлса ҳам, бу сўзларда тўғри фикр баён қилинган: поэзия билан прозанинг органик уйғунлашуви ёки аниқроқ айтганда проза ва поэзиянинг моҳияти, ҳаётбахш шираси, мусаффо ҳавоси, ишини асир этувчи ҳокимлиги билан тўлиқлик касб тсагина у адабиётдаги энг юксак, мафтункор ҳодиса, шинакам бахт бўла олади.

Мен бу ерда «асир этувчи» (бошқача айтганда асир олувчи) сўзни ишлатишдан чўчимайман. Чунки поэзия ҳам кишини асир этади, бунда одам қандай асир бўлган-

лигини сезмай қолади, бироқ поэзия кишини шу қадар юксакликларга кўтарадик, у ҳақиқатан ҳам ер кўркига ёки ота-боболаримиз содда ва самимий қилиб айтганларидай «борлиқ гултожи»га айланади.

Шунинг учун ҳам Владимир Одоевский «поэзия забт этишдан тўхтаган башариятнинг забт этилган нарсалардан баҳраманд бўладиган даври бошланганидан дарак беради» деб ёзганида бирмунча ҳақ эди.

ЮК МАШИНАСИНING КУЗОВИДА

1941 йилнинг июлида мен ҳарбий юк машинасида Днестрдаги Рибницадан Тирасполга йўл олдим. Машинада камгап ҳайдовчининг ёнида ўтириб борардим.

Машинанинг филдираклари остидан куёш ўлгудай киздирган кўнғир чанг чиқарди. Теварак-атрофдаги бор нарсалар — уйлар, кунгабоқарлар, акас дарахтлари ва қуриган ўтларнинг ҳаммасини ана шу дағал чанг коплангани.

Куёш бўзарган осмонда хира кўринади. Алюмин сувдондаги сув қайнаб кетган, ундан резина ҳиди келарди. Днестрнинг нарёгидан тўплар гумбирлаши эшитиларди.

Машинада бир нечта ёш лейтенантлар бор эди. Гоҳо-гоҳо улар машинанинг кабинасини уриб, «Воздух!» деб кичкиришарди. Ҳайдовчи шундан кейин машинани тўхтатар, биз ундан сакраб тушиб, йўлдан нарироққа қочардик-да, ётиб олардик. Уша заҳотиёқ немисларнинг қора «Мессер» самолётлари даҳшатли гувиллаб йўл устига шўнғирди.

Гоҳо учувчилар бизни пайқаб қолиб пулемётлардан ўкка тутишарди. Ҳайриятки, шундай пайтларда ҳеч ким

шикастланмади. Ўқлар ерга теккач, ундан чапг кукни кўтариларди. «Мессер»лар яна гойиб бўлар, кизиган ерда ётганимиздан ҳаммаёғимиз ёнар, бошимиз гувиллар, ташналик ҳам азоб берарди.

Немис самолётларининг ана шундай ҳужумларидан кейин ҳайдовчи тўсатдан мендан:

— Сиз ўқлар устингиздан гиз-гиз ўтиб турган пайтларда нималарни ўйлайсиз?— деб сўраб қолди.

— Ўтган нарсаларни эслайман,— дедим мен.

— Мен ҳам ўйлайман,— деди ҳайдовчи пича сукутдан кейин.— Ўзимизнинг Костромадаги ўрмонларини ўйлайман. Агар ўлмай қолсам туғилган жойимга қайтиб, ўрмон қоровуллигига қираман. Хотинимни ҳам олиб кетаман. Хотиним мўмин-қобил, чиройли. Кизчам ҳам биз билан кетади. Ҳаммамиз қоровулхонада тураверамиз. Ишонасизми, шуларни ўйласам юрагим тўхтаб қолгандай бўлади. Биз ҳайдовчиларнинг юраги бундай бўлиши мумкин эмас.

— Мен ҳам шундай,— дедим ҳайдовчига.— Ўзимизнинг ўрмонларни эслайман.

— Ўрмонларингиз яхшими?— сўради ҳайдовчи.

— Жойида.

Ҳайдовчи пилоткасини пешонасигача бостирди-да, газ берди. Биз қайтиб чурқ этмадик.

Мен яхши кўрган жойларимни ҳеч маҳал фронтдаги-дек қаттиқ ўйламаган бўлсам керак. Кеч киришини сабрсизлик билан кутаётганимни сезиб қолардим. Чунки бунда, чўлдаги бирор панароқ жойида, юк машинасининг кузовида устимга шинель ёпиниб, хаёлда ўша севимли жойларга яна қайтиб, ўрмонда қарағайзор ҳавосидан нафас олиб, секин ва бемалол айланиб юриш мўмин эди. Мен ўзимга-ўзим «Бугун қора кўлга юраман. эртага ўлмай қолсам При ёки Требутино бўйига йўл оламан» дердим. Хаёлий сафарларимни кўз олдимга

келтирган ана шундай пайтларда юрагим гўё тўхтаб қолгандай бўларди.

Мен бир куни устимга шинель ёпиб, Қора кўлга олиб борадиган йўлнинг энг кичик жойларигача кўз ўнгимга келтирдим. Шунда менга оламда яхши кўрган жойларингни қайта кўриб ва уни дунёдаги бор ғам-ташвишларни унутган ҳолда юрагингни гурс-гурс уришини эшитиб кезишдан ортиқ бахт йўқдек туюлди.

Машинанинг кузовида сурган хаёлларим қанотида мен ҳар маҳал эрталаб қишлоқдаги уйдан чиқардим-да, серкум кўчадан эски уйларни ёнлаб ўтардим. Уйларнинг дераза тоқчаларидаги консерва банкаларида қип-қизил хинагуллар очилиб турарди. У ерларда бу гулни «Иви-ган Ваня» дейишади. Хинагулнинг йўғон танаси қуёшга рўпара бўлган томонидан кўк шира чиқариб туриши ва унда гоҳо ҳаво пуфакчалари кўриниб турганлиги учун эҳтимол шундай дейишар.

Унниқиб кетган чит кўйлакли маҳмадона қизчалар челақларини кун бўйи тарақлатадиган қудуқ ёнига етгандан кейин проулок (тор кўча) ка ёки ўша ерликлар айтгандай «прожог»га бурилиш керак. Мана шу тор кўчадаги охирги уйда бутун округга донғи кетган чиройлик хўроз бор. У кўпинча офтобда бир оёқда турар, патлари сўнаётган лахча чўғдай ял-ял ёнарди.

Хўроздан нарида уйлар тугаб, олисдаги ўрмонга қайрилган тор изли темир йўл бошланади. Бу темир йўлнинг икки чеккасида теварак-атрофдагига қараганда бутунлай бўлакча гулларнинг ўсиши кишини жуда ҳайратга солади. Қуёшдан қизиб ётган тор излар атрофидаги тўда-тўда гулларни бошқа ҳеч ерда учратолмайсиз.

Темир йўлнинг нарёғида одам ўтолмайдиган девор янглиғ зич ўсган ёш қарағайзор бор. У узокдангина шундай кўринади. Унинг орасидан бемалол ўтса бўлади, албатта, бироқ қўлингизга ёш қарағайларнинг игнаси

кириб, панжаларингизда қаҳрабонинг ёпишқоқ доғлари қолади.

Қумлик ердаги ёш қарағайлар орасида баланд қурук ўт ўсади. Бу ўтларнинг ўртаси оппоқ, чеккалари қорамтир яшил кўринади. Бу ўт кўлни кесади. Шу ернинг ўзида кўлга олсангиз шитирлайдиган жуда кўп сарик тангали гулҳамишабаҳорлар ва бужмайган япроқларида қизил доғлар бўлган хушбўй оқ чинни гуллар ҳам ўсади. Қарағайлар остида эса сутли семиз ўтлар сероб. Уларнинг тубини сарғиш қум кўмиб туради.

Қарағайзордан кейин баланд ўрмон бошланади. Унинг чеккаларида ўт босган йўллар бор.

Ёш қарағайзорларнинг дим ҳавосидан чиқиб биринчи учраган ва тарвақайлаб ўсган қарағай тагида ётиб, дам олган одам маза қилади. Шунда осмонга қараб ётасиз, ер нами юпқа кўйлагингиздан баданингизга ўтганини сезасиз ва кўкка тикиласиз. Шунда одам пинакка кетиб қолиши ҳам мумкин, нега деганда чеккалари ялтираб турган булутлар мудроқ келтиради.

«Истома» (ором) деган ажойиб рус сўзи бор. Биз кейинги пайтларда бу сўзни бутунлай унутдик ва ҳатто нима учундир айтишга хижолат қиламиз. Менимча, субъектида пайтида ўрмонда чўзилиб, булутларнинг тинимсиз занжирларига осойишта ва сал мудроқ босган ҳолда қараётган пайтдаги ҳолатингизни бундан бошқа ҳеч бир сўз ифодамайди. Шунда кўкдаги булутлар зангори бўшлиқнинг каеридадир пайдо бўлиб, қаёққалир сузиб ўтаверишади.

Ўрмон чеккасида чўзилиб ётган пайтларимда кўпинча Брюсовнинг манови сатрларини эслардим:

...Узингни ҳам эркин, ҳам ёлғиз этмок,
Далаларнинг шоҳона сукунати аро —
Ҳаётингнинг тахтиравон йўлида кетмок,
Келажак, кечмишга қилмасдан нарво.

Қизгалдоқдай умри кеска гулларни юлмок,
Нурни илк бўсадай смирмок, қона-қона,
Йиқилмоғу ўлмок, зимистонга кўмилмок,
Аламли, қувончсиз тирилмок яна, яна!

Бу мисраларда ўлим эслатилишига карамай унга ҳаёт нашъаси шу қадар жо бўлганки, киши бошқа ҳеч нарсани истамай, соатларча шундай ётиб, кўкка тикилиб ўй суришни хоҳлайди.

Ўт босган йўл қадимий қарағайзор ўрмонга элтади. Бу ўрмон денгиз тўлқинларисимон бир текисда чўзилиб кетган ҳам кум тепалар устида ўсган. Бу тепалар музда оқиб келган қатламларнинг қолдиқларидир. Уларнинг тепасида жуда кўп чўчқумалар учрайди, кўпроғини эса қиркқулоқлар босган. Улар баргини тубидан бошлаб қизғиш чангга ўхшовчи споралар¹ қоплаган.

Тепалар устидаги ўрмоннинг ичи ёруғ. Ундан кўп жойлар кўришиб, ҳамма ёғига кун тушиб туради.

Бу ўрмон унча катта эмас, кенглиги узоғи билан икки километр келади, ундан кейинда эса кум текислик кўзга ташланади. Унда офтобда ялтираб, шамолда тебраниб ғалла етилади. Бу текисликдан кейинги то кўз илғагунча жойларни қалин ўрмон қоплаган.

Текислик устидаги осмонда сермавж булутлар сузади. Осмон кўзга кенг ва улкан кўринганидан булутлар ҳам балки шундай туюлар.

Текисликни ғаллазор орасидаги қариқиз босган уватдангина кесиб ўтиш мумкин. Уватнинг у ер-бу ерида кўнғироқчалари қаттиқ ирмоқ ўтларининг катта кўким-тир тўдалари кўришиб қолади.

Мен ҳозир хаёлан кўз олдимга келтирган нарсаларнинг бари ўрмонларнинг бўсағасидир. Бу бўсағадан ба-

¹ Гулсиз ўсимликларнинг урчиш органи.

мисоли улкан, кўланкалари куюк, баҳайибат ибодатлари-
га кирасиз. Аввалига қаттиқ яшил гилани эслатуви
пўпанак босган ҳовуз чеккасидаги торғина сўймақдан
юрасиз. Агар ҳовуз ёнида тўхтасангиз оҳиста чариллаши-
ни эшитасиз. Бу сув остидаги ўтларни сийтаги танабба-
ликларнинг овози.

Кейин зумрад бахмални эслатуви йўсинлар ҳам
ўсиб ётган нам қайинзор ўрмоннинг унча катта бўлмаган
участкаси бошланади. У ерда донмо ўтган куздан бери
ерда ётган япроқлар иси анкиб ётади.

Қайинзор ортида яна бир жой борки, буни ҳар
эслаганда одамнинг юраги эзилмай иложи йўк.

Мен буларнинг барини юк машинасининг кузовида
ётиб ўйлаяпман. Қеч кузак. Раздельная станцияси томо-
нидан портлаш овозлари эшитилади, у ер бомбардирини
килинаяпти. Портлашлар тингандан кейин чирилдоқ-
ларнинг паст овози эшитилади, улар портлашлардан
чўчиганидан кўркиб-кўркиб чириллашади. Нақ тепамда
ёнувчи снарядга ўхшаган мовийсимон юлдуз учди. Мен
юлдузни беихтиёр кузатиб, у қачон портлар экан. деб
кулоқ солиб турганимни билиб қоламан. Бирок юлдуз
портламайди, ернинг нақ устида жимгина сўнади. Бу
ердан ўзимга таниш қайинзоргача, куюк ўрмонгача, хул-
лас, ҳар эслаганимда юрак-бағринг эзиладиган ўша
жойларгача йўл нақадар олис! У ерга ҳам тун чўчиган,
бирок у ернинг тун сокин, юлдузлари чакнаб туради.
ҳавосидан бензин тутуни билан порох газини (буни порт-
лаш газини деса тўғрироқ бўлса керак) эмас, балки ўрмон
кўлларида туриб қолган мовий сув ва қора арчаннинг
хушбўй иси кезади.

Қайинзордан кейин йўл кум княликка кескин қўта-
рилади. Намхуш жойлар пастда қолади, бирок енгил
шабада у ерларнинг ўткир ҳидини бу қуруқ ва кесик
ўрмонга ҳам келтириб туради.

Тепалик устида иккинчи марта дам олинади. Мен тафтли барглар устига чўкаман. Ниманки нарсага кўл теккизсангиз куруқ ва иссиқ: карағайларнинг эски ва аллақачонлар ичи бўшаб қолган шишлари, ёш карағайларнинг юпка қоғоз янглиғ сарик, тиниқ ва қисирловчи пўстлоклари, ора-орасигача иссиқ ўтган тўнкалар, ғадир-будур ва ис таратувчи новдалар, ҳамма-ҳаммаси куруқ ва иссиқ. Ҳаттоки ёввойи қулупнайларнинг барглари ҳам тафтли.

Эски тўнкани кўлда икки бўлиб, унинг кўнғирсимон чиригини кафтда эзгиласа бўлади.

Ҳазирама, сукунат. Ёзнинг мия қайнатадиган осойишта кунларидан бири. Тўнкаларда қизил қанотли капалаклар ухлашади. Бинафша ранг соявои гулларга асаларилар кўниб олишган. Уларнинг оғирлигидан бут гуллар нақ ерга тегай деб турибди.

Мен кўлбола харитамни бир кўриб оламан — Қора кўлгача яна саккиз километр қолибди. Бу харитамга ўрмондаги барча белгилар — йўл чеккасидаги қуриган карағай, чегара сим ёғоч, бересклет чакалакзори, чумоли тўдаси, йўлда яна учрайдиган ва бўтакўзлар доимо ўсиб ётадиган жарлик, ундан кейин келадиган, пўстлоғида «О» — Озера (кўл) сўзи ўйилган карағайгача ҳаммаси туширилган. Бу карағайдан тўғри ўрмонга бурилиб, 1932 йилдаёқ қилинган белгиларга қараб кетавериш керак. Бу белгилар ҳар йили хиралашиб, устини катрон босади. Уларни янгилаб туриш керак.

Дарахтдаги ўзинг кўйган белгини кўргандан кейин ундаги қотиб қолган қаҳрабони сийпалайсан, киши. Гоҳо эса катроннинг қотган томчисини кўчириб олиб, унинг изини томоша қиласан. Унда эса қўёш нурлари сарғиш учкунлар янглиғ ўйнайди.

Кўлга яқин қолганда калин ўрмонлар, ольха босган чуқур жарликлар келадик, улардан ўтаман, деб ўйлаб

Ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ. Булар собиқ кўлларнинг ўрни бўлса керак.

Кейин яна қора ва қуруқ мевали қора арча босган тепаликка кўтариласиз. Шунда ниҳоят сўнгги белгига, қарағай шохига илинган қовжироқ чорикқа дуч келасиз. Чорикдан кейин торгина очиқ жой, ундан кейин эса тик жарлик келади.

Ўрмон тугайди. Пастда қуриган ботқоқ — ёш қайин, тоғ терак ва зирк дарахтлари ўсган жой кўзга ташланади.

Бу ер дам олинадиган сўнгги манзил. Энди кун пешиндан оғиб қолган бўлади. У кўзга кўринмас асалари-лар тўдаси янглиғ ғувиллаган овоз чиқаради. Сал енгил шабада турса ҳам унинг тўлқини чакалакзорларга бориб урилади.

Бу ердан икки километрча нарида қора сув, чўккан дарахт ва улкан сариқ кўзалар макони бўлган Қора кўл яширинган.

Йўсинзордан эҳтиёт бўлиб юриш керак. Қуюқ йўсинлар орасидан қайин дарахтларининг вақт ўтиши билан синган ва найзадек ўткирлашиб қолган учлари чиқиб туради. Уларга урилиб кетилса оёқ ёмон шикастланиши мумкин.

Сийрак ўрмон дим, ундан бўрсиган ҳид анқийди, оёқ остида торфнинг қора суви чапиллайди. Ҳар кадам кўйганингизда дарахтлар тебранади, титрайди. Шунда оёғим тагида, торф ва чирикнинг бир метр келадиган қатлами остида катта сув — ер ости кўли бор, деган ўйни хаёлга ҳам келтирмай кетавериш керак. Айтишларича, ўша сувда кўмир янглиғ қоп-қора бўлган ботқоқ чўртонлари бор экан.

Кўл бўйига яхшиси қош қорайиб, теваарак-атрофдаги барча нарсалар — сув ва юлдузларнинг заиф жилоси, сўнаётган осмон шуъласи, дарахтларнинг сокин учла-

ри — сукунат тугдиргандек туюлган нарсаларнинг ҳам-ма-ҳаммаси унинг ўзи билан омухта бўлиб кетган пайтда чиққан маъкул.

Гулхан ёнида ўтириб, бутуқларнинг қисирлашини тинглаш ва ҳаётнинг нақадар гўзаллиги ҳақида (агар ундан чўчилмаса ва очиқ кўнгил билан ёндошилса) ўй суришга нима етсин.

Мен хотираларим қанотида ана шундай кездим, кейин Нева бўйларини ёки Псков тупроғининг зигирдан мовий кўринган тепаликларини айландим.

Мен у жойларни гўё абадий йўқотиб кўяётгандек, қайтиб бошқа кўролмайдигандек каттик алам билан эслардим. Ўша жойлар кўзимга бениҳоя гўзал кўриниб кетган бўлса ажаб эмас.

Мен буни илгари пайқамаган эканман, деб ўзимга ўзим савол берар, бироқ шу оннинг ўзида буларнинг барини илгари албатта кўрганман, гўзаллигини сезганман, бироқ ҳозир ўртага ҳижрон тушганлигидан жонажон манзаралар ички нигоҳим қаршисида ўзининг юракни жиғиллатадиган даражадаги бор гўзаллигини намоён қилмоқда, деган фикрга борардим. Чамаси, табиат бағрига энг заиф товуш ҳам музиканинг ялпи оҳангига кўшилгандай сингимок керак.

Биз табиатга ўзимизнинг инсоний туйғумизни қўша олган, руҳий ҳолатимиз, севгимиз, қувончимиз ёки мусибатимиз табиат туйғусига тўла монанд келган ва субҳидам пайтининг шаффофлигини севгилининг кўз нуридан, ўрмоннинг бир мақомда шовуллашини кечмиш умр ҳақидаги мулоҳазалардан ажратмоқ мумкин бўлмай қолган пайтагина у бутун кучи билан қалбимизга таъсир кўрсата олади.

Пейзаж — прозага тақинчок ёки безак эмас. Унга ёмғирда нам бўлган бир тўп япроққа юзни қўйиб, улар-

нинг ажойиб наммушланиши, ҳади ва нафисини *таъриф* сингимок керак.

Содда қилиб айтганда, табиатни *савоб* *қарай* *191* муҳаббат бошқа ҳар қандай муҳаббатлар *синади* *192* изҳори учун тўғри йўллар топиб олинади.

ЎЗИМГА ЎЗИМ ОҚ ЙЎЛ ТИЛАГАНИМ

Мен шу билан ёзувчи меҳнати ҳақиқати *ўзгариш* баён этилган китобимни тамомлайман. Бирок *бу китоб* ишнинг фақат бошланishi эканлигини, *оқинида* *ўзгариш* қилиниши керак бўлган беқисс ишлар турганлигини *ўзгариш* шан ҳис этаман. Ҳали яна кўп нарсалар — *алабий* *таъриф* *ўзгариш* нинг эстетикаси, унинг муҳофазаси бой ва ҳис-туйғулар *ўзгариш* юксак янги инсонга мураббийлигининг чуқур *аҳамияти*, сюжет, юмор, инсон характерлари яратиш, рус тилининг бойлиги, халқчиллиги, романтизми, яхши дид, *қўл* *ёзма* *маларни* тузатиш ҳақида сўз айтмоқ керак. Буларни санаган билан тугамайди.

Бу китоб устидаги иш ҳар кадамида янгидан-янги кенгликлар ва йўллар учрайдиган ҳамда унча таниш бўлмаган мамлакат бўйлаб саёҳатни эслатади. Киши бу йўллар қаёққа элтишини билмайди, бироқ улар мулоҳаза юритишга сабабчи бўладиган кўпгина тасодифлар ваъда қилади. Шунинг учун ҳам гарчи юзаки ва шунчаки бўлса-да, бир-бирига чамбарчас тутатиб кетган бу йўлларга нигоҳ ташламоқ қизиқарли ва ниҳоятда зарурдир.

1955.

ТОҒРИҚИ

Бебаҳо чанг	5
Харсандаги <i>кору</i>	17
Наираҳа <i>тулқари</i>	28
Нлк дикоя	32
Чакмок	45
Қаҳрамонлар йўли	51
Бир повесть тарихи	57
Мари сайраши	57
Ливни тулқурашаси	63
Жугрофий харитасини <i>тулқурашаси</i>	79
Юракдаги из	85
Олмос тил	97
Чакалқардаги <i>тулқурашаси</i>	97
Тил ва тафсил	102
Чечак ва <i>тулқурашаси</i>	109
Дуаллар	115
Ашанини <i>тулқурашаси</i>	131
Бир <i>тулқурашаси</i>	138
Бир <i>тулқурашаси</i>	157
Бир <i>тулқурашаси</i>	163
Бир <i>тулқурашаси</i>	173

Тунги диллижон 191
Бундан анча илгари ёзиш мўлжалланган китоб 207
Чехов 211
Александр Блок 220
Ги де Мопассан 231
Иван Бунин 238
Максим Горький 258
Виктор Гюго 262
Кўкрак ёкадаги жажжи гул (А'риш О'лиши) 265
Михаил Пришвин 275
Александр Грин 281
Эдуард Багрицкий 287
Дунёни кўриш санъати 291
Юк машинасининг кузовида 310
Ўзимга ўзим оқ йўл тилаганим 319

На узбекском языке

К. Паустовский

ЗОЛОТАЯ РОЗА

(Раздумья о литературном труде)

Перевод с издания
Издательство «Художественная лите-
ратура», Москва, 1965

Редактор *А. Кулжонов*

Рассом *А. Мазитов*

Расмлар редактори *П. Мудрак*

Техн. редактор *Л. Ильина*

Корректорлар *Т. Нуъмонов,*

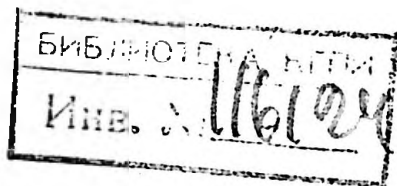
Ш. Зухриддинов

Босмахонага берилди 20/IV-66 й.
Босишга рухсат этилди 19/IV-67 й.
Формати $70 \times 108 \frac{1}{32}$. Босма л. 10.125.
Шартли босма л. 14,17. Нашр. л. 14,2.
Тиражи 15000

Ғафур Ғулом номидаги бадий ада-
биёт нашриёти. Тошкент, Навоий кў-
часи, 30. Шартнома № 142—65.

Қозоғистон ССР Министрлар Совети
матбуот Давлат Қомитетининг 2
босмахонасида босилди. Олмаота,
Карл Маркс кўчаси, 63. 1967.
Заказ 105. Баҳоси 65 т.

Р
П 25

Паустовский Константин.

Олтин гул. Езувчи меҳнати ҳақида мулоҳазалар. Э. Носиров тарж. Тошкент., Фафур Гулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

324 бет. Тиражи 15000.
Паустовский К. Золотая роза.

Р2

Индекс 7—2—2

